OSMANLI'DA TOPRAK MÜLKİYETİ VE TİCARİ TARIM

EDİTÖRLER
ÇAĞLAR KEYDER
FARUK TABAK

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI'DA TOPRAK MÜLKİYETİ VE TİCARİ TARIM

Özgün Adı
Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East

© State University of New York
© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998

Kapak Resmi
Kırsal Yaşam
(*Jean-Baptiste Hilair, Voyage pittoresque de la Grèce, 1782-1822.*)

Yayıma Hazırlayan
Ayşen Anadol

Kitap Tasarımı
Haluk Tuncay

Kitap Uygulama
Aysel Kazıcı

Kapak Uygulama
Myra

Baskı
Şahin Ozalit ve Büro Gereçleri Tic. Ltd. Şti.
Tel: (0212) 211 35 93

Birinci Basım: Eylül 1998
İkinci Basım: Mart, Aralık 2009, Şubat 2010, Eylül 2012

ISBN 978-975-333-082-4

OSMANLI'DA TOPRAK MÜLKİYETİ VE TİCARİ TARIM

EDİTÖRLER
ÇAĞLAR KEYDER, FARUK TABAK

ÇEVİREN
ZEYNEP ALTOK

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TEŞEKKÜR

"Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Tarım," 1986'da State University of New York- Binghamton'da yapılan İkinci Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi Konferansı'nın başlığıydı. Konferans, State University of New York-Binghamton Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika Araştırmaları (SWANA) Programı ile Ekonomiler, Tarih Sistemleri ve Uygarlık Araştırmaları Fernand Braudel Merkezi tarafından örgütlenmişti. Bildirilerin İngilizce baskısını yayıma hazırlamak için gerekli fon Türk Araştırmaları Enstitüsü tarafından sağlandı. Konferansa bildirileriyle katılanlara, Fernand Braudel Merkezi ve SWANA Programına, Türk Araştırmaları Enstitüsü'ne teşekkür ederiz. İlgisi ve hiç bitmeyen şevkiyle Osmanlı konferanslarının ve bu kitabın gerçekleşmesini mümkün kılan Fernand Braudel Merkezi Müdürü Immanuel Wallerstein'e minnettarlığımızı özellikle belirtmek isteriz.

Çağlar Keyder-Faruk Tabak

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı? **1**
Çağlar Keyder

BİRİNCİ BÖLÜM

Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar **15**
Halil İnalcık

Çiftlik Tartışması Üzerine **35**
Gilles Veinstein

İKİNCİ BÖLÜM

16. Yüzyıl Anadolusu'nda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması **57**
Huri İslamoğlu

Zeytun Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyânından Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri **81**
Suraiya Faroqhi

İmir'de Pamuk ve Kumaş Ticareti **101**
Elena Frangakis-Syrett

Batı Anadolu'dan Göçmen Emeği **121**
Reşat Kasaba

19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek **131**
Tosun Arıcanlı

Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü **143**
Faruk Tabak

Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerinendeki Etkinlikleri **165**
Dina Rizk Khoury

Geç Osmanlı Suriye'sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu **186**
Linda Schilcher

Genel Kaynakça **213**

Dizin **234**

GİRİŞ

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA BÜYÜK ÖLÇEKLİ TİCARİ TARIM VAR MIYDI?*

ÇAĞLAR KEYDER

Bu kitapta bir araya getirilmiş olan makaleler, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım" konulu, "çiftlik" meselesini araştırmayı amaçlayan bir konferans için hazırlanmışlardı. Köylü ekonomisinin dışında gelişen çiftlik, her kalıba giren tabiatı ve tarih boyunca aldığı biçimlerin çeşitliliği nedeniyle tespit edilmesi ya da tanımlanması güç bir oluşumdur. Çiftliği, toprak mülkiyetinin özel kişilerce kontrolü ve aile tarımı ölçeklerinden daha geniş, mülk sahibinin kendi yaptığı işletmecilik olarak tanımlayabiliriz. Çiftlik kavramının önemi Osmanlı tarihiyle ilgili temel meselelerin bu bağlamda gündeme gelmesinden dolayıdır. Her şeyden önce, çiftliklerin varlığı, iktidarın kendini algılayışıyla çelişmektedir. Bu algılayışa göre, siyasi iktidarın meşruiyeti, devlete ait topraklar üzerinde tartışılmaz tasarruf haklarına sahip bağımsız bir köylülüğün varlığını sürdürmesine bağlıdır. Köylüler, devletin atanmış temsilcilerine geleneksel bir vergi verirler ve böylelikle müsadereye karşı korunurlar. Gelirin toplanması ya da tarımsal artığa el konması, merkezi otoritenin, devlete belli bir hizmette bulunanlara ya da çeşitli vergileri devlet adına toplayanlara verdiği bir imtiyazdır. Her şeyin belli bir nizama oturtulduğu bu evrende, köylülüğün üstüne keyfi vergiler ya da angarya gibi fazladan yüklerin yıkılması, yalnız doğrudan üreticilerin bağımsızlığını tehdit etmekle kalmaz, aynı zamanda "nizâm-ı âlem"i ihlal eder. Öyleyse

* Bu yazıyı okuyarak fikirlerini bildiren S. Faroqhi, I. Wallerstein ile M. Petrusewicz'e çok teşekkür ederim.

sormamız gereken soru, toprağa özel şahısların el koymasının Osmanlı ideal tarımsal yapısını ne ölçüde parçalamış olduğudur. Eğer bu tür ihlaller önemli boyutlarda idiyse, hele de çiftliğin imparatorluğun en başından bu yana yaygın olduğu, hatta bu yapıya göz yumulduğu kanıtlanabilirse, Osmanlı'nın kendi meşruiyetini tanımlama şekli kolayca yanlışlanabilir demektir. O zaman bağımsız köylü tarımı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitli üretim biçimlerinden yalnızca biri olarak görülecektir. Bu koşullar altında da Osmanlı toplumsal oluşumunu yeniden tanımlama ihtiyacı duyulacak, belki de bu oluşum feodalizmin bir varyantı olarak düşünülecektir.

Çiftliğin öneminin zaman içinde arttığı öne sürüldüğünde de benzer bir sorun ortaya çıkmaktadır. Böyle bir sav, başlangıçta vergi toplayan bir merkezi imparatorluk modeli olarak kurulan toplumsal düzenin, zaman içinde köylülüğün bağımlı kılınmasına ve sömürülmesine dayalı, yerel olarak kontrol edilen birimlere yerini bıraktığı anlamına gelebilir. Eğer zaman içinde çiftlikler ağırlık kazanmışlarsa, "güçlü merkezi iktidar-bağımsız köylülük" denklemi kararsız bir dengeyi yansıtıyor demektir; bu durumda, klasik Osmanlı sistemi de sonunda feodal evrenselliğe teslim olmuştur demek icap eder.

Bu kitabın Birinci Bölüm'ünde, İnalcık ile Veinstein, çiftlik kavramını ve pratiğini, Osmanlı sistemine ilişkin yorumlar bağlamında ele alıyorlar. Halil İnalcık çiftlik teriminin Osmanlı devlet pratiğindeki farklı kullanımlarını yeniden gözden geçirerek konuya giriş yapıyor; özel kişilerin miri araziyi gerçekten de ele geçirdiği durumları saptıyor. Çiftliklerin doğuşu konusunda birbirinden oldukça uzak düşünce ekollerini ele alan Gilles Veinstein ise bu oluşumun büyük toprak sahiplerince yönetilen feodal malikânelerle benzerliğinin abartıldığı sonucuna varıyor. Bu iki yazarın sonuçlarından Osmanlı tarım yapısında özelleştirilmiş büyük mülkiyetin var olduğu, fakat mevcudiyetinin nispeten tali (marjinal) olduğu sonucu çıkarılabilir.

Merkezi otorite ile küçük köylülük arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisine dayalı modeli aşmanın bir yolu, kapitalist pazarın Osmanlı toplumsal yapısı üzerindeki etkisini de hesaba katmaktır. Klasik modelden kopmaya dış etkiler ve ticari fırsatların yol açtığı savı, Osmanlı'nın istisnai olduğu fikrini koruyarak sorunu çözüyor gibidir. Bu yaklaşıma göre, klasik Osmanlı dengeleri, Avrupa'yla ekonomik bakımdan bütünleşme sonucu etkili olmaya başlayan dinamikler nedeniyle çözülmeye uğramıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalist sistemiyle nasıl bütünleştiğine ilişkin soruların odağında yine çiftlik vardır. Dünyanın birçok yerinde ticaret olanakları gelişince pazara yönelik büyük ölçekli tarım yapan, serfleştirilen ya

da bağımlı köylüleri istihdam eden tarım işletmeleri ortaya çıkmıştır. Çiftlik bu kategorinin Osmanlı'ya özgü biçimi olarak görülebilir. Bu bakış açısı, çiftliği, Prusya'daki junker işletmeleri, Latin Amerika ile İtalya'daki latifundia, Mısır'daki *izba* ve Asya plantasyonları ile aynı kategoride görmektedir. Çiftliğin, merkez ülkelerle yapılan ticaretteki artışın ve yerel odakların ticari fırsatları değerlendirmesinin bir ürünü olduğu kabul edilmektedir.[1]

Bu kitabın İkinci Bölüm'ünde yer alan makalelerin çoğu çevre ülkelerin ticaretin etkisi altında dönüşümü modelini sorgulamaktadır. Huri İslamoğlu ticari yayılmanın daha erken bir dönemine ve bunun köylü ekonomisi üzerindeki etkisine bakıyor. Ona göre, ticaret olanakları genişlediği halde, siyaset ve ideoloji, görevlileri köylüleri daha fazla sömürmekten alıkoyuyor. Suraiya Faroqhi zengin, küçük bir âyânın, köylü ekonomisini kontrol altında tutarak nasıl topraklarını, servetini ve gücünü artırmaya çalıştığını ve onu kısıtlayan siyasi unsurları inceleyerek konuya farklı bir açı getiriyor. Elena Frangakis-Syrett İzmir hinterlandının kumaş ticaretindeki büyümeye nasıl uyum gösterdiğini, bu büyümeyi besleyen para mekanizmalarını ve aracı olarak iş gören kanalları anlatıyor. Piyasayla bütünleşmenin ve köylülüğün metalaşmasının sonuçları, Anadolu tarımındaki hiç bitmeyen emek açığını gidermeye yarayan daimi ve mevsimlik göçlerin rolü üzerinde yoğunlaşan Reşat Kasaba tarafından da ele alınıyor. Tosun Arıcanlı ise Osmanlı bağlamında mülkiyet haklarının ihlal edilemez olmayışının, toprakta kalıcı bir özelleşme ihtimalini iyice azalttığını öne sürüyor. Bu argümana göre, mülkiyet hukukunun belirsizliği büyük işletmeler kurulmasını önlemişti. İmparatorluğun Arap vilayetleri üzerine yazan Faruk Tabak, Dina Khoury ve Linda Schilcher köylülüğün ticarileşme tarzları ile şehir ve köy ekonomileri arasındaki, tarımsal yapının pazara yönelik bir dönüşüm geçirmesini sağlayan aracı kanalları ele alıyorlar. Zengin bir malzeme ile örülen bu çalışmalar, küçük köylülüğün meta üreticisine dönüşmesinin, pazarla alternatif bir bütünleşme tarzı olduğunu ve büyük ölçekli ticari sömürüyü dışlayan bu yolun Osmanlı topraklarının büyük kısmında egemen olduğunu açıkça gösteriyor. Bu makaleler, Ortadoğu'nun tarımsal yapısına ilişkin hem zengin bir toplumsal tarihsel veri birikimi, hem de farklı bakış açıları sunuyorlar.

Makalelerde öne sürülen savları tek tek özetlemek yerine, çevre ülkelerinde büyük ölçekli ticari tarımın oluşmasına ilişkin zımnen de olsa karşılaştırmalı bakış açısının izini sürmek ve Osmanlı örneğine uygulanabi-

1 Bkz. Wallerstein (1989; 3. bölüm); Richards (1979).

lirliği üzerinde durmak daha yararlı olabilir. Böylelikle, bu kitapta tartışılan başlıca temalara bir giriş yapmış olacağız.

***

Ticaret ağlarıyla bütünleşmenin büyük ölçekli ticari tarımın oluşmasına yol açtığını söyleyen geleneksel yaklaşım, modelini, çevreleşen ilk bölge olan Doğu Avrupa'daki deneyimden almıştı.[2] Başlangıçta, lordların elindeki büyük topraklara ve serf emeğine dayalı feodal örüntülerin belirlediği tarımsal bir yapıya sahip olan Doğu Avrupa'da, tam da Batı Avrupa'da kişisel özgürlükler ile küçük toprak sahiplerine dayalı ticarileşmenin yerli yerine oturduğu bir dönemde, serflerin yükü ağırlaşmış ve emeğin yükümlükleri giderek daha artmıştı. Elbe'nin doğusundaki bölgede asiller, feodal ilişkilerin çözülmesi sürecini durdurup geleneksel imtiyazlarını yeniden ele geçirdiler. Üretimlerini uluslararası pazara yöneltmeye ve işletmelerini, aldıkları artığı azamileştirecek şekilde yönetmeye çalıştılar. Buralarda kira toplayan, kendisi işletmeyle uğraşmayan feodal lord statüsünden (*Grundherrschaft*), ticari işletmeler olarak düzenlenmiş büyük mülklere geçildi (*Gutherrschaft*). Büyük toprak sahipleri köylülerden giderek daha fazla hizmet beklediği için, yeniden serfleşme süreci beraberinde daha fazla sömürüyü de getirmişti.

Doğu Avrupa modeli tüm çevre ülkeleri için genellenerek, ticari fırsatların, gelirlerini geleneksel kira ve vergilerden sağlayan bütün toprak sahiplerini benzer şekilde etkileyeceği öne sürülür. Bu sava göre toprak sahipleri, kazançlı pazarlarla ve büyük kârlar etme fırsatıyla karşılaşınca, *Grundherrschaft* tarzında kalmak yerine, hem köylülere daha ağır yükümlülükler bindirmeye, hem de mülklerini ekonomik bakımdan verimli teşebbüsler ya da işletmeler olarak düzenlemeye çalışacaklardı. Büyük toprak sahibi tarafından yönetilen işletmelerin, pazarla bütünleşmeyi rasyonalize etmek ve çekilen artığı azamileştirmek amacı açısından çok uygun olduğu aşikârdır. Böylesine kökten bir yeniden yapılanmanın mümkün olmadığı durumlarda ise büyük toprak sahipleri pazarların gittikçe daha ulaşılabilir olmasından yararlanmak için, köylülerden aldıkları kirayı artırmak ya da ticaret kanallarını tekelleştirerek ek gelirler sağlamak gibi dolaylı yollara başvuracaklardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük ölçekli ticari tarım meselesi, ilk olarak Doğu Avrupa modeli çerçevesinde, bu modele uygun büyük ticari işletmelerin oluşumunun gün ışığına çıkarılması çabasıyla gündeme getirilmişti. Ne var ki, yakın zamanlarda yapılan tarihsel araştırmalar, köylü haneleri-

2 Bu yaklaşımın klasik ifadesi için bkz. Wallerstein (1974).

nin sadece vergi/kirayı ödemekle yükümlü olduğu, küçük mülkiyete dayalı tarımdan, köylülük üzerine gittikçe artan yükümlülüklerin bindirildiği büyük ölçekli işletmelere böylesi bir geçişin, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist pazarlarla bütünleşmesinin önemli bir unsuru olmadığını göstermektedir. Bu kitapta bir araya getirilen makaleler, büyük toprak sahiplerinin yönettiği işletmelere doğru giden bir dönüşümün yaygın olmadığını öne sürüyor; ancak diğer yandan da, âyânın, tüccarın ve vergi toplayanların köylülerin ürettiği artığın daha büyük bir kısmına el koymaya çalışarak değişen koşullardan faydalanmak için başvurdukları çeşitli yollara dikkat çekiyor. Bir başka deyişle, ticaretin gelişmesi, üretim ilişkilerinin değişmesine yol açmamış, ancak uygun mevkideki çeşitli görevlilerin ürünlerin ve paranın dolaşımındaki yeni fırsatları değerlendirmesine imkân tanımıştı.

***

Doğu ve Batı Avrupa'yı ele alırken, beklenmedik tarihsel koşullar ve birbirine benzemeyen uzun dönemli dönüşümler sonucunda farklılaşmış, ancak ortak bir kökeni olan ve esasen karşılaştırılabilir nitelikteki tarımsal yapılarla uğraşmaktayız. Karşılaştırmalı yöntemin uygulanabilmesi için gerekli önkoşullar bu durumda gerçekten de mevcuttur. Oysa Osmanlı örneğinde gördüğümüz ve başlıca özellikleri, serflerin aksine, üstlerinde toprak sahibi ve ona karşı belirgin yükümlülükleri olmayan bağımsız köylülerin varlığı, unvanların babadan oğula geçtiği mülk sahibi bir soylular sınıfının bulunmayışı ve hükümdarın özel şahısların servetini kolaylıkla tasfiye ve müsadere edebilmesine izin veren bir hukuk çerçevesi olan tarımsal yapı, Kıta Avrupa'sındaki deneyimin her iki çeşidiyle de bir karşılaştırmayı güçleştirmektedir. Yine de Avrupa'nın doğusundaki gelişmelerle batısındakileri karşılaştıran literatürde rastladığımız savlar, Osmanlı örneğinin çeşitli özgül boyutlarının altını çizmemize yardımcı olabilir.

Örneklerimizden birinde bulunup ötekinde bulunmayan unsurları açımlayarak (örneğin Max Weber'in yaptığı gibi) savımızı sürdürebiliriz.[3] Bu unsurları üç kategori halinde özetleyebiliriz: yerleşimlerin köylü gelenekleri ve nüfus yoğunluğu bakımından arz ettiği niteliklerle ilgili olanlar; üreticilerin ne ölçüde ticarileştiği ve parasallaştığıyla ilgili olanlar; son olarak, merkezi otorite, toprak sahipleri ve köylülük arasındaki ilişkilerle ilgili olan-

3 Weber (1906). Bu meseleler, Robert Brenner'ın "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe" adlı 1976 tarihli makalesiyle başlayan tartışmalarda ele alınmıştır. Bu makale ile ona cevaben yazılmış diğer yazılar için bkz. Aston and Philpin (1985).

lar. Bu sonuncusu, Osmanlı örneğinin tartışılması açısından en fazla önem taşıyan kategoridir.

Birinci gruptaki savlar, Doğu Avrupa'daki yerleşimlerin görece yakın tarihinden çıkmaktadır. Görece az baskıcı koşullara sahip yeni topraklarda yerleşimler başlangıçta köylüler için cazip olmuş, ancak tam da buraları yeni yerleşimler olduğu için köylüler geleneksel yasaların desteğinden ve köy cemaatinin dayanışmasından mahrum kalmışlardı. Eski topraklarda geçerli olan ve köyün ortak alanlarını kullanma ayrıcalığı gibi kazanılmış hakları savunmalarına yardım eden haklar ve yükümlülükler dengesi, tarıma yeni açılmış topraklara geçilmesiyle yitirilmişti. Üstelik toprak sahibi, otoritesi üzerindeki sınırlamalardan kurtulmuş ve tek adalet mercii haline gelmişti. Bu yeni yerleşilen topraklar, senyör mülklerinin maddi topografyası bakımından da, rakip toprak sahiplerinin ya da statüsü daha yüksek lordların aynı yerler üzerinde hak iddia etmelerine izin vermiyor, dolayısıyla köylüye bir manevra alanı tanımıyordu. Lordun malikânesi genellikle bölünmemiş, bitişik, daha kurulurken etrafı çitlenmiş bir mülktü. Bütün bu koşullar, serfin lord karşısında elini kolunu bağlıyor, lord ise serfe giderek daha ağır yükümlülükler dayatabiliyordu.

Bu topraklar yoğun bir nüfusa sahip olmadıkları için kolonize edilebildiler; pek fazla kasaba yoktu, dolayısıyla yerel ticaret de zayıftı. Batıda köylüler, civarlarındaki pazarlara giderek, ürettikleri artığı kendileri değerlendirebiliyorlardı ki, bu da angaryanın yerini nakdi kiraya bırakmasının önkoşullarından biridir. Doğuda ise pazarlardan yararlanma tekelini elinde tutan ve serflerin ürettiği artığı satan lordlardı. Ticarileşme, esas olarak ihracat üzerinden gerçekleşiyordu. İkinci serfliğin yaşandığı çevrelleşen bölgelere özgü işbölümünün önemi üzerinde duran dünya-sistemleri tezi, işte tam bu noktada açıklayıcı olmaktadır. Tarımsal artık, ihraç malları olarak pazara sürülüyor, elde edilen gelir de lordların asil ve lüks yaşam tarzını sürdürmesine yarıyordu. Tarımsal artığın bu şekilde kullanılması, giderek genişleyen bir iç pazarın ve üretime yönelik yerli sermaye birikiminin oluşmasını engellediği için tahıl üretimine dayanan Doğu'nun ekonomisi çözüldü. Sermaye birikimi olmadığından, bu nedenle de aristokrasiden bağımsız bir zümre olarak şehirli bir burjuvazi oluşamadığından, Doğu Avrupa çevrelleşti. Bu çevrelleşme de lordların ekonomik ve siyasi güçlerinin uzun ömürlü olmasını iyice güvenceye aldı.

Son ve en belirleyici etken olarak, Doğu'daki lordlar, imtiyazlarını koruyup köylülüğü serfleştiren yükümlülüklere yenilerini ekleyebilmişlerdi, çünkü ikinci serfliğin yaşandığı dönemde merkezi otorite (monarşi) asillerin

gücünü ve imtiyazlarını dizginleyebilecek kadar güçlü değildi. Batıdaki mutlak monarşiler (özellikle Fransa'da) aristokrasinin sahip olduğu siyasi gücü ele geçirmeye çalışırken, sonuç olarak köylülüğün himaye edilmesine varan bir politika gütmenin kendi çıkarlarına olacağını düşünmüşlerdi. Monarşiler kralın adaletini ve yönetimini egemen kıldılar, ödedikleri vergilerle kraliyet hazinesinin başlıca gelir kaynağı olan köylüleri lordların sömürüsünden korudular. Köylülüğü kendilerine tabi kılamayan lordlar, krallığa sığınmış, kira toplayıcı bir sınıf haline geldiler. Bu farklılık, iki çatışan ideal siyasi gelişim tipinin oluşmasına yol açtı: Fransa ile güney ve batı Almanya'da olduğu gibi, mutlakiyetçi devlet ile köylülük arasında, lordlardan gelecek tepkinin önünü kesen ve uzun vadede bağımsız bir köylülüğün gelişmesine izin veren örtük bir ittifak; Doğu'da ise senyör malikânelerinin kolektif kimliğini temsil etmekten öte hiçbir şey ifade etmeyen bir krallık.[4]

Şimdi geçici olarak, Doğu Avrupa'daki büyük ticari toprak işletmelerinin Osmanlı'da koşutu bulunmayan feodal bir arkaplan üzerinde geliştiği gerçeğini bir kenara koyalım. İşletme tarımının oluşumunu ve ayakta kalmasını öngören kuvvetli model Osmanlı tarihine de uygulanabilir olsaydı, yukarıda kabaca bahsedilen Doğu'ya özgü niteliklere paralel kimi unsurlara Osmanlı sınıf yapısında, siyasi ve kurumsal dengelerinde rastlamamız gerekirdi. Birincisi, Elbe'nin doğusundaki bölgeler, o kendilerine özgü niteliği yeni toprakların kolonileştirilmesinin de katkısıyla kazandılar. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşim birimlerine uzak boş topraklar, çoğunlukla köylülerin kendileri tarafından ıslah edilmişe benziyor. Önceden boş olan miri toprakların vergisini on yıl boyunca ödeyen köylüyü toprağın "sahibi" olarak tanıyan meşhur hüküm, yaygın bir şekilde uygulanıyordu denebilir. Muhacir nüfusun büyük ölçekli iskânı gibi devlet denetiminde yürütülen "şenlendirme" faaliyetlerinde amaç, bir köylü kesimi yaratmaktı; tercih edilen üretim tarzına uymayan bir mülkiyet yapısı yaratılması söz konusu değildi.

Eğer 19. yüzyıl örnekleri bir model oluşturuyorsa, ekime yeni açılan toprakların devlet güdümünde iskân edilmesi, köylü tarımının daha saf bir biçimine, yani hane başına düşen toprak miktarı bakımından görece eşitlik sergileyen köy cemaatleri modeline uygun bir yapının ortaya çıkmasına yol açıyordu. Bununla birlikte, Doğu Avrupa çiftliklerine az çok benzeyen bir yapıyı doğuran kolonileştirme örnekleri de mevcuttu. Bunlar, İnalcık ile Veinstein'ın ele aldığı "mevat" arazinin "şenlendirilmesi"dir. Bu örnekte

4 Anderson (1974).

önce toprak açılıyor ve resmi defterlerde çiftlik diye anılan, genelde tipik köylü işletmelerinden büyük, ancak boyutları bakımından Doğu Avrupa çiftliklerinin ya da Amerika'daki plantasyonların yanına bile yaklaşamayacak birimler kuruluyordu.[5] Çiftlikteki sömürünün boyutlarını kısıtlayan ana etken, işgücü bulmadaki zorluktu. Toprağın mülkiyetini elinde tutan şenlendirici, işbirliğine yanaşmayan bir merkezi otorite ile karşı karşıya gelince, köylünün yasal statüsünü değiştiremiyor, onun toprağı tasarruf hakkını yok edemiyordu. Kendisine bağımlı bir işgücünü denetiminde tutamadığı için de, komşu köylerde yaşayan, aslında kendi toprağını ekip biçen, ama yeni kurulan çiftlikte mevsimlik olarak ya da ortakçılık usulüyle çalışan köylülerin emeğine muhtaçtı. Nadiren de köle emeğine başvurabiliyordu. Mevat arazi üzerinde kurulan çiftlikler, hukuken devletin mülküydü ve toprağın sahibi doğrudan üreticilerin ödemekle yükümlü olduğu tüm olağan vergileri ödemek zorundaydı. Dolayısıyla, ona verilen imtiyazların geri alınması da mümkündü.

Osmanlı ile Doğu Avrupa'yı birbirinden ayıran ikinci grup unsur, ticarileşme derecesi, para kullanımı ve yerel pazarların var olup olmadığıyla ilgilidir. Osmanlı'da şehirler, yerel pazarlar, kısa mesafeli ve bölgesel ticaret hiçbir zaman önemini kaybetmedi. Şehir pazarlarının uzağında kalan boş topraklar büyük ölçekli tarım açısından cazip değildi. İç Anadolu yaylası gibi bölgelerdeki toprakların açılması, nüfus hareketleri nedeniyle girişilen küçük ölçekli bir faaliyet olmuşa benzer. Yeni yerleşimlerdeki uzak pazarlara yönelik ticari tarıma sadece Balkanlar'da rastlandığı söylenebilir. Bu yerleşimler hem topraklarının verimliliği, hem de uzak mesafelerdeki pazarlara daha kolay ulaşabiliyor olmalarıyla ayrıcalıklı bir konumdaydılar. Doğu Avrupa modelini Osmanlı İmparatorluğu'na ilk uygulayan tezlerden birine göre, bağımlı köylü emeğinin kullanıldığı büyük çiftliklerin Balkanlar'da ortaya çıkmasının sebebi, ihracat piyasalarının yerel ekonomideki önemli rolüdür.[6] Ne var ki, sonraki araştırmalar bu sonucun yanıltıcı olduğunu ortaya çıkarmıştır; çünkü Balkanlar'daki çiftlikler neredeyse hiçbir zaman Doğu Avrupa'dakiler gibi işletme niteliği taşımadılar. Ticarileşmenin etkisinin en kuvvetli hissedildiği zamanlarda bile büyük toprak sahiplerinin çoğu "çitleme"yi başaramadılar

5 Bunun için, Veinstein'ın bu kitapta yer alan ve McGowan'ın bu tür çiftliklerde ortalama 3,5 (üç buçuk) kişi istihdam edildiğini hesapladığından bahseden makalesine başvurunuz; ayrıca bkz. Veinstein (1984).

6 Stoianovich (1953).

ve vergi toplayan kişiler olarak kaldılar.[7] Balkan çiftliklerini tanımlayan, köylülüğün serfleştirilmesi değil, fazla vergi alma çabalarıydı.

Her ne kadar Osmanlı toprakları Avrupa pazarlarına görece yakın, ulaşım bakımından görece rahat olsalar da ihracat hiçbir zaman önemli bir düzeye varacak kadar gelişmedi. Geçerliliği şüphe götürür Balkanlar örneğini (ve şu anki tartışmanın kapsamı dışında kalan 19. yüzyıl Mısır'ını) bir kenara bırakırsak, Osmanlı ihraç ürünlerinin büyük ticari işletmelere benzeyen kırsal birimlerde üretildiğine dair hiçbir işaret yoktur. İhraç mallarının büyük kısmı tarımsal ürünlerden oluşuyordu, ancak çiftliklerin yoğun olduğu bölgelerde (normalde beklediğimizin aksine) hiçbir ürün toplam ihracat gelirlerinin küçük bir kısmını sağlamaktan öteye gidemiyordu. Demiryollarının inşa edildiği, buharlı gemilerin düzenli olarak Doğu Akdeniz'de seyrettiği 19. yüzyıl sonlarına doğru bile tek ürüne yaslanan bir üretim örüntüsü gelişmedi. İhracatta en önemli yeri tutan ürün, toplamın sekizde birine denk düşüyordu.[8] Tek-ürün temelinde gelişen bir ticari bütünleşmenin yokluğu da büyük ölçekli ticari işletmelerin bulunmadığını göstermektedir. İhraç ürünleri esas olarak köylünün üretimine dayanıyor ve büyük toprak sahiplerinin işlettiği çiftliklerden değil, köylülerin ürettiği artıktan çıkıyordu. Köylüler, bir dizi ürünü birlikte üretmekten vazgeçmediler, dolayısıyla ihracat hacmi artışı yavaş oldu. Osmanlı toprakları, dünya ticaret ağlarıyla bütünleşmede vasat bir performans sergiledi.[9] Bunun en önemli nedeni de plantasyon modelinin mevcut olmamasıydı. Yerli ekonomiye dayanan ve geleneksel ağlar üzerinden yürütülen ticaret ve parasallaşma ihracat örüntüsünün şeklini de belirledi.

Osmanlı örneğinin çiftlik tarımı modeline benzemediğini öne süren tez büyük toprak sahipleri, köylüler ve merkezi otorite arasındaki siyasi dengede temellenmektedir. Batı Avrupa'da, özellikle de Fransa'da, toprak sahibi aristokrasiden giderek özerkleşen bir mutlakiyetçi devletin oluşması söz konusudur. Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda ise, tam tersi bir mantıkla düşünmek gerekiyor: Sağlam bir şekilde merkezileşmiş "mutlakiyetçi" devlet öncül koşul olduğu için, bu duruma uygun soru, öncelikle, büyük toprak sahibi bir sınıfın oluşup oluşmadığı, ikinci olarak da bu sınıfın

7 McGowan (1981).

8 Pamuk (1987a).

9 1800-1914 arasında dünya ticareti elli kat, (Mısır dışındaki) Osmanlı topraklarındaki ticaret ise sadece on kat büyümüştür. Bkz. Issawi (1980, s. 76).

merkezi otoriteden özerkleşmeyi biraz olsun başarıp başaramadığı üzerinde yoğunlaşmalıdır. Osmanlı tarihinde bu sorduğumuz soruya uygun bir episod yaşanmıştır: Özellikle 18. yüzyıl içinde güçlü âyânın ortaya çıktığını ve bu grubun, neredeyse, çıkarlarının bilincinde, bu çıkarlar uyarınca hareket etme iradesine sahip bir sınıf olarak geliştiğini öne sürebiliriz.[10] Sınıf olma potansiyeli taşıyan bu grubun üyelerinin ortak özelliği, bürokratik mevkilerini ekonomik güç elde etmek için kullanarak o konuma ulaşmış olmalarıydı. Bir başka deyişle, bu âyân, önceleri hem ilke olarak, hem de pratikte geri alınabilir olan toprakları ya da mevkileri, merkezi otoritenin zaafı yüzünden süreklilik kazanmış taşra yöneticileri ve mültezimlerdi. Böyle bir gelişmenin varacağı nokta, merkezi otoritenin bütün iktidarı yeniden kendinde toplama girişimlerine karşı durabilecek derecede özerk, aristokrasi benzeri bir sınıf, beraberinde de babadan oğula miras bırakılabilen toprak mülkiyetinin doğuşu olabilirdi. Bu sınıf, dokunulmazlığını toprağı tekeline alıp reayaya serflere özgü yükümlülükler dayatmak ya da onları topraksız köylü konumuna düşürmek için kullanacaktı. Bir başka deyişle, böylesi bir gelişme sonucunda çiftlik tarımına ilişkin kuvvetli modelin işlerliği ispatlanabilirdi.

Ne var ki, bu akla yakın senaryo olasılık düzeyinde kaldı. Âyân, devletin miri topraklar üzerindeki mülkiyet hakkını kısmen ihlal etti, ama bunu daha kalıcı bir özerkliğe dönüştüremedi. Bu yüzden de bir ara zümrenin oluşmasına direnç gösteren güçlü devlet ile vergi veren bağımsız köylülük arasındaki ittifakı kıramadı. Âyân, reaya ile vergi toplama üzerinden kurduğu ilişkiden yararlanmakla, gelir kaynaklarını sağlamlaştırmak ve çeşitlendirmekle, nüfuzlarını iltizam alırken rekabete girmek zorunda kalmamak için kullanmakla ve belki bir de nakdi borçları olan üreticilere dayattıkları yükümlülükleri cüzi oranda artırmakla yetindiler. Kısacası, merkezi devlete karşı hiçbir zaman gerçek bir tehdit oluşturmadılar. Nitekim, 19. yüzyılın ilk yarısında merkezi yönetim otoritesini yeniden kurmak için harekete geçtiğinde, ele geçirdikleri statüyü tamamen ve büyük bir hızla kaybettiler. Bir başka deyişle, Osmanlı tarım tarihinde büyük ölçekli ticari sömürü yönünde bir gelişimin ilk safhaları olarak görülebilecek tek kayda değer gelişme, reayanın esasen bağımsız olan konumunda herhangi bir değişiklik olmadığı için ve de hukuk düzeninde bir değişiklik sağlanamamasından dolayı, yukarıda bahsedilen modelin güdük bir versiyonu olarak kaldı.

Âyânın başarısızlığındaki belirleyici unsur elbette devletti. Avrupa'da,

10 İnalcık (1977).

toprak sahiplerinin çıkarlarının merkezi otoriteninkilerle zaman içinde birleşmesi, senyörlerin gücünün sigortası olmuştu. Osmanlı'da ise merkezi bürokrasi bağımsız köylülüğün statüsünün korunması için kendi kendine biçtiği misyondan vazgeçmedi. Bunun hem mali gerekçeleri vardı, hem de diğer seçenek, rakip iktidar nüvelerinin varlığını tanımaya varıyordu. Bu yüzden de devletin nizam ve adalet sağlamasına dayanan alışverişin kurallarını koyan ideolojik ittifak muhafaza edildi. Âyânın elde ettiği güç, devlet otoritesindeki boşlukların kollanmasına dayanıyor, süreklilik arz etmeyip duruma göre ortaya çıkıyor, etkisini gösterebilmek için tamamıyla devletin zaafına bağımlı olmaktan kurtulamıyordu. Devlet, otoritesini yeniden kurmak için harekete geçtiğinde ise âyân çabucak teslim oldu.

Merkezi devletin, merkezkaç eğilimleri alt edebilmesini mümkün kılan sistem durağanlığının belki de en önemli bileşeni, hukuki bağlamda ifade edilmişti. Osmanlı'daki siyasi ve hukuki sistem, —kendisinin prekapitalist Avrupa'daki karşılığı olan— feodalizmin aksine hiçbir zaman, mülkün serbestçe alınıp satılabilmesine izin veren mülkiyet hakları diye bir kategoriye sahip olmadı. Oysa daha 13. yüzyılda, Fransa'daki hukukçular, mutlak mülkiyet hakları konusunda Romalıların ürettiği kavramların feodal yaşantıya uygulanması üzerine kafa yormaya başlamışlardı bile.[11] Şartlı mülkiyet diye adlandırılabilen feodal kavram, lordlar söz konusu olduğunda "özel" mülkiyet kavramını da içeriyordu ve kısa zamanda serflere de özel mülkiyet hakkını tanıyacak şekilde dönüştü. Roma Hukuku'nun yeniden gündeme getirilmesiyle, kapitalist mülkiyet haklarına yumuşak bir geçiş yapılmış oluyordu. Oysa Doğu Roma ve İslam uygarlıklarına ait uygulamaların bir bileşimini devraldığı söylenebilecek olan Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir gelişme yaşanmadı. Mutlak mülkiyet hakları hiçbir zaman tanınmadı. Padişahın tüm imparatorluk topraklarının "sahibi" olduğunu söyleyen bir yasal hüküm mevcut olduğu gibi, gerçek uygulama da tebaanın mallarının icap ettiğinde müsadere edileceğini, bu yaptırımın hiç de uzakta olmadığını gösteriyordu.

Müsadere her ne kadar hukuka dayanılarak meşrulaştırılıyorduysa da keyfi bir uygulama olması onu bir silah haline getirmiş, böylelikle de güç dengesini açıkça ortaya koyan bir gösterge niteliğine büründürmüştü. Bu yüzden, güç dengesinin belirli zamanlarda (özellikle 18. yüzyılda) ve belirli yerlerde büyük toprak sahibi olmaya doğru giden kimselerin, neredeyse mutlak diye nitelenebilecek mülkiyet haklarından istifade etmesine imkân

11 Bloch (1966, s. 129).

tanımış olması imkânsız değildi. Ne var ki, güç dengesi, tanımı gereği değişkendir; niteliksel bir dönüşüm geçirerek toplumsal kabul görmüş, hukuken onaylanarak yaptırım gücüne kavuşmuş mülkiyet haklarına evrilmedikçe, feodal bir miras devralan topraklara özgü ekonomik örgütlenişin inşa edilmesi için fazlasıyla oynak bir zemindir. Her an mevcut olan müsadere tehdidinin hesaba katılması gerektiği bir durumda "neredeyse" mutlak mülkiyet haklarından bahsetmek yetmez. Çünkü bu "neredeyse" haklar bir an içinde yok olabilir.

Bunlara ek olarak, devlet ile reaya arasında öyle bir sözleşme vardı ki, toprakta tapulu ve alınıp satılabilir mülkiyeti tanıyan 1858 tarihli o müphem kanundan sonra bile, özel mülkiyetin "toplumca kabulü", bir başka deyişle reaya tarafından öznel olarak kabul edilişi epey sonra gerçekleşti. Şeriat, köy cemaatlerinin toprak üzerindeki örfi haklarını korumak için, ulema tarafından yorumlanabilecek bir hukuki öğretiler külliyatından yararlanmasına imkân tanıyordu.[12] Bu nedenle, vergi ve kira toplayan toprak sahipleri, Suriye'nin bir kısmı ve Irak dışında hiçbir yerde "çitleme" yapamadılar —1858 Arazi Kanunu'ndan sonra bile.

***

Hem tarımsal kapitalizm, hem de bağımlı emeğin kullanımına dayanan ticari çiftlik tarımı feodal bir geçmiş üzerinde yükselmişti. Daha somut konuşmak gerekirse, mutlak mülkiyetin sağladığı hukuki çerçeveye yaslanan senyörel haklar, büyük ölçekli işletmelerin önünü açtılar. Köylüler daha ağır yükümlülüklerin dayatılmasına karşı koyamayınca, ihracata yönelik, büyük toprak sahiplerinin işlettiği çiftliklerde yürütülen büyük ölçekli tarım ortaya çıktı.

Bir de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki duruma bakalım. Feodal bir geçmiş olmadığı için, reaya, ekonomik mantığı kendisinin faaliyetleriyle çelişen, tehdidini yakından hissettiği bir düşmanla karşı karşıya değildi. Köylülerin üretim sürecine doğrudan müdahale etme geleneği yoktu. Öncelikle, Batı'da feodal lordun işgal ettiği konumun icat edilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla, bu kitabın İkinci Bölüm'ündeki tartışmalar, Osmanlı topraklarında feodal uygulamalarla benzerlikler aramaktan ziyade, yine bu konuyla ilgili, ama daha verimli bir soruya yönelmektedir: Doğu Avrupa tarzı büyük işletmelerin oluşumu gibi bir seçenek bulunmadığı durumlarda, ama ticaretin oluştuğu bir ortamda, alternatif birikim tarzları nelerdir?

---

12 Gerber (1987).

Yazarlarımız, çiftlik konusunda kuvvetli (Doğu Avrupa tipi büyük işletmeyi temel alan) modeli pek önemsememek konusunda genel olarak birleşiyorlar. Musul'dan (Khoury) Bereketli Hilal'e (Tabak) ve Suriye'ye (Schilcher) uzanıp Orta Anadolu'dan (İslamoğlu) geçip, nihayet Ege'nin verimli ve yüzünü ihracata dönmüş kıyı ovalarına bakınca (Faroqhi, Frangakis-Syrett, Kasaba), vergi toplayan, ticareti örgütleyen, borç veren ve reayayı sömüren "çiftlik sahibi" olarak nitelenen kişi ile karşılaşıyorlar. Bununla birlikte, bu çiftlik sahibi köylünün bağımsız statüsüne ve örgütlenişine hiçbir zaman ilişmemiştir: Aydın vilayetinin güçlü ailesi Karaosmanoğulları bile üretime cüzi oranda karışıyor, gelirlerinin büyük kısmını iltizamdan ve ticaretten elde ediyordu. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Karaosmanoğlu ailesi gücünü yitirmişti; artık herhangi bir şehirli eşraf ailesiydi. Aslına bakılırsa, göze batan bir işletme kurmak, güçlü kimselerin çöküşünü daha da çabuklaştırabilirdi; çünkü müsadere tehdidi hiç de şaka değildi ve Faroqhi'nin de belirttiği gibi, kişinin servetinin sonraki nesle aktarılabildiği durumlara neredeyse hiç rastlanmıyordu. 18. yüzyılda ya da 19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan hiçbir toprak sahibi ailenin modern çağa servetini korumuş olarak çıkamamasını Türkiye'nin tarihinde gözlemek mümkün.

Şunun altını çizmek gerekiyor: Küçük köylü çiftliklerine dayalı bir tarımsal oluşum, üretim örüntülerinin dünya pazarına yönelik yapılanmasına engel değildi. Küçük ve orta köylüler pazardan gelen sinyallere karşılık verdiler (Khoury), talep ve fiyat dalgalanmaları onların örgütleniş ve davranışlarına yansıdı (Tabak) ve ihracatın büyümesine başarıyla katkıda bulundular (Frangakis-Syrett). Gerçekten de, Ege'nin kıyı ovalarından yapılan ihracattaki önemli artış, âyânın yükselişiyle değil küçük üretimin hâkim olduğu tarımsal yapının iyice kemikleşmesiyle çakışmaktadır (Kasaba). Bu araştırmalardan çıkacak sonuç, dünya pazarından gelen talebin kırsal ekonomiyi şekillendiren önemli unsurlardan biri olduğudur. Ortaya çıkan yeni yapılar, hepsi de aracı olarak iş gören âyân, mültezim, tüccar ve tefecilerin, toprağı ailecek işleyen doğrudan üreticiler üzerinde çeşitli derecelerde, ama dolaylı bir denetim kurabilmelerine izin vermişti. Yine de, sahip oldukları toprakları genişletmeleri, köylülüğü serfleştirmeleri ve büyük tarımsal işletmeler kurmaları hiçbir zaman mümkün olmadı. Bu tür işletmeler kurma girişimlerinde, devletin otoritesini, özellikle de müsadere kurumunu kullanma yeteneği nihai belirleyici olmayı sürdürdü. Kariyer-

lerini genelde kovularak, bazen de başı kesilerek kısa sürede yitiren yüksek bürokratlar,[13] maaşlı memuriyete düşen bir zamanların anlı şanlı Çukurova derebeyleri,[14] Anadolu'nun korku saçan efendileri olan âyânın hızlı çöküşü, bütün bunlar, tüm imtiyazlarını kimseye hesap vermeden rahatça kullanan güçlü devletin lehine eşitliği iyice bozulmuş bir denklemi gözler önüne sermektedir.

Ancak birkaç ender durumda kurulabilen işletme nitelikli çiftlikler, hiç de kalıcı olmayan ve gelişim yönü tersine çevrilebilecek olgulardı. Diğer durumlarda ise "çiftlik" kelimesi, birtakım zengin resmi görevlilerin, mültezimlerin ya da tüccarların, meşgul oldukları işleri çeşitlendirmek için giriştikleri, gelir getirici, pek çok farklı tipte yatırımdan oluşan, ancak herhangi bir hukuki statüsü bulunmayan faaliyetlerden söz etmek için kullanılıyordu. Bu nedenle, bu "çiftlik" ekonomik bakımdan irrasyonel bir şekilde yayıldı; hiçbir mantığı, onu anlamaya ve açıklamaya yarayan hiçbir ekonomik teori yoktu.[15] Devletin gazabına uğramadan kırsal ekonomiyi denetim altına almaya çalışan bu zenginlerin faaliyetlerini ancak o anda mevcut olan konjonktürle ve merkezi otoritenin zaaflarıyla açıklayabiliriz. Bu kitaptaki makalelerin de sergilediği gibi, bu kişiler, sınırlarını devletin çizdiği o kısıtlayıcı faaliyet çemberinde ne kadar boşluk varsa onları fırsat olarak değerlendirdiler. Bu nedenlerle "çiftlik" son derece gelişigüzel ve öngörülemez bir şekilde yayıldı. Kâr getiren, ama normalde mümkün olmadığı halde sadece o özgül anın koşullarında yapılabilen işler toplamı haline geldi. İşte "çiftlik"in böylesine zapt edilemez ve kafa karıştırıcı bir kavram olmasının nedeni budur; bugüne dek, birbirinden farklı o kadar çok olguyu tarif etmek için kullanıldı ki, belki de söylenenlerin berraklığını yitirmemesi için bu terimi hiç kullanmamak daha iyi. Bu kitabın İkinci Bölüm'ündeki makaleler bu kelime hiç kullanılmadan da yazılabilirdi; bu tüketilmiş kavram çevresinde örülmüş modelden kurtulmak için ihtiyaç duyduğumuz zemini belki de bu makalelerde bulabiliriz.

---

13 Daha eski ve daha istikrarlı bir dönemde yaşamış bir bürokratı anlatan bir kitap için bkz. Fleischer (1986).

14 Gould (1976).

15 Doğu Avrupa'daki büyük işletmeleri açıklayacak bir teori üretme girişimleri ile karşılaştırınız. Bu girişimlerin en bilineni Kula'nınkidir (1976).

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇİFTLİKLERİN DOĞUŞU: DEVLET, TOPRAK SAHİPLERİ VE KİRACILAR*

HALİL İNALCIK

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım arazisinin kullanımını düzenleyen hukuksal çerçeveyi, şeriat ile padişahların koyduğu örfi kanun sağlıyordu. Şeriat bireyin genel anlamda toprak üzerindeki tasarruf haklarını güvenceye alırken, kanun, daha ziyade, tarım arazisi üzerindeki devlet denetiminin sürdürülmesiyle ilgiliydi. Osmanlı İmparatorluğu ya da genel olarak İslam ülkelerindeki toprak tasarrufunun tarihi, hem sermaye birikiminin, hem de devlet gelirlerinin temel kaynağını teşkil eden tarım arazisinin denetimi için devlet ile birey arasında kesintisiz bir mücadele olarak özetlenebilir. Devletin tarım arazisi üzerindeki denetimini sürdürme kaygısı, giderlerini ve sipahilere yaptığı harcamaları karşılamak için tarımsal üretime mutlak bağımlı olmasından kaynaklanıyordu. Devlet, ayrıca, Ortadoğu'ya özgü geleneksel tarımsal üretim sisteminin temelini oluşturan çift-hane sistemini de önemsiyordu.

Çift-Hane Sistemi: Küçük Aile Üretim Birimleri

Kanun, kiracının (ki bu genellikle evli bir erkek oluyordu) ve onun soyundan erkek vârislerin, usule uygun olarak elde ettikleri ve önceden belir-

* Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont (ed.), Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman, Louvain, Peeters, 1983'ten bazı değişikliklerle yeniden baskı.

lenmiş şartlar dahilinde kullandıkları takdirde, miri araziyi sınırsız bir süre boyunca ve serbestçe tasarruflarında tutup işleyebilmelerini güvenceye alıyordu.[1] Reayanın, geçerliliği sona ermeyen bir kira sözleşmesi çerçevesinde sürekli kiracı kalması, toprağa fiilen sahip olması anlamına geliyordu. Ayrıca, devlet, toprakla ilgili konulardaki aracıları sipahiler ve kadılar vasıtasıyla üçüncü şahısların toprağın ilk baştaki statüsünü değiştirmesini engelliyordu.[2] Devlet, reayanın toprağını ve emeğini, bu toprakları özel mülkiyete dönüştürmeye, köylüleri de bu topraklarda işçi, ortakçı ya da serf konumuna düşürmeye kalkışabilecek üçüncü şahıslara karşı özenle koruyordu.

Çift-hane sistemi, tarımsal üretimin, her birine bir çift ya da çiftlik verilmiş olan köylü haneleri temelinde düzenlenmesinden oluşuyordu. Bu çiftlikler, bir hanenin geçimini sağlamasına ve toprak sahibine (devlet) "kira"yı ödemesine yetecek büyüklükte arazi parçalarıydı. Çiftliğin büyüklüğü, toprağın verimliliğine göre 60 ile 150 dönüm arasında değişiyordu.[3] Bu, temel tarımsal birimdi. Bir çiftliğin birkaç kişi arasında bölünmüş olduğu fark edildiğinde toprak muhakkak baştaki haline getirilirdi. Ayrıca, bir çiftliği tasarrufunda bulunduran hanenin başı ardında birkaç oğul bırakarak ölünce, oğulları toprağın tasarrufunu topluca üstlenirdi. Hanelerin büyüklüğü bölgeden bölgeye değişiyordu.

Çift-hane sistemi, klasik dönemdeki temel askeri kurum olan tımar sisteminin ayrılmaz parçasıydı. Tımar sisteminde[4] tarımsal üretimin, dolayı-

---

1 Osmanlı miri düzeninde toprak tasarrufunun kapsamlı bir anlatımı için, bkz. Barkan (1937-38); Barkan (1940, s. 321-421); ayrıca EI² için hazırladığım "Çiftlik" maddesine de başvurulabilir.

2 Genelde, köylü ile devlet adına hareket eden sipahi arasında yazılı bir sözleşme yapılırdı; örneğin bkz. İnalcık (1980-81, s. 52-53, belge no. 157).

3 Çiftlik, kanunnamelerde şöyle tanımlanmıştır:.
(Dönüm cinsinden ekilebilir arazi; 1 dönüm 920 metrekareye eşittir)

	Verimli	Vasat	Verimsiz	Kaynak
Aydın (1528)	60	80	130	Barkan (1943, s. 8-13)
Erzurum (1540)	80	100	130	Barkan (1943, s. 6-66)
Musul (Murad III)	80	100	150	Barkan (1943, s. 308)
Sirem (Murad III)	70-80 80-90	100-110	120-130	Barkan (1943, s. 307-308)
Mora (1711)	80	100-120	150	Barkan (1943, s. 322-26)

4 Genel olarak tımar sistemi üzerine bilgi edinmek için bkz. İnalcık (1973a, s. 104-18); ayrıca İslam Ansiklopedisi'nde (s. 286-333) Barkan'ın hazırladığı "Tımar" maddesine de bakılabilir.

sıyla toprağın denetimi fiilen devlet, sipahi ve çiftçi arasında paylaşılıyordu. Sipahiye bir tımar verilir, o da maaş olarak, sınırları belli bir arazide sabit miktardaki devlet gelirini köylülerden toplardı. Tımar tahsisi sipahiye toprak üzerinde bazı denetim hakları veriyordu: Toprağın köylüler tarafından kullanılması ya da bir kişiden başka bir kişiye devredilmesi konusunda devletin koyduğu kuralları sipahi uygulardı.[5] Tımarlar tahrir defterlerinde kayıtlı, bölünemez ve değiştirilemez birimler oldukları için, çift-hane birimleri de tımar gelirini sabit tutmak amacıyla bölünemez ve değiştirilemez addediliyorlardı. Şüphesiz, tımar sistemi ve devlet denetimi altında katı bir şekilde işleyen çift-hane sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimin örgütlenişinin, başka toprak kullanımı ve üretim biçimlerini getirecek değişimlere direnmesinin ve durağan bir yapı olarak varlığını sürdürmesinin esas nedenlerinden biriydi.

Özellikle Anadolu ile Balkanlar'da hâkim olan bu sistem, devlet tarafından yakından takip ediliyordu. "Ortadoğu imparatorluk geleneği" adını verebileceğimiz bir yapının sosyopolitik koşullarına en uygun, ideal bir sistem olduğu düşünülüyordu.[6] Geleneksel bir bürokrasi tarafından, özgün bir imparatorluk sisteminin, devletin ve toplumun temeli olarak özenle muhafaza ediliyordu. Ancak, merkezi bürokrasinin miri topraklar üzerindeki devlet denetimini muhafaza etme çabalarına rağmen, özellikle 16. yüzyılın sonunda başlayan gerileme ve merkezin zayıflaması dönemi boyunca bu topraklar kısmen özel şahısların denetimine girdi.[7] Miri topraklarda en önemli değişim, padişahın bireylere bu topraklar üzerinde belirli denetim hakları vermesiyle yaşandı. Merkezileşmenin ve tımar sisteminin baskın

5 Tahrir defterlerinin başındaki kanunnameler, vergi ve toprak tasarrufu sisteminin tımar çerçevesi içinde düzgün işlemesini güvenceye almak amacıyla hazırlanmışlardır; kanunnameler için, bkz. EI², s. 562-66.

6 İslam ülkelerinde görülen ikta'yı, Bizans'taki pronoia'yı ve Osmanlı'daki tımarı Ortadoğu tarihinde hâkim olan bir büyük geleneksel sistemin parçaları olarak ele alan bir çalışma yoktur; bu geleneğin tarihi, sistemin temel özelliklerinin iyice şekillenmiş olduğu eski Pers İmparatorluğu'na kadar geriye götürülebilir. Nitekim, sistem bölgede daha sonra ortaya çıkan imparatorluklarda da görülmektedir.

7 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılda yaşanan gerilemenin nedenleri üzerinde düşünen Osmanlı yazarları, yaygın bir uygulama olan miri arazinin özel mülk olarak verilmesi üzerinde yoğunlaşırlar; bkz. Ayn-i Ali (1872-73/1289); Kitab-ı Müstetab (1974); Röhrborn (1973, s. 29-34), yazar Osmanlı'nın gerilemesiyle ilgili kaynakların bir kısmını içeren bir liste de vermiş, s. 163-64; Murphey (1979, s. 547-72).

olduğu dönemde nadiren verilen bu tür haklar, 16. yüzyılda idari suistimaller nedeniyle iyice yaygınlaştı. Saraya mensup veya saray çevrelerine yakın nüfuzlu kişiler, arpalık ya da mülk tahsisi şeklinde elde ettikleri devlet topraklarını daha sonra vakıflara dönüştürdüler. Toprak ve üzerindeki emeğin statüsündeki değişiklik, genelde üretimin organizasyonundaki bir değişikliği beraberinde getirmiyordu. Çift-hane sistemi varlığını korudu; reaya ile özel kişiler ya da vakıflar arasındaki ilişki de, tımar sisteminde olduğu gibiydi. Eskiden olduğu gibi yeni gelenler de, rüsum adı altında "kira" toplayan kişilerdi; genelde, bu topraklardaki emeği ya da üretimi yeniden düzenlemeye kalkışmıyorlardı. Sözün kısası, aslında miri olan vakıf ya da mülk arazide plantasyon benzeri çiftlikler hemen hemen hiç ortaya çıkmadı. Devletin, önceki yüzyıllardaki kadar kapsamlı ve gayretli bir şekilde olmasa da, bu toprakların bir kısmını başlangıçtaki miri statülerine geri döndürdüğünü de eklemek gerekir.

Mevat Arazideki Büyük Çiftlikler

Osmanlı İmparatorluğu'nda plantasyon benzeri çiftlikler, bir başka deyişle tek bir kişinin sahip olup yönettiği bir üretim birimi olarak düzenlenmiş, genellikle pazara yönelik üretim yapan büyük tarımsal işletmeler, çoğunlukla çift-hane sisteminin dışında kalan mevat arazide ortaya çıktı. 18. yüzyıl öncesinde bu tür büyük çiftlikler genelde yönetici sınıf mensupları tarafından mevat arazi üzerinde kurulmaktaydı ve gerekli emek daha çok köleler ve ortakçılar tarafından sağlanıyordu.[8]

"Şenlendirme" ya da "ihya" olarak anılan ıslah faaliyetleri, şeriatın özel hükümleri doğrultusunda gerçekleştiriliyor ve devlet tarafından teşvik ediliyordu. İlk önşart, mevatın, su kanallarının inşası ya da toprağın ekime hazırlanması gibi işlerle iyice ıslah edilmesiydi. İkinci şart, kişinin, ıslah edilmiş toprak üzerinde sahip olduğu mülkiyet haklarını teslim eden özel bir belge ile padişahın (İmam'ın) iznini almasıydı. Şeriat, gayrimüslim tebaadan olanlar dahil, şahısların ıslah ettiği topraklara "mülk" statüsü veriyordu; padişah da (İmam) ıslah faaliyetine hemen salahiyet veriyor ve usulüne göre ıslah edilen toprağın mülk niteliğini onaylıyordu. Devlet, ekilebilir toprakların genişlemesi gibi amaçlarla bu tür ıslah projelerini teşvik ediyordu. Islah edilen toprakların büyük kısmı ise sonunda hayır

8 İnalcık (1982, s. 69-141); ayrıca EI² için hazırladığım "Mâ'" maddesine de bakılabilir.

niyetiyle ya da kamu kullanımına sunulması amacıyla vakfa dönüştürülüyordu. Proje sahibinin "temlikname" edinmek için yapması gereken resmi işlemler, toprağın sınırlarını, ıslah yöntemini ve amacını belirten bir dilekçe sunarak padişahın iznini istemekti. Osmanlı tarihinin erken dönemlerinde girişimcilerin önce toprağı ıslah edip temliknamelerini sonradan aldıkları örneklere rastlıyoruz. Defterdarlık, temliknameyle birlikte bir de irade çıkarırdı. Sonuçta elde edilen temlikname, mülk sahipliğini onaylayan ve toprağın sınırlarını ifade eden bir izin belgesiydi. Yerinde yapılan bir teftişten sonra ise sınırname denen, araziyi ayrıntılarıyla tasvir eden bir belge hazırlanırdı.[9] Toprağın yeni statüsü, mufassal deftere de kaydedilirdi ki bu defter merkezi idarenin gelecekte vereceği tüm kararlara temel oluyordu. Padişahın temliknamesinde, söz konusu toprağın eskiden mevat kategorisinde olduğu ve ıslah edildiğinde reayanın burada zorla çalıştırılamayacağı, ancak ücret karşılığı çalışmayı kabul ettikleri takdirde buraları işleyebileceği belirtilir. Ayrıca, üründen alacakları pay, belgede önceden belirlenmiş bir orana göre verilecektir. Devlet miri arazinin statüsünün değişmesine izin vermediği için tipik büyük çiftliklerin çoğunun kökeni ıslah edilmiş topraklardır.

Islah işi, genellikle önemli bir sermaye gerektirdiği için "müteşebbisler"in hemen hemen hepsi yönetici elitin yukarı kademelerinden, hem seyfiyeden, hem de ilmiyeden çıkmaktaydı. 18. yüzyıl öncesinde ait tahrir defterlerinde tüccarların ya da şehirli lonca ağalarının bu tür topraklara sahip olduğuna dair kayıtlara çok ender rastlanır. Merkezi bürokrasinin güçlü olduğu dönemde yönetici eliti kayırmak devletin bilinçli bir politikasıydı. Ancak, merkezi teşkilatın zayıflamasıyla yaşanan toplumsal ve ekonomik gelişmeler, 18. ve 20. yüzyıllarda "müteşebbis" sınıfın bileşenlerinde önemli değişikliklere yol açtı.[10]

Emek, daha önceki dönemde bile bazen tımar arazilerinin dışında fazladan iş yapmaya razı olan ya da mufassal defterlerde kayıtlı olmayan serbest reaya tarafından, ya da kaçak köylüler tarafından sağlanmaktaydı. Ortakçılık, reaya kökenli yaygın bir emek biçimiydi. Ancak, devlet, düzenli gelir kaynağını korumak amacıyla çift-hane sistemine sıkı sıkıya bağlı kaldığı için "müteşebbisler," ıslah edilmiş topraklar üzerinde çalıştırmak için reaya dışında bir emek gücü aramak zorunda kaldılar. Eskiden mevat olan

9 Bir sınırname örneği için bkz. İnalcık (1954, s. 219-23).

10 Bkz. İnalcık (1980, s. 283-337); (1977, s. 27-52).

çiftliklerde köle emeğinin kullanılması, bazı durumlarda ortakçılık kadar verimli olmamasına karşın, çok eskiden beri yaygın bir uygulamaydı.[11]

Özet olarak, şeriat, mevattah mülk arazi elde edilmesine izin vererek, bireylerin sahip olduğu büyük çiftliklerin ortaya çıkabilmesi için bir hukuksal çerçeve sağlamaktaydı. Osmanlı devleti de bu tür toprakların alanını genişletmek için bu hukuksal aracın kullanılmasını genel olarak teşvik etti.

Bu tür projelerin 16. yüzyıl ortalarındaki tipik bir örneği, Feridun Ahmed Bey ile Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın Yenice köyü civarında pirinç yetiştirme projesidir.[12] İkisi bir olup Sakarya nehrinden su sağlamak için kendi paralarını koyarak bir bent ile su kanalları inşa etmeyi teklif ettiler. Kanalların toplam uzunluğunun 17.000 *zira* ya da 12.876 metre olacağı tahmin ediliyordu. Çaltı köyü ve bazı başka köylerin yakınlarında, artık kullanılmayan toprakları sulayarak pirinç yetiştirmeyi teklif ettiler. Bölgede 75 *mudd* tohum ekebileceklerini tahmin ediyorlardı (bir mudd pirinç = 256,4 kg.). Bendin ve kanalların bakımını kurucular üstleneceklerdi.

Dolayısıyla proje için padişahın iznini almak amacıyla Defterdarlıktan bir irade istediler. Ekilecek toplam miktar Mehmed Paşa için 50 mudd, Ahmed Bey içinse 25 mudd olarak belirlendi. Ürün, bu ikisi, reaya ve onlar için çalışmayı kabul eden diğerleri arasında eşit paylaştırılacaktı. Köylüler, tımar sahiplerine vermekle yükümlü oldukları aşarı, kendi paylarından ödeyeceklerdi. Mehmed Paşa ile Ahmed Bey, kendi paylarından ayıracakları bir parayla, Ak Şemseddin'in türbesinde yanan üç mumun ya da şamdanın masrafını karşılamaya ve Göynük kasabasında bir kervansaray ile beş sebil yaptırmaya söz vermişlerdi. Mehmed Paşa, Sakarya nehrinin taşmasıyla harap olan kervan yolunu ve yakınlardaki bir köyde (Nerdivanlu) bulunan hasarlı bir bendi tamir ettirmek için belirli bir para ayıracağına söz verdi. Kendi yetiştirdikleri pamuk ya da diğer ürünler için Mehmed Paşa ile Ahmed Bey'in sağladıkları suyu kullanan köylülerin, hasatlarının yarısını onlara vermesi gerekecekti. Eğer Mehmed Paşa'nın kiraladığı top-

11 İnalcık (1979, s. 25-52) ve (1982). Osmanlı'daki tarım sistemi üzerinde çalışan araştırmacılar, şenlendirme faaliyetlerine ve bunlarla büyük çiftliklerin ortaya çıkışı arasındaki ilişkiye yeterli dikkati göstermemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde büyük çiftliklerin ortaya çıkışı üzerine yararlı çözümlemeler sunan Marksist bir yorum için bkz. Moutavcieva (1962).

12 Metin için, bkz. Barkan (1942, s. 364-65). A. Feridun Münşeatü'l-Selatin'in ünlü yazarı, Sokollu Mehmed ise 1566-79 yıllarının sadrazamıdır.

rakları, onun istihdam ettiği kimseler işlerse bütün ürün ona ait olacaktı. Padişah, bölgedeki tımar sahipleri ile reayanın da onaylaması ve toprağın reaya tarafından, ancak ve ancak ücret karşılığı çalışmayı kabul ettiklerinde (bir diğer deyişle, zorla çalıştırılmadıkları sürece) işlenebileceği koşuluyla, Defterdarlık aracılığıyla çıkardığı bir iradeyle projeyi onayladı. Ayrıca köylülerin üründen alacağı pay önceden belirlenmiş bir orana göre verilecekti.

Büyük Çiftliklerin Yaygınlaşması : Mukataa-Malikâne Sistemi

Eskiden mevat olan plantasyon benzeri çiftliklerin yayılmasıyla birlikte, kimi bölgelerde, özellikle de 16. yüzyılın sonlarındaki Celali isyanları sırasında, miri arazinin büyük çiftliklere dönüşmesinin yolunu açan süreçler ortaya çıktı.[13] 1609 tarihli bir adalet emrine[14] bakılırsa, aralarında taşradaki kapıkulunun da bulunduğu seyfiye mensubu nüfuzlu kişiler, köylülerin Celali isyanları nedeniyle terk ettikleri toprakları sahiplenmekteydiler. Kölelerini ya da kiraladıkları adamları yerleştirerek, buraları kendi özel arazileri haline getiriyorlardı. Yaygın bir emek açığı olduğu için bu tür topraklar çoğunlukla çitlenmiş ve hayvan çiftliklerine dönüştürülmüşlerdi. İç kargaşa dönemlerinde köylülerin terk ettiği toprakların kullanılması ve temellük edilmesi, reayanın işlediği miri arazinin büyük toprak sahiplerinin çiftliklerine dönüştürülmesinin olağan yolu olmuştu. (Bu arada, hayvancılık, aynı nedenlerle, mevat kökenli büyük çiftliklerin pek çoğundaki başlıca ekonomik faaliyetti).

Ayrıca, özellikle gerileme dönemindeki idari bozukluklar sonucunda, büyük miktarda miri kökenli arazi, vakıflara veya özel şahıslara ait çiftliklere dönüşmüştü. Borcu olan pek çok köylü, yerel kadının bir kararıyla topraklarını o bölgedeki âyâna ve sipahilere vermek zorunda kaldı.[15] Dolayısıyla, çoğu kasabalarda yerleşik sipahi ya da ulema olan tefeciler, reayanın miri arazi üzerindeki tasarruf haklarını devraldılar. Zaman içinde, idari bozukluklar nedeniyle bu topraklar özel mülkiyete dönüştü. Devletin sahip olduğu toprakların mukataa edilmesi de miri arazinin büyük çiftliklere dönüşmesine yol açan diğer bir süreçti. Devlet, en eski dönemlerden beri, genellikle "mezra" ya da "hali çiftlik" denen, ekilebilir durumda, ama terk edilmiş

13 Akdağ (1963, s. 37-44); Adanır (1979, s. 35-41).

14 İnalcık (1967, s. 126-27).

15 Kadı mahkemesi sicillerinde bunun örnekleri mevcuttur. Bkz. Faroqhi (1980, s. 87-99).

miri toprakları şahıslara kiralama uygulamasını benimsemişti. Bu topraklar gerileme döneminde, idarenin kayıt tutmadaki beceriksizliğine ya da mukataa sisteminin istismar edilmesine bağlı olarak özel çiftliklerin parçası haline geldi. Gerçekten de, en önemli gelişmeler mukataa sistemindeki değişimlerle yaşandı. 1600'den itibaren girilen gerileme döneminde mali sıkıntıya düşen hazine, gitgide daha fazla miri araziyi şahıslara, önce ömür boyu geçerli olacak şekilde, daha sonra da miras bırakma hakkıyla birlikte malikâne şeklinde mukataa etti. Öyle ki, fiilen bu topraklar özel mülk, mukataa sahipleri gerçek toprak sahibi, köylüler de onların kiracıları oldular. Başka bir deyişle, bütün bir eshab-ı mukataa sınıfı devlet ile köylülerin arasına girdi. Çift-hane, bu topraklardaki tarımsal üretimi düzenleyen sistem olarak varlığını sürdürdü, ama toprağın denetimini elinde tutan kişi ile çiftçi arasındaki ilişki esaslı bir değişime uğradı. Devletin yerini alan mukataa sahipleri, doğal olarak, üretimden alacakları payı artırma ve hedeflerine ulaşmak için reaya emeğini sonuna dek sömürme eğilimindeydiler. Mukataa sözleşmesi kısa süreli ise, sonuç bölgenin mahvolması ve çift-hane birimlerinin bozulması oluyordu. Devlet bu sorunu çözmek için mukataa sahiplerinin bölgenin ve denetimleri altındaki reayanın refahının sürekliliğiyle daha çok ilgilenecekleri beklentisiyle iltizam uygulamasına başladı.

Gerileme döneminde iyice yaygınlaşan mukataa sistemi, yalnız devlet hazinesi tarafından değil, aynı zamanda yönetici grubun yüksek mevkilerdeki üyeleri, sarayın gözdeleri, valiler ve arpalık sahipleri tarafından da kullanıldı. Bu kişiler, bir bakıma, mülkiyetindeki arazide yaşamayan Avrupalı toprak sahiplerine benziyorlardı. Taşradaki mukataa sahiplerinin çoğu yeni bir âyân sınıfı meydana getirdiler ve faaliyetlerini yerinde yürüten kişiler olarak miri arazinin daha büyük bir kısmını mukataa ya da malikâne biçiminde ellerinde tutabildiler.

Âyân ve Çiftlikler

Eski çift-hane sisteminde mukataa sahipleri olarak toprakların denetimini elinde bulunduran âyân, plantasyon benzeri çiftliklerin yayılması ve toprak ıslahı konularında yeni bir tür "müteşebbis" olarak öne çıktılar. Hem genişleyen dış pazarın etkisi, hem de mültezim ve yerel askeri gücün başı olarak işgal ettikleri konumu korumak için paraya ihtiyaç duyuyor olmalarının baskısı, onları gelirlerini artırmaya iten ekonomik nedenlerdi.[16]

16 İnalcık (1977, s. 27-52).

Osmanlı'daki ekonomik ve toplumsal yapının gerileme döneminde Asya tipi bir üretim tarzına dayalı olmaktan çıkıp Avrupa kapitalizmine tamamıyla bağımlı hale geldiği, bunun da tarımsal üretimin koşullarında ve köylü-toprak sahibi ilişkilerinde köklü değişimlere yol açtığı varsayılır.[17] Ancak bu hipotezi mevcut belgelerle kanıtlamak mümkün değildir. Miri ya da mevat arazinin, tarımın ticarileşmesi sonucu plantasyon benzeri çiftliklere dönüşmesi süreci, buna bağlı olarak köylülerin toprağa giderek yabancılaşması ve üreticilerin toprak sahipleri tarafından daha yoğun sömürülmesi, yalnızca dış koşulların etkisine açık belirli bölgelerde yaşanan gelişmelerdi.[18]

Döneme ait Osmanlı belgelerinin de gösterdiği gibi, Osmanlı toprak rejiminin çift-hane temelli yapısı belli bölgelerde yaşanan bu gelişmelere rağmen hiç değişmedi. Görünen o ki, Osmanlı toprak rejimi ile Avrupa kapitalist dünya ekonomisinin etkisiyle diğer Doğu Avrupa ülkelerinde meydana gelenler arasında bir paralellik olduğunu savunmamız pek mümkün değil.[19] Genellikle padişah tarafından saraya ve yönetici sınıfa mensup kişilere miri araziden, hatta malikânelerden verilen arpalığa benzer yüksek gelirli toprakların, plantasyon benzeri çiftliklerden farkı gösterilmelidir; çünkü arpalıklar toprak tasarrufunda basit bir mali-idari düzenlemeden ibaretti ve çift-hane sisteminde illa bir değişikliğe yol açacakları söylenemezdi. Ekonomik örgütlenişleri bakımından, üretimin çift-hane sistemine dayalı olduğu topraklardan farklı değillerdi. Dolayısıyla büyük arpalıklar, sahiplerinin onları plantasyon benzeri çiftlikler olarak yeniden düzenlediği durumlar dışında, incelemekte olduğumuz büyük çiftlikler kategorisine dahil edilemezler. Böyle bir yeniden düzenlenişin de ender olarak görülmesi beklenir, çünkü arpalık sahiplerinin çoğu topraklarından uzakta yaşamakta ve gelirlerinin toplanmasını yerel nüfuzlu şahıslardan seçtikleri kethüdalara ya da voyvodalara bırakmaktaydılar. Şahısların ya da devletin gelirlerinin bu gibi yerel aracılar ya da mültezimler tarafından toplanması-

17 Keyder (1976); İslamoğlu ve Keyder (1977). Wallerstein'ın kapitalist dünya ekonomisi ve çevrelleşme teorisi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal değişim dinamikleri üzerine yorumları derinden etkilemişti. Bkz. 18 no'lu dipnot.

18 McGowan son çalışmasında (1981, s. 1-44) bu noktaları Osmanlı arşivlerine dayanarak ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bu çalışmasında, 18. yüzyıldaki "ticari devrim"den hangi bölgelerin etkilendiğini göstermeye çalışıyor; krş. Wallerstein (1980, s. 117-22).

19 Stahl (1980).

nın 17. yüzyıldan itibaren yaygın bir uygulama haline gelmesiyle, bu aracılar, zaman içinde, taşradaki gelir kaynaklarını, dolayısıyla da toprağın kullanımını ve tarımı denetim altında tutan âyân haline geldiler. 18. yüzyılda, özellikle de 1760-1808 döneminde, Batı'daki "ticaret devrimi" sonucunda Doğu Akdeniz bölgesinin tarımsal ürünlerine Avrupa'dan gelen talebin ve bu ürünlerin fiyatlarının artması ile eşzamanlı olarak âyân da önem kazandı. Âyân bu dönemde, çift-hane sistemine bağlı miri arazinin büyük kısmını mukataa olarak tasarruf altına aldı,[20] ama aynı zamanda Batı'dan gelen talebin artması nedeniyle, terk edilmiş toprakları ya da mevat statüsündeki arazileri de tarıma açtı. Plantasyon benzeri çiftliklere daha çok bu son türden topraklarda rastlıyoruz.

18. Yüzyılda Plantasyon Benzeri Çiftlikler

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki plantasyon benzeri çiftlikler hakkındaki düşüncelerimiz esas olarak Cvijic-Zantner ve Stoianovich'ten kaynaklanır.[21] Çiftliklerin fiziki tasviri 19. yüzyıl seyyahları tarafından yapılmıştı: Bir çiftlik, toprak sahibinin ya da aracısının yaşadığı bir konak, işçilerin barınması için kulübeler, rakip âyânın saldırılarına karşı savunma için taştan bir kule (yeni, vazgeçilmez bir unsur), hayvanlar için ahır ve ağıllar, ambarlar, bir fırın ve bir demirci atölyesinden oluşmaktaydı. Plantasyon benzeri çiftlik, bütün bir köyü kapsamaktaydı, bir başka deyişle büyük çiftlikler genel olarak çiftlik-köylerdi.

Yeni çiftliğin sosyoekonomik özellikleri söz konusu olduğunda ise aşağıdaki tanım verilir. Stoianovich'e göre çiftlik, "makul miktarda toprak kirası ile sınırlı oranda emek hizmetine dayalı bir toplumsal ve ekonomik yapıdan, aşırı toprak kirası ile aşırı hizmete dayalı bir yapıya geçişi imler."[22] Stoianovich, ortakçılık ile ulaşım ve benzeri hizmetlerin toprak sahibine verilen kirayı tamamladığını, böylece bu gelişmeye "iç kolonileşme" denebileceğini de ekliyor. Ayrıca, yeni plantasyon benzeri çiftliklerin, yollar boyunca uzanan iç havzalar ya da kıyı ovaları gibi özel coğrafi koşullara sahip bölgelerde yer aldığına ve bu çiftliklerde sulamalı tek ürün tarımı yapıldığına işaret eder. Bunlara ek olarak, çiftlik sisteminin yaygınlaşmasının, Avrupa pazar-

20 İnalcık (1977).

21 Cvijic (1918); Busch-Zantner (1938); Stoianovich (1953, s. 398-411), (1960, s. 234-313).

22 Stoianovich (1953, s. 401-02).

larının Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal ürünlerine olan talebindeki artışla da iç içe geçmiş olduğuna dikkat çeker. Örneğin, 18. yüzyılın son yirmi-otuz yılında üçyüz kadar köyün birkaç âyân arasında paylaşılmış olduğu Serez ovasında (Makedonya) yetişen ana ihraç ürünü pamuktu. Balkanlarda, Teselya, Epir, Makedonya, Trakya, Meriç vadisi, Tuna Bulgaristanı, Kosova-Metohija havzası, Arnavutluk'taki kıyı ovaları ve Bosna'nın bazı kısımları, 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde çiftlik-köylerin yaygınlaşmış olduğu bölgelerdi. Bu yaygınlaşmanın, bu bölgelerdeki şenlendirme faaliyetleriyle aynı zamana denk düştüğü de eklenmelidir.[23] Mısır, Suriye, Güney ve Batı Anadolu'daki kıyı ovaları gibi imparatorluğun diğer bölgelerinde ya daha önceki ya da daha sonraki dönemlerde benzer gelişmeler yaşanmıştı.[24]

Osmanlı arşivlerinde bulunan malzemeye dayanarak son otuz yılda yapılan çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftlik sisteminin doğuşu meselesini aydınlatan yeni verilerin açığa çıkmasının sağladı. Artık kırsal bölgelerdeki toplumsal yapıda ve tarımsal üretimin iç düzenlenişinde yaşanan değişimlerin niçini ve nasılı, daha ayrıntılı ve daha somut bir temele dayanılarak incelenmiş durumdadır. Örneğin toprak sahipliğinin ve toprak sahibinin emek üzerindeki denetiminin gittikçe artmasının ne ölçüde yeni çiftlik sisteminin doğuşuyla bağlantılı olarak geliştiğini artık inceleyebilecek durumdayız. Ayrıca pazara yönelik büyük çiftliklerin yaygınlaşmasının, yerleşim yerlerine uzak toprakların, özellikle de çayırların ve sel altında kalmış düzlüklerin ıslahı ile çakıştığını artık daha iyi biliyoruz. Plantasyon benzeri yapılar olan yeni çiftliklerin çoğunun, buralarda, geleneksel küçük çift-hane birimlerine bölünmüş eski miri toprakların dışında meydana çıktığını da artık biliyoruz.

Bu noktada, 18. yüzyılda çiftliklerin oluşumunu daha iyi inceleyebilmek için Batı Anadolu bölgesini ele alacağız. Burada, iki büyük âyânın, Teke mütesellimi Hacı Mehmed Ağa ile Saruhan mütesellimi Karaosmanzade Hüseyin Ağa'nın çiftlikleriyle ilgili ayrıntılı listeler incelenecek. Sırasıyla, 1815 ve 1816 yıllarında hazırlanan tereke defterlerindeki bu listeler, vefat eden bu iki âyândan kalan özel mülkleri göstermektedir.[25] Tereke listelerindeki çiftlikler, eskiden miri arazi ya da mukataa statüsünde idiyseler bile, artık değillerdi.

23 McGowan (1981, s. 121-70).

24 Soysal (1976, s. 38-90); Kotschy (1958); Baer (1962); Abdul Rahman ve Nagata (1977, s. 164-94).

25 Nagata (1976b).

Her iki kişi de vali ya da hazine adına gelirleri toplayan ve sancakta bazı diğer mali ve idari işlevleri yerine getiren mütesellimlerdi.[26] Mütesellimler genellikle servet ve nüfuz sahibi yerel eşraf arasından seçilir, onlar da devletle olan bağlantılarını servet ve nüfuzlarını, özellikle de topraklarını artırmak için kullanırlardı. Her iki âyânın da miras bıraktıkları mallarının toplam değeri çeyrek milyon guruşu buluyordu (Hüseyin Ağa 253.000 guruş; Mehmed Ağa ise 251.000 guruş bırakmıştı.). Servetleri birbirine benziyordu: ekilebilir topraklar, hayvanlar, binalar, çeşitli araç gereç ve ürünler.

Yıllık kârın yatırılan sermayeye oranı, Hüseyin'in çiftliklerinde (1/10, 1/6, 1/3) Mehmed'inkilere (1/50, 1/10, 1/7) göre çok daha yüksekti. En büyük oran ticari ürünlerden elde edilmişti (Hüseyin'e ait Kara Ağaçlı ve Ulu Bara çiftliklerinde pamuk, Mehmed'in çiftliği Çeltükci'de de pirinç yetiştirilmekteydi.). Bu yüksek kâr oranı, muhtemelen, toprağın verimliliğine olduğu kadar, (Hüseyin'in çiftlikleri söz konusu olduğunda) İzmir pazarına yakınlığa da bağlıydı. Hüseyin'in çiftliklerindeki toprağın değeri dönüm başına yaklaşık 11 ile 30 kuruş arasında değişmekteydi. Mehmed'in çiftliklerinde bu değer çok daha düşüktü (dönüm başına 2-4 guruş). Değeri en yüksek topraklar, pamuk ve darı yetiştirmeye uygun olanlardı (Kara Ağaçlı çiftliğinde dönüm başına 33 guruş).

Hüseyin'in çiftiklerinin büyüklüğü 600 ile 1700 dönüm, Mehmed'inkilerin büyüklüğü ise 700 ile 13.000 dönüm arasında değişiyordu. Mehmed'inkilerin ortalama büyüklüğü 8000 dönüm ya da 734 hektarken Hüseyin'inkiler ortalama 1000 dönüm ya da 90 hektardı. Christo Gandev'e göre, Vidin bölgesinde Tuna boylarında yer alan çiftlikler 30 ile 500 hektar arasında değişmekteydiler.[27]

Belli ki Batı Anadolu'da çiftlikler, verimli oldukları ve toprak değerlerinin yüksekliği yüzünden, görece küçüktü. Hüseyin'in arazisi sekiz çiftlikten, Mehmed'inki ise farklı büyüklüklerde on iki çiftlikten oluşuyordu. Bu arada bazı çiftliklerde, mesela Mihaili ve Ulu Bara çiftliklerinde birçok ekilmemiş tarla olduğuna da işaret etmek gerekir. Hüseyin'in arazisi üzerinde üç tür çiftlik vardı: Ürünün tamamen toprak sahibine ait olduğu tarlalardan oluşanlar; ilk türden tarlalar ile reayaya kiralanan tarlaların bir arada bulunduğu çiftlikler; kiracılara bırakılan çiftlikler.

26 Müteselim için bkz. İnalcık (1977); Nagata (1976a), (1979).

27 Gandev (1960).

Anlaşılan, plantasyon benzeri büyük çiftliklerin bütün özelliklerini taşıyan birinci tür çiftlikler en yaygın olarak görülenlerdi. Hesaplar kapatılırken hasattan emeğin payı düşülmediği için bu çiftliklerdeki ürünün tamamen toprak sahibine ait olduğu ve emeğin de ücretli işçiler tarafından sağlandığını varsayıyoruz. İkinci tür çiftliklerde, tarlaların bir kısmı reayaya kiralanıyor, reaya da üründen dönüm başına 1 ölçek (yani 25.656 kg.'a eşit kile ya da ölçü eşit) arpa ve 1/2 ölçek buğday vererek kirayı karşılıyordu. Kayışçılar çiftliğinde kira önceden belirlenmiş bir orana göre nakit olarak ödeniyordu. Birinci tip çiftlik, eksiksiz bir üretim birimi olmasını sağlayacak her şeye sahipti: Toprağı sürmek, harman kaldırmak ve ulaşım için hayvan gücü, sabanlar, yük arabaları ve başka araç gereçler, ahırlar, ekinler için ambarlar, tarım işçilerinin barınması için çiftçi odaları adı verilen basit evler ve barakalar, hatta bir de bakkal. At yetiştiriciliği de Karaosmanzade Hüseyin'in çiftliklerinin çoğunda önemli bir uğraştı. Hüseyin, bir mütesellim olarak küçük bir güvenlik gücü kurmak ve beslemek, savaş zamanlarında da sayılarını artırıp padişahın ordusuna katılmak zorundaydı.

Bir çiftliğin topraktan sonra en önemli ve en pahalı bileşeni çift öküzleriydi. Hüseyin'e ait topraklardaki her çiftlikte, 140 ya da 160 dönümlük her toprak parçası için bir çift öküz kullanıldığını söyleyebiliriz (Mihaili ile Ulu Bara bu bakımdan hiç de tipik değillerdi, çünkü kayıt yapıldığı sırada buralarda çok fazla ekilmemiş tarla vardı). Mehmed Ağa'nın arazisinde oran bir çiftlikten ötekine büyük farklılık gösterdiği için tek örnek vermek mümkün değil. Hacılar ile Çeltükci çiftliklerinde sığır yetiştiriciliğinin önemli bir uğraş olduğu aşikâr. Salgın hastalık sonucu çok sayıda öküzün öldüğü, bunun da tarım üzerinde yıkıcı etkileri olduğu gözleniyor. Mehmed Ağa tereke defterinin tutulmasından önce İmhan çiftliğindeki 40 öküzünden 26'sını kaybetmişti.

Tarımsal üretimi sürdürmek çok pahalıya patladığı ve pek çok bölgede tarımsal emek açığı olduğu için toprak sahipleri çiftliklerini, komşu köylerin öküz ihtiyacını karşılayacak ve yakınlardaki kasabalara süt ve süt ürünleri sağlayacak sığır çiftliklerine ya da mandıralara dönüştürmeyi tercih ediyorlardı. Bu tür çiftliklerin kâr oranı çok daha yüksekti ve daha çok şehirlerin yakınlarında yer alıyorlardı. Örnekler sadece 18. ve 19. yüzyıllardan değil, 16. yüzyıl kadar eskilerden de verilebilir. Her durumda, büyük çiftliklerde, sıradan reaya çiftliklerinin aksine, sığır ve koyun yetiştiriciliği hep önemli bir faaliyet olmuştu.[28] Tire voyvodası Yeğen Mehmed Ağa'nın esas olarak

28 İnalcık (1969).

sığır yetiştirmek için kullanılan birkaç çiftliği vardı.[29] Örneğin Kara Yunuslu çiftliğinde 113 sığır ile 28 at vardı, ama tarım pek yapılmıyordu.

Doğrudan işletilen çiftliklerde çeşitlenmiş bir tarım görüyoruz; yetiştirilen ürünün en önemlileri buğday, arpa, pamuk ve darıdır. Ancak Hüseyin'in iki çiftliğinde (Kara Ağaçlı ve Ulu Bara), gelirin büyük kısmı pamuktan elde ediliyordu. Yine de burada bile tek ürüne dayalı bir tarımdan söz edemeyiz. Pamuk 15. yüzyıldan beri bölgenin başlıca ihraç ürünlerinden biriydi.[30] Ayrıca, çiftliklerin yalnızca küçük bir kısmını kaplayan bağlar ve meyve bahçeleri de vardı. Hüseyin'in çiftliklerinin çoğunda toprağın büyük kısmı reayaya kiralanıyordu. Kira genellikle topraktan alınan ürün üzerinden ayni, bazen de Kayışçılar da olduğu gibi nakdi alınıyordu. Hüseyin'in kiraya verdiği üçüncü türden çiftlikler "muaccele" ya da "icar" olarak, yani bedeli kiraya verildiği anda ödenerek önemli bir gelir getirmekteydi. Bu tip çiftlikler 150, 250, 1200 dönümlük alanlarıyla görece küçük çiftliklerdi. Doğrudan işletilen tarlalarda (birinci tip) standart emek biçiminin ücretli işçi olduğu, üretim için gerekli tüm araçları —toprak, tohum, saban, öküz, yük hayvanları ve barınak— toprak mülkiyetini elinde tutanın sağladığı söylenebilir. Bu çiftliklerde ürünün tamamı toprak sahibine aitti. Ortakçılık, Yuzo Nagata'nın yayımladığı tereke defterlerine[31] göre, Hasan Ağa'nın İç Anadolu'daki çiftliklerinde de rastlanan, geleneksel bir tarımsal emek biçimiydi ve Batı Anadolu'daki daha gelişmiş, pazara yönelik çiftliklerde yerini ücretli emeğe bırakmaktaydı.

Karaosmanzade ailesinin çiftliklerinin çoğu, Batılı seyyahların tasvir ettiği tipik bir çiftliğin fiziki özelliklerini taşıyordu. Elimizdeki tereke defterlerinde küçük köşkleri, kahve odaları ve taştan ya da kerpiçten özel gözetleme kuleleri olan pahalı konaklar da yer almaktadır. Bunlara ek olarak, çiftçi odaları, ahırlar ve ambarlar da vardı.

Vidin Bölgesindeki Büyük Çiftlikler

1943'te yayımlanan bir çalışmamda, Vidin bölgesinde büyük çiftlik sahiplerinin ortaya çıkışını incelemiş ve 1850'deki Bulgar köylü isyanının esas olarak köylülerle çiftlik sahipleri arasındaki sosyoekonomik çatışma sonucunda patlak verdiği sonucuna varmıştım.[32] Kuzeybatı Bulgaristan'daki

29 Nagata (1976b, s. 5-11).

30 İnalcık (1979-80, s. 13-16).

31 Nagata (1976b, s. 18-23).

32 İnalcık (1943, s. 90-92).

Vidin Bölgesinde büyük çiftlik sahiplerinin ortaya çıkmasına neden olan en önemli süreç, miri arazinin açık artırma ile çeşitli şahıslara mukataa edilmesiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda en eski dönemlerden beri, reayanın tasarrufunda olmayan ve işlenmeyen, ama ekilebilir durumda olan miri arazi bu şekilde mukataa ediliyordu. Hazine, devlet gelirlerini artırmak için mümkün olan her yerde bu toprakları mukataa ediyordu. Mukataa toprakları, zaman sınırı olmayan kira sözleşmeleri biçiminde ve tıpkı reayanın çiftlik tasarrufu usullerinde olduğu gibi, yalnızca oğullara miras bırakılmak üzere şahıslara veriliyordu. Tasarruf hakkını veren belgeye "tapu" deniyordu. Kiracı, mukataayı aldığı sırada hazineye "icare-i muaccele" denen bir ön ödeme yapıyordu. Bu, reayanın miri toprakların tasarrufunu elde etmek için ödediği tapu bedelinin bir benzeriydi ve söz konusu toprağın yalnızca bir yıllık geliri kadardı. İcareyi ödemeye razı olan herkes bu toprakların tasarruf hakkını alabilirdi.

Bu yaygın uygulama, Osmanlı tahrir defterlerinde ilk kez görüldüğü 15. yüzyılda dahi mevcuttu. Kârlı yatırım yapmak isteyen şehirliler mukataa alıyorlardı. Onlar için esas belirleyici unsur kârlılıktı; pirinç, pamuk, susam gibi piyasa değeri yüksek ürünler veren ve ulaşımı kolay yerlerdeki bu toprakların epey kârlı oldukları anlaşınca, özellikle şehirlerde yaşayan yatırımcılar tarafından mukataa olarak alındılar. Vidin'de bu bakımdan herhangi bir yenilik yoktu. Yeni olan, 1760-1850 arasındaki dönemde Orta Avrupa pazarlarının, ulaşım bakımından elverişli bir konumda bulunan bu Tuna eyaletinin tarımsal ürünlerine daha yüksek fiyat vermeye başlamasıydı.[33] Üzerinde tarım yapılmayan, ama ekilebilir nitelikte geniş hazine toprakları artık cazip bir yatırım alanı haline gelmişti. Ancak burası stratejik bakımdan hassas bir bölge olduğu için, hazine, toprağı sadece Müslüman ağalara mukataa etti. Her biri bir köyün tüm alanını kaplayan bu işletmelere çiftlik deniliyordu. Bir belgeye göre,[34] Vidin eyaleti sınırda yer aldığı ve buradaki Müslüman nüfus birkaç binden ibaret olduğu için, Hıristiyan köylülerin tasarrufuna toprak verilmemişti. Vidin kalesini daha hevesle korumaları için, bölgedeki köylerin her biri bir tapuyla birlikte bir ağaya, köyün ileri gelenlerinden birine ya da yerel garnizon kumandanına verildi. Ayrıca özel bir nizamname ile miri arazinin Hıristiyan köylülere satılması yasaklandı.

33 Pazarın genişlemesi, Batılı devletlere kapitülasyonların verilmesiyle çakışıyordu. Bunun için EI²'de benim hazırladığım "İmtiyâzât" maddesine bakılabilir. Ayrıca bkz. McGowan (1981, s. 1-44).

34 İnalcık (1943, s. 95).

Sistemdeki bir diğer yenilik de ağaların mukataa toprakları üzerindeki tasarruf haklarını pekiştirme, dolayısıyla onları gerçek birer mülk sahibine dönüştürme eğiliminin güçlenmesiydi. Bu eğilim, 19. yüzyıl reformcularının Batı etkisi altında kalarak imparatorluğa taşıdıkları toprakla ilgili liberal görüşlerle daha da kuvvetlendi. 1839 Tanzimat Fermanı ile angarya kaldırılınca,[35] Bulgar köylüler, o zamana dek kira karşılığı kabul edilen angaryaları yerine getirmek istemediler. Ağalar da kiranın ödenmesi gerektiğini, çünkü Osmanlı tebaasının "topraklarının yasal malik ve mutasarrıfları olduklarını, kimsenin bir başkasının toprağını onun izni olmadan ve karşılığı ödemeden kullanamayacağını" söylediler.

Hıristiyan köylüler, bu çiftliklerdeki toprakları ağalardan kiralamak suretiyle elde edip işleyebiliyorlardı. Öte yandan, hâlâ doğrudan devlet denetimi altında olan topraklar mültezimlere veriliyor, onlar da bir tür komisyoncu gibi davranarak bu toprakları köylülere kiralıyorlardı. Dolayısıyla her iki durumda da köylüler kiracı konumundaydı. Devlet 1839'da Tanzimat reformlarının ilan edilmesinin ardından miri arazinin tapu ile ağalara satılmasını engellemeye çalıştı. Bu satışların geçerli olması için padişahın özel emri gerekli kılındı, ama ağalar bu tarihten sonra 20 köyün daha tasarruf hakkını elde ettiler. Tasarrufu ancak tapu sistemiyle elde edilebilen otlak, çayır ve ormanlık arazinin çiftlik topraklarına dönüştürülmesi de bu dönemde hız kazanmışa benziyor.

Ağaların çiftliklerindeki topraklar için ödenen kira, bir başka deyişle "ücret-i arazi," basit bir kira değildi; kimi eski feodal âdetlerin bileşiminden oluşan çeşitli ödeme ve hizmet biçimlerini de içeriyordu. Köylü, yılda iki ay ağa için angarya yapmak ve ürününün belli bir kısmını ona vermek, yani yetiştirdiği her üründen 25 okka ya da 31 kg., yük başına 30-40 okka darı, her on koyun için 1 okka peynir ve üstüne 1 yük odun ya da yerine 12 guruş, ve bir dönüm bağ başına 3/10 guruş vermekle yükümlüydü.

Ağalara kovan, otlak vs karşılığında ödenen başka vergiler de vardı. Köylülerin ağalara ödediği toplamın, devlete ödenen vergilerle eşit, hatta onlardan daha fazla olduğu tahmin ediliyordu. Kethüdalar için geleneksel olarak yerine getirilen yükümlülükleri de eklemeliyiz. Kısacası, Vidin bölgesindeki ağalık ya da gospodarlık rejimi, yeni çiftlik sistemi ile eski Osmanlı feodal geleneklerinin bileşiminden oluşuyordu. Feodal hizmetlerin ve vergilerin yürürlükte kalması, bu bölgedeki köylüler için koşulları daha

35 Bkz. İnalcık (1973b).

da ağırlaştırmıştı. Kârlı çiftliklere sahip Müslüman ağaların konumuna haset eden Bulgar *knez*ler, bölgede 1840'larda patlak veren köylü isyanlarının liderliğini üstlendiler. Köylülerin esas tepkisi angaryaya, özellikle de feodal âdetler ve vergilere idi, zira Tanzimat reformları, bütün imparatorlukta eski Osmanlı düzenini sona erdirmeyi vaat ediyordu.

Tanzimat yönetiminin bu duruma gösterdiği tepki özellikle dikkate değer. Yönetim önce angaryayı kaldırdı. Ancak ağalar toprağa sahip olduklarını ve angaryanın "hakk-ı arazi"ye tekabül ettiğini söyleyerek protesto ettiler. Merkezi yönetim iki tarafın bir anlaşmaya varmasını istedi. Ağalar, çiftliklerin varlıklarını sürdürebilmesi için elzem olan bu emek kaynağından vazgeçmek istemiyorlardı. Köylülerin, hatta onlardan fazla *knez*'lerin nihai amacı, eskiden devlete ait olan topraklara sahip olmaktı. Bu nedenlerle gerçek bir reform hayata geçirilemedi. Yalnızca üründen ağaya verilecek oranın artırılması karşılığında tarlayı işleme angaryası kaldırıldı. Toprak sahipliği ve mülkiyet hakları konusunda Batıdan etkilenen Tanzimat yönetimi, zaman içinde çiftlik sahiplerinin görüşünü desteklemeye başladı. Bu arada Hıristiyan reaya, çiftlik topraklarının eskiden miri araziye dahil olduğunun bilincindeydi. Bir başka deyişle, Tanzimat liberalizmi, her ne kadar angaryaya karşı olsa da, toprak sahiplerinin toprak üzerindeki haklarını onaylayıp sağlamlaştırdı. Osmanlı'nın eski tapu sistemi ya da miri araziyi süresiz mukataa etme uygulaması, Tanzimat dönemi boyunca bu toprakları ağaların mülkiyeti haline getirme süreci olarak işledi. Sonraları, bu topraklardaki veraset hakları iyice genişletildi ve ağalar köylü emeğini daha da fazla sömürmeye başladılar. 1850'de bir hükümet layihasında[36] ağaların, çiftliklerindeki "köylüleri neredeyse köle haline getirdiği" itiraf ediliyordu. Durumu incelemek üzere yollanan müfettiş, isyanın yinelenmesini engelleyecek tek kökten ıslahat olarak gospodarlık rejiminin kaldırılmasını ve toprağın köylülere mukataa edilmesini önerdi. Köylülerin ödeyeceği muaccele ile, topraklarını kaybeden ağalar tazmin edilecekti. Öneri kanunlaştı. Bununla birlikte, hükümet bütün bu toprakların mülkiyetinin devlete ait olduğunu teyit etti. Köylü, tapu sisteminde olduğu gibi muaccele ödeyerek süresiz kiracılık hakları elde edecekti. Bu da aslında eski çift-hane sistemine dönüldüğü ve miri arazide ağaların yerini reayanın alacağı anlamına geliyordu.

Ne var ki, reaya devletin haklarını da tanımak istemedi ve herhangi bir kira ya da mukataa bedeli ödemeden düpedüz bir toprak aktarımının

36 İnalcık (1943, s. 98).

yapılmasını istedi. Vidin bölgesiyle ilgili bu ayrıntılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftlik sisteminin toplumsal sonuçlarının patlamaya nasıl hazır olduğunu gösteriyor.

Vidin'deki kadı sicillerini kullanarak o bölgedeki çiftlik rejimini inceleyen Christo Gandev, çiftliğin iç düzeni ve Hıristiyan çiftçilerle Müslüman toprak sahipleri arasındaki ilişkiler hakkında başka ayrıntılar da veriyor.[37] Bu tarihçinin daha tipolojik yorumuna göre, 18. yüzyılın ikinci yarısında Orta Avrupa pazarının ekonomik etkisi sonucu bu bölgede ortaya çıkan yeni çiftlik sistemi, "kapitalist sömürü tarzı"nın bütün özelliklerini taşımaktaydı. Bir başka deyişle, bu yeni çiftlikler, Avusturya pazarına yönelik ihraç ürünleri yetiştirmek amacıyla farklı toplumsal kesimlerden gelen şehirli yatırımcılar tarafından kurulmuşlardı. Ekilmeyen miri ya da mevat araziler satın alınıyor ve özel mülklere dönüştürülüyordu. Emek, çiftliklerde ücretli tarımsal işçi ya da ortakçı olarak çalışan, proleterleşmiş topraksız köylüler tarafından sağlanıyordu. Hasat zamanı, mevsimlik ücretli işçiler çalıştırılıyordu. Bu kapitalist toprak sahiplerinin tek kaygısı kâr olduğu için kira artırılıyor ve işçilere daha kötü çalışma koşulları dayatılıyordu. Oysa tipik feodal çiftliklerde, kurallar ve örf, emeğin sömürülmesine belirli sınırlar koyuyordu. Yeni "kapitalist" çiftliklerdeki tarımsal işçiler, zalimce ezilen ve sömürülen bir serf kitlesiydi. Yine Gandev'e göre, Vidin bölgesinde bir çiftliğin ortalama büyüklüğü 30 ile 500 hektar arasında değişiyordu. Tipik bir çiftlikte toprak sahibinin konağı ile büyük bir avlunun yanı sıra işçiler için barakalar, ambarlar, ahırlar, değirmenler, mezbahalar, mengeneler gibi pek çok yapı bulunmaktaydı. Bu çiftliklerde, tarlayı sürmede kullanılan öküzlerin sayısı 5 ile 12 arasında değişiyor, ayrıca büyük koyun ve keçi sürüleri besleniyor, at yetiştiriliyordu. Bir başka deyişle, bu yeni "kapitalist" türden çiftlik hem amaçları, hem de düzenlenişi bakımından plantasyona benzeyen bir çiftlikti.

Gandev'in, fiziki düzenleniş, istihdam ve toprak sahibi ile emeğin ilişkisi bakımlarından çiftliğin organizasyonu hakkındaki saptamaları, benzer özelliklerin Rumeli ve Anadolu'daki çiftliklerde de bulunduğu kanısını uyandırıyor. Ancak, yeni toprakların ıslah edilmesinden ziyade, miri ve mukataa arazinin dönüştürülmesine bağlı olarak ortaya çıkan yeni çiftliklerin kökeni ve evrimi konusunda Gandev'in teorisine katılamıyorum.

37 Gandev (1960, s. 207-20).

Sonsöz

Gilles Veinstein, esas olarak Fransız elçilik raporlarına dayanarak yazdığı önemli makalesinde doğru bir noktayı vurgular: "Bu iki âyân (Karaosmanoğlu Mustafa ve Araboğlu) gerçekten de servetlerini buğday ile pamuğa borçlu idiyseler de bu onların üretici oldukları anlamına gelmiyordu. Konsolos Charles de Peyssonnel'e göre, daha ziyade, yönetici olmaları sayesinde sahip oldukları idari ve mali otoriteden istifade etmekteydiler. Elçi burada ya da raporlarının herhangi başka bir kısmında, onları köle emeğinin kullanıldığı büyük çiftliklerin ya da bazan tasvir edildikleri gibi, Avrupa ticaretine katılmak için ihraç ürünlerinde uzmanlaşan büyük feodal "malikâne"lerin sahipleri olarak göstermez.[38] Yuzo Nagata'nın Karaosmanoğlu ailesinin çiftlikleriyle ilgili makalesi ise[39] Veinstein'ınkinden[40] sadece bir yıl sonra yayımlandı.

Mustafa'nın halefi Hüseyin Karaosmanzade'nin özel mülkiyetindeki çiftliklerin listesi tabii ki miri mukataaları içermiyordu; ama yine de bu topraklar, büyük bir toprak mülkiyetine tekabül ediyordu. Bunların birkaç köyde en azından kısmen çiftlik şeklinde düzenlenmiş oldukları aşikârdır. Bu düzenleniş, geleneksel köylü çiftliklerinde rastlanana pek benzemiyordu.

Ben yine de, Karaosmanzade ailesinin servetinin temellerini atan ve Peyssonnel'in "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en zengin ve en haris adam"[41] olarak andığı Mustafa Karaosmanzade'nin, bu serveti çiftliklerindeki üretime değil, bir yandan tefeci ve mültezim olarak, diğer yandan da Avrupalı tüccarlarla Türk üreticiler arasındaki ticareti denetim altında tutan kişi olarak yürüttüğü mali faaliyete borçlu olduğu konusunda Veinstein'a katılıyorum.

Veinstein, "bu ağaları büyük toprak sahipleri olarak tahayyül etmekten kesinlikle vazgeçmeliyiz"[42] deyip onları Rumeli (Serez) âyânından[43] ayrı tutsa da, mukataa-iltizam sistemi çerçevesinde toprağı ve üretimi (ve de ticareti) denetim altında tutabilmeleri bakımından imparatorluğun başka bölgelerindeki âyânla karşılaştırılabilirler. Veinstein, makalesinin geri kalan kısmında Peyssonnel'in raporlarına dayanarak bol bol kanıt sunmaktadır.

38 Veinstein (1975, s. 136).

39 Nagata (1976b).

40 Veinstein'ın bu makale üzerine yazdığı yazı için bkz. Veinstein (1979).

41 Veinstein (1975, s. 138).

42 Veinstein (1975, s. 137, n.28).

43 Veinstein (1975, s. 136-37).

Veistein'ın 1748-1778 yıllarını kapsayan Fransız elçilik raporlarının sağladığı kanıtlara dayanarak yaptığı ikinci önemli saptama, geleneksel buğday ihracatının yanı sıra Batı Anadolu pamuğunun, gelişmekte olan Fransız pamuk endüstrisi için öneminin artmasının, geleneksel buğday ihracatıyla birlikte, bu âyânın zenginliğinin, gücünün, ekonomik-mali faaliyetlerinin temelini oluşturduğudur.[44]

18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı kıyı kesimlerinde Avrupa'nın etkisiyle bazı değişimlerin meydana geldiği ve bu değişimlerin tarımsal üretimin yeniden örgütlenmesine yol açtığı rahatlıkla söylenebilir. Fransız elçilik raporlarının sağladığı kanıtların, yaşanan değişimlerin bu makalede tasvir etmeye çalıştığımız özellikleriyle çelişmediğine, aksine onların doğruluğunu bir kez daha gösterdiğine inanıyorum.

Ayrıca, Veinstein'ın makalesinde vurguladığı tipik bir durumdan da söz etmek gerek. Elçilik raporlarına bakarak, Batı Anadolu'da yetişen başlıca ticari ürünlerin (pamuk, buğday) ihracatı üzerindeki denetimlerini ya da "tekellerini" sürdürmeye çalışan âyân ile bu malları daha düşük fiyatlarla satın alabilmek için üretim bölgelerine girerek bu "tekel"i kırmaya çalışan Fransızlar arasındaki çıkar çatışmasını gözlemek son derece ilginçtir.[45] Fransızlar kimi zaman, Osmanlı'nın âyâna karşı yürüttüğü merkezileşme politikasını destekleyerek amaçlarına ulaşmaya çalıştılar. Ama genelde, Osmanlı devleti âyânın varlığını sürdürmesine niye izin verdiyse, ticaretle uğraşan yabancı milletler de aynı sebeplerle bunların kendi ticari faaliyetleri için yararlı, işbirliğine müsait kişiler olduklarını düşünüyorlardı. Bir başka deyişle, mevkilerinde kısa süre kalan vali ve mültezimler, hâkimiyetleri altındaki bölgenin uzun dönemli refahıyla ilgilenmez, tez elden fayda sağlamaya bakarlarken, âyânın kendi bölgelerinin tarımını ve ticaretini korumakta uzun dönemli çıkarları vardı.

Şüphesiz, âyâna tarımsal ürünlerin dış satımında denetim olanağı kazandıran esas mekanizma, mukataa-iltizam sistemiydi. Artık bu konuda hepimiz hemfikiriz. Âyân arasındaki asıl çekişme, belli bir bölgedeki mukataayı kimin alacağı üzerinde dönüyordu.[46]

---

44 Pamukla ilgili olarak bkz. İnalcık (1979-80).

45 Veinstein (1975, s. 138-42).

46 Mukataa-malikâne'den elde edilen büyük kazançlarla ilgili olarak bkz. Genç (1975); ağaların kiracı-köylülerden aldıkları çeşitli vergilerle ilgili olarak bkz. İnalcık (1943)'te "Gospodarlık Rejimi" bölümü.

ÇİFTLİK TARTIŞMASI ÜZERİNE

GILLES VEINSTEIN

Burada, Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftliklerin doğuşu, doğası ve sosyoekonomik anlamını çözümlemenin çeşitli yollarını ele almak istiyoruz. Çiftlik derken, Osmanlı terminolojisindeki kullanımlardan birini kastediyor, geniş, ekilebilir tarım arazisinden söz ediyoruz.[1] Kimi yeni, kimi ise daha eski bu çözümleme tarzlarının hepsi, büyük ölçüde "Osmanlıcı" olmayan tarihçilerce geliştirilmiştir. Bu görüşler, söz konusu alandaki tarihsel araştırmaların yeni başladığı bir evrede öne sürülmüşlerdi ve o dönemde bu uzmanların elinin altındaki belgeler sınırlıydı. Bölük pörçük belgelere dayanarak genelleme yapma eğilimindeydiler; her zaman verilerin gerçek öneminin ya da çözümlemede ele alınan meselelerin karmaşıklığının farkına varamıyorlardı. Biz, insanı düşünmeye sevk eden, ama muhtemelen yeterince olgunlaşmamış bu "teori"lerle, son zamanlarda yapılan tarihsel araştırmaların ışığında ve Osmanlı İmparatorluğu'nu artık daha derinden kavradığımız için, yüzleşmek istiyoruz. Konuyla ilgili tarihsel araştırmalar daha yeni başladığı için bu yüzleşme şimdilik olsa olsa "kıyısına ilişme" olabilir. Bu olgunun daha kesin ve daha bütünlüklü bir resmini elde etmemiz için daha pek çok belgenin bulunması ve incelenmesi gerekiyor.

Bu teorilerden ilki Marksist teori olarak adlandırılabilir. Bu yaklaşımda eski tımar sisteminin kalıntıları üzerinde çiftliğin ortaya çıkması, tarımda feodalizmden kapitalizme geçiş olarak yorumlanır. Tüm modern toplumları etkileyen bu genel süreç, Osmanlı bağlamında da yaşanmaktadır. Bu yakla-

1 "Çift" ve "çiftlik" terimlerinin Osmanlı terminolojisindeki çeşitli kullanımları için bkz. Barkan (1943, s. 392-97); İnalcık (1967, s. 32-33).

şımın somut bir örneği, Bulgar tarihçi Gandev'in kadı sicillerine dayanarak 18. yüzyılda Vidin bölgesindeki çiftlikler üzerine yaptığı çalışmada bulunabilir.[2] Burada, öncelikle yeni toprak sahiplerinin toplumsal kökenlerindeki farklar, diğer bir deyişle, eskiden toprak sahibi senyörlerin işgal ettiği yeri şehirli kapitalistlerin alması vurgulanmakta, ayrıca toprak sahipleriyle reaya arasındaki yeni ilişkinin de altı çizilmektedir. Reaya artık kira ödemekle yükümlü bir özgür toprak işleyicisi değildir; proleterleşmiş, ücretli bir işçiye (*valet de ferme*) dönüşmüştür.

İkinci tür yorum ilkiyle pek çok noktada birleşir, ama vurgu başka yerdedir: Marksist şemada yerel etkenlerin yanında ek bir etken olan ticaret olanakları, bu kez çiftliğin oluşumunun kaynağı olarak algılanmaktadır. Bu görüşe göre, Orta ve Batı Avrupa'nın mısır, pirinç, darı ve pamuk gibi mallara olan ihtiyacının artması, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyük toprak sahiplerini, kârlarını azami düzeye çıkarmanın ve daha yoğun, daha pazara yönelik bir üretim için eski toprak tasarrufu ve tarımsal emek biçimlerinden kurtulmanın yollarını aramaya itmişti. Onların çabaları, aynı dönemde Almanya'nın Elbe'nin doğusundaki kısmında, Polonya'da ve Bohemya'da gelişen, başlıca özellikleri büyük ölçekli tek tip ürün ekimi ile köylülerin acımasızca serfleştirilmesi olan "ikinci serflik"e çok benzeyen bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu görüş, başlangıçta Balkanlar'la ilgili coğrafi araştırmalara, özellikle de Busch-Zantner'inkilere[3] dayanıyordu. Daha sonra Stoianovich, Braudel ve Sadat tarafından da öne sürüldü.[4] Braudel kategorik bir genelleme yaparak, "Tuna vilayetleri ile Polonya'da olduğu gibi Türkiye'de de, tahıl üreticiliğinin çok büyük ölçekli bir ihracatla bağlantılanması, ilk zamanlardan başlayarak, Türkiye'de de gözlemlenen 'ikinci serfliğe' yol açan koşulları yarattı" der.[5] Daha yakın zamanlarda, Wallerstein'ın "çevreleşme teorisi", 1950'ler ve 1960'larda yaygın olan bu görüşe yeniden ivme kazandırdı. Osmanlı çiftliğinin doğuşu bu teoride de Osmanlı tarımının, modern zamanların kapitalist dünya-ekonomisiyle bütünleşmesinin sonucu olarak ele alınır; çiftliğin doğuşu sistemin merkezinde yer alan Batı Avrupa'nın, çevresindeki ülkelerden biri konumunda olan Osmanlı İmparatorluğu'yla ticaretinin bir sonucudur. Wallerstein'ın, Keyder'in, İslamoğlu ile

2 Gandev (1960, s. 207-20).

3 Busch-Zantner (1938). Ayrıca bkz. Cvijic (1918); Ancel (1930).

4 Stoianovich (1953); Braudel (1972-73); Sadat (1969, 1972).

5 Braudel (1973, II, s. 725).

Keyder'in ve Sunar'ın bazı makaleleri bu yoruma örnektir.[6] "İkinci serflik" teorisi ile "çevreleşme teorisi"nin başlıca iki uzantısı vardır: Çiftlik, akılcı ve ihracata yönelik bir işletme karakterindedir (ki bu zaten Marksist teori tarafından da ileri sürülmüştü); üstelik, ortaya çıkmasındaki etkenler tamamen dışsaldır, uluslararası ticaretin etkisi, oluşumu için hem gerekli, hem de yeterli koşuldur.

Ne var ki, "çiftlik tartışması"yla uğraşırken, kökenleri çok daha eskiye giden, ilk defa Osmanlı vakanüvisleri ve siyasi düşünürleri tarafından dile getirilmiş olan ve bugüne dek Osmanlı tarihi uzmanlarını büyük ölçüde etkileyegelmiş olduğu için "Osmanlıcı teori" olarak adlandırabileceğimiz üçüncü bir yorumlar kümesini de göz ardı etmemeliyiz. Bu çözümlemeye göre çiftliğin doğuşu, tımar sistemine bağlı klasik Osmanlı kurumlarının yozlaşmasının bir sonucudur. Bu fikir ilk olarak Selaniki, Âli, Ayn-ı Ali, Koçi Bey, Sarı Mehmed Paşa ve *Kitab-ı Müstetab*'ın adı bilinmeyen yazarı tarafından dile getirilmiştir.[7] İnalcık, Akdağ, Cvetkova, Özkaya gibi, kadim düzenin yıkılmasını her zaman aynı şekilde açıklamayan günümüz tarihçilerinin eserlerinde bu fikir az ya da çok mevcuttur. Ayrıca, "Osmanlıcı teori"nin mesela Cvetkova'nın çalışmalarında olduğu gibi, Marksist teoriyle birleştiği de görülür.[8] Bu teori, olgunun sosyoekonomik doğası ve öneminden ziyade, ortaya çıkışıyla ilgilenir; bunu da kurumsal uzantılarını da hesaba katarak, tamamen iç etkenler bağlamında yapar. Çiftliğin doğuşu, geleneksel olarak belli koşullar altında aynı anda hem çift olarak reayaya, hem de tımar olarak devlet görevlilerine verilen miri arazinin, yeni yeni belirmekte olan bir özel kişiler tabakasının elinde büyük özel mülklere ya da yarı-mülklere dönüşmesine tekabül eder. Bu, kanundışı bir süreç olarak, kadim düzenin kesintiye uğratılması olarak yaftalanmış ve imparatorluğun son dönemlerde yaşadığı çeşitli krizlerle bağlantılandırılmıştır.

Yukarıda sözü edilen üç ayrı yorumlar kümesinin farklı varsayımlarını değerlendirmek için bazı soruların ele alınması gerek: Çiftliklerin doğuşu hakkında, özellikle de süreçte etkili olan iç ve dış etkenler ile sürecin ka-

---

6 Wallerstein (1980); Keyder (1976); İslamoğlu ve Keyder (1977); Sunar (1980).

7 Çeşitli kitapçıkları ve öğüt kitaplarını içeren bu zengin literatür için bkz. Tahir (1907-08/1325); (1911-12/1330); Babinger (1927); Röhrborn (1973, s. 163-65); İnalcık (1980, s. 283, n. 1, 287, n. 11). Şu çalışmaların bazıları yayımlanmıştır: Koçi Bey (1939); Wright (1935); Ayn-i Ali (1872-73/1289).

8 Bkz. Cvetkova (1960).

nundışı niteliğinin rolleri hakkında ne biliyoruz? Belgelerden çiftliklerin boyutları, konumları, kronolojileri ve örgütlenişleri hakkında ne öğrenebiliriz? Son olarak, çiftlikler ile imparatorluğun ihracatı arasında olduğu varsayılan bağlantı hakkında ne söyleyebiliriz?

Çiftliklerin Doğuşu

Çiftliklerin oluşumunu çok genel bir tarzda ele almamalıyız. Gerçekte, nitelikleri ve sonuçları bakımından farklı pek çok süreç bir arada yaşanmaktaydı. Bir çiftliğin olası üç kökenini ayrıştırarak işe başlayabiliriz. Tımarlar büyük sayıda reaya çifti içermekteydiler. Çiftlik, (bir ya da birkaç) tımarın çiftliğe dönüştürülmesiyle yukarıdan aşağıya veya belli sayıda çiftin birleştirilmesiyle aşağıdan yukarı kurulabilirdi. İkinci durumda, çiftlik sahibi tımar sahibine tabi olurdu.

İnalcık, yakınlarda, tamamen farklı bir yapısı olan, çok önemli üçüncü bir olası kaynağa işaret etti.[9] Önceki İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da mevat araziyi varlıklı kişilere —daha çok yönetici elitin üyelerine— verme geleneği vardı. Bu topraklar, devlete ait olup o anda reayanın tasarrufunda olmayan ya da ekilemeyen araziyi içeriyordu. Genelde hâkim olan ve miri arazi, tımar ve çift-hane sacayağına dayanan toprak tasarrufu sisteminin dışında kalmaktaydılar. Bu ihsandan faydalananlar, karşılık olarak sulama şebekeleri gibi gerekli ıslah faaliyetlerini üstlenmek zorundaydı. Devlet açısından bu uygulamanın amacı ihya ya da şenlendirmeydi. Dolayısıyla, bu işlemin sonucunda meydana çıkan büyük çiftlikler hiç de kanuna aykırı bir şekilde elde edilmemişlerdi. Tam tersine, padişahın resmi izin belgeleri —temliknameler ve sınırnameler— aracılığıyla verilmişlerdi. Özel mülkiyet olarak verilmediklerinde mukataa olarak veriliyorlardı. Ayrıca, bu olgunun eski sistemin çürümesiyle hiçbir ilgisi yoktu, çünkü daha başından itibaren onun dışında yer almaktaydı. 15. yüzyıl kadar eskilerde bile mevcut olan bu uygulama, Osmanlı tarihinin tamamı boyunca varlığını sürdürdü, hatta yaygınlaştı. İnalcık, 16. yüzyılın ikinci yarısında işletici konumundaki iki devlet adamının, Feridun Ahmed Bey ile Sokullu Mehmed Paşa'ya ait, Yenice köyü yakınlarında çok önemli bir pirinç yetiştirme projesini tasvir etmiştir.[10] Arşivlerde yapılacak yeni araştırmalarla hiç şüphesiz bu uygulamanın başka örnekleri ortaya çıkarılacaktır. Karadeniz'in kuzeyindeki Osmanlı

9 İnalcık (1983, s. 108-11).

10 Bu belge için bkz. Barkan (1942, s. 364-65).

vilayetlerine ilişkin defterlerde, yine 16. yüzyılda, uygulamanın şaşırtıcı boyutlarda yaygınlaştığını ve sistematikleştiğini gördüm.[11] Devletin verimli fakat ekilmemiş, geniş ama nüfusun çok az olduğu topraklarla karşılaştığı bu bölgede bu tür çiftliklerin sayısı katlanarak artmıştı. 1542'de Kefe civarında bu tür çiftliklerden 18 adet vardı. Ancak bu kolonileştirme yönteminin en gelişmiş olduğu yer aşağı Dniester vadisi, Akkerman civarlarıydı. 1570'te Akkerman kazasında bu tür çiftliklerden 193 tane vardı. Bunlar çok büyük teşebbüslerdi; zaman içinde birkaç toprak sahibi arasında bölünüyor, bu kişilerin denetimindeki toprakların büyüklüğü ise düzenli aralıklarla kadının verdiği hüccetlerle kayda geçiriliyordu. Bu ihsanlardan faydalanan ve hepsi de Müslüman olan kişiler çeşitli gruplara mensuptular: Kaledeki askerler ve komutanlar, devlete çeşitli hizmetlerde bulunan yerli veya dışarıdan gelme kimseler (aralarında bir paşa, paşa akrabaları ve bir saray tercümanı da vardı), Tatar reisleri, ulema, zanaatkârlar ve çevre köylerin ahalisi. Kendisine böyle toprak verilen kişiler üretimden alınan olağan rüsumun yanı sıra bir de yıllık "resm-i çiftlik" ödemek zorundaydılar. Tarımsal üretimde çalışanlar, muhtemelen çiftlikte ya da yakınlarında yaşayan ve ortakçılık usulüne göre iş gören köylülerdi. Bazı durumlarda toprak sahibinin akrabaları göçebeleri geçici olarak istihdam edebiliyor ya da bu işi köleler yapabiliyordu.

18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısında gözlenen, ilk kez ortaya çıktıkları düşünüldüğü için genellikle imparatorluk yapısındaki bir evrimin sonuçları olarak yorumlanmış bazı gelişmeler, her ne kadar Orta Avrupa pazarlarının tam o sıralarda yaşadığı genişlemeden etkilenmişlerse de, aslında yukarıda söz ettiğimiz, daha eski dönemlerde görülebilen uygulamalardan esasta farklı değillerdi. Mesela, Gandev'in bahsettiği ve "*villages seigneuriaux*" değil de "çiftlik" olarak adlandırdığı 18. yüzyıl Vidin'indeki çiflikler, aslında Karadeniz'in kuzey bozkırlarındaki çiftliklere çok benziyorlardı. Bunların toprağı da padişaha ya da vezirlere ait olup çift-hane sisteminin dışında kalan "has" kapsamındaki mevat araziden veriliyor, çiftlik de resmi izinle kuruluyordu. Uygulamadan faydalananlar aşağı yukarı aynı tip şehirlilerdi. İnalcık, 18. yüzyılda görülen bu büyük Bulgar çiftliklerinin doğasını doğru kavramıştır; bunların ortaya çıkışı "feodal düzen"in yıkılmasına bağlı değildir, çünkü bu uygulama daha eski düzen en olgun dönemindeyken mevcuttu —o düzenin dışında bir olgu olsa da.[12] İnalcık ayrıca, bu büyük işletmeler hakkında üre-

11 Veinstein (1984).

12 İnalcık (1943); (1983, s. 119-24).

tilmiş "teorik resme" en yakın çiftliklerin, Osmanlı toprak tasarrufu sisteminin son dönemlerdeki evrimiyle değil, toprak ıslahında hep kullanılagelmiş olan bu yöntemle ilişkilendirilmesi gerektiğini savunuyor: "Tek bir sahiplik ve işletme altında üretim birimleri olarak düzenlenen ve genellikle pazara yönelik üretimde bulunan geniş tarım arazileri, daha çok çift-hane sisteminin dışında kalan alanlarda, mevat arazide ortaya çıktı."[13]

Yine de, Osmanlı'nın eski toprak tasarrufu sistemi içinde ortaya çıkan bu çiftliklerin bir kısmının bu sistemin yozlaşması sonucu oluştuğunu da belirtmeliyiz. Ancak bu örneklerde, ortaya çıkan oluşum eski yapıların bazı özelliklerini taşıyor gibidir; dolayısıyla sonuç öbür örneklerdeki kadar kusursuz değildir. Hem dönemleriyle ilgili gözlemlerde bulunan Osmanlılar'ın, hem de günümüz tarihçilerinin ortak kanısı, çiftliklerin 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başlarından itibaren, yani görece geç bir dönemde, köylülerin mülksüzleşmesiyle kurulduğudur. Çiftlik sahipleri, önceden reayanın tasarrufunda olan ve onlar tarafından işlenen çiftleri ellerinde topladılar. Kullanılan yöntemler ne olursa olsun bu evrim, zorla el koyma yoluyla, yani kanundışı bir süreçle gerçekleşmiş olmalıdır, çünkü kanuna göre, reayanın tasarrufunda olan ve meşru sahiplerin, varislerine *indivis* olarak aktarabildikleri topraklar hiçbir şekilde reayanın elinden alınamazdı. McGowan'ın da bize anımsattığı gibi, kanun "reaya çiftlerinin satılmasını, hediye olarak verilmesini veya istenmesini, emanet olarak bırakılmasını, ödünç verilmesini, borç karşılığı rehine koyulmasını, kiralanmasını, takas edilmesini veya ölen bir köylünün komşusuna keyfi olarak aktarılmasını" yasaklamıştı.[14] Aşağıda ele alacağım bu model şüphesiz işlemekteydi, ancak bu ana hattan sapmalar vardı; çiftlerin tek sahip altında toplanmasının hiç de kanundışı olmadığı örneklere de rastlanabiliyordu.

Her şeyden önce, McGowan'ın da altını çizdiği gibi, çiftin alınıp satılması ile ilgili kanunun yasakladıklarına, uygulamada, söz konusu çiftin bağlı olduğu tımarlı sipahinin bilgisi ve izni dahilinde yapıldıkları sürece, bir başka deyişle, işlem "be marifet-i sipahi" ya da "sahib-i arz" tarafından yapıldığı takdirde göz yumuluyordu.[15] Faroqhi'nin de belirttiği gibi, "bu düzenleme, borçların sık sık tarım arazisinin satılmasına yol açtığı, oldukça aktif bir toprak piyasası doğurabilirdi."[16] Avlonyalı (Arnavutluk) zengin bir Yahudi olan

13 İnalcık (1983, s. 108).

14 McGowan (1981, s. 141-42).

15 Age. (s. 54, 69, 141).

16 Faroqhi (1980, s. 88).

Çaçari David'in 1560'ların sonlarında marifet-i sipahi sayesinde kurduğu önemli bir çiftlik bu mekanizmanın nasıl işlediğini somut olarak gösterebilir: Çiftlik, biri de Hasan Çelebi'nin oğlundan alınmış olan tam 28 tarlanın yanı sıra birkaç bağ ile meyve bahçesini içeriyordu. Çiftliğin yarısı, yerel kadının kabulü ve onayı ile hediye olarak oğluna aktarılmıştı.[17] Klasik kanunun bu şekilde uygulanması, sipahinin, tımarında bulunan reaya çiftlerini temellük ederek hassa çiftliğini daha da genişletmesinin önünü açıyordu.[18] Çift statüsünün getirdiği katı sınırlamalar, belli koşullar altında, tımar sahibinin onayıyla yasal olarak aşılabiliyordu; üstelik bu sınırlamalar her durum için geçerli de değildi. Çift, ilke olarak devletin malı olduğu için reayanın toprağı üzerinde sadece yukarıda bahsedilen yasaklarla sınırları çizilmiş tasarruf hakları vardı. Bununla birlikte, bazen Anadolu'da, imparatorluğun erken dönemlerinde bile, mülk tarla olarak anılabilen ekilebilir arazilere rastlıyoruz. Barkan, insanın kafasını karıştıran, Osmanlı toprak rejimiyle açıkça çelişen bu olguya değinmiştir. Faroqhi de 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başındaki Ankara ve Kayseri bölgeleri bağlamında aynı duruma dikkat çeker. Bu tarlalar mülk oldukları için imkânları elveren herhangi bir kimse tarafından alınıp satılabilirlerdi. Bu gelişmenin kökenleri henüz aydınlatılmamıştır. Şehirlere yakınlıkla ilgisi olabileceği ihtimali üzerinde duran Faroqhi, bu gelişmenin "sadece yerel düzeyde mi önemli olduğunu, ya da ticaretle uğraşan diğer büyük şehirleri çevreleyen bölgelerde paralel gelişmelerin gözlenip gözlenemeyeceğini" sormuştur.[19]

Girit'te, mülk tarlaların varlığı ve tarlalar ile çiftliklerin kadılar tarafından tereke defterlerine kaydedilen kalemler arasında yer alması —ki bu, mülk olma niteliklerini meşrulaştırmanın bir yoluydu— şüphesiz Osmanlı'nın geç dönem fetihlerinden olan bu adanın özel toprak tasarrufu sistemiyle ilintilidir. Burada, Osmanlı yöneticilerinin kendi iddialarına göre, gerçek İslami anlayışa geri dönmek amacıyla miri arazi kavramı tamamen reddedilmişti.[20]

---

17 Veinstein (1987a, s. 793-94).

18 McGowan (1981, s. 137).

19 Faroqhi (1984, s. 263-66). Her ne kadar mülk-tarlaların varlığı, çiftliklerin ortaya çıkışını kolaylaştırmışsa da, Faroqhi bu iki olgu arasında bariz bir bağlantı olmadığını söylüyor. Tam aksine, "özel mülkün ortaya çıkışının illa ki çiftliklerin kurulmasına yol açacağından bahsedilemeyeceğini" vurguluyor (1984, s. 263-66).

20 Girit'teki özel toprak yönetimi için, bkz. Barkan (1943, s. 352-54); (1983, s. 21-22); Veinstein ve Triantafyllidou-Baladié (1980, s. 201).

Ayrıca, reaya toprakları sadece ekilebilir araziden —sahip olmanın tasarruf haklarından ibaret olduğu tarlalardan— oluşmuyordu. Meyve bahçeleri, bağlar gibi başka kategorilerden olan, her zaman her yerde mülk statüsü taşıyan, dolayısıyla yasal olarak satılabilen toprakları da içeriyordu. Zeytinyağı, meyve, şarap ve ipek gibi malların öne çıktığı bazı bölgelerde, küçük birimleri birleştirmek suretiyle kurulan, tamamen yasal bir temele dayanan bir büyük çiftlik tipi oldukça erken bir dönemde zaten ortaya çıkmıştı. Böyle bir gelişmeye, örneğin, varlıklı Yahudiler'in birkaç bağı ellerinde topladıkları 1560'ların Avlonya'sında rastlanabilir.[21] 18. yüzyılda da kökeni yine bu kategoriden topraklara dayanan büyük ölçekli babadan kalma toprak mülkiyetinin pek çok örneği mevcuttu. Mesela, 1757'de Kalamata'nın meşhur kocabaşısı Panayot Benakis'in topraklarının büyük kısmı, toplam 57 hektar gelen ve aralarında meyve bahçelerinin de bulunduğu, zeytin ve dut ağaçlarına sahip 57 bahçeden (bunlara daha sonra 11 "çiftlik" köyü eklendi) oluşuyordu.[22] Stoianovich, 18. yüzyılda Koron bölgesindeki (Mora) zeytinliklerin neredeyse yarısına sahip olan Koronlu Çey (ya da Çay) Bey ile ilgili benzer bir durumdan bahsediyor.[23] Faroqhi'nin bu kitapta ele aldığı Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa'nın zeytin diyarı Edremit civarındaki toprakları da aynı kategoriye dahildi.

Demek ki köylülerin, klasik toprak rejiminin çerçevesi içinde, bu rejimin geleneksel kalıpları ihlal edilmeden de mülksüzleşmesi mümkündü. Bu mülksüzleşme, mutlaka tımar sisteminin bozulmasına bağlı olarak sonraki zamanlarda ortaya çıkan bir olgu da değildi.

Ne var ki, 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başlarından itibaren sipahilerin ve (genellikle, kapıkulu dahil tüm seyfiye sınıfından) kimi diğer güçlü kişilerin mevcut koşullardan faydalanıp reayanın çiftlerine, otlaklara, ormanlara ve geleneksel olarak köylülerin ortak kullanım sahası olagelmiş diğer topraklara zorla el koyduğuna dair daha önce adını andığımız Osmanlı yazarlarının ifade ettiği yaygın görüşü de tamamen yabana atmamalıyız. Bu gibi durumlarda süreç kesinlikle kanuna aykırı bir şekilde seyretmekteydi; durumu onaylamadığını çeşitli tebliğlerle belirten hükümet, kadılara fermanlar gönderek bu uygulamaları meşrulaştıracak hüccetler hazırlamalarını yasaklamıştı.[24] Aslına bakılırsa, McGowan mülksüzleşmenin iki ayrı biçimi olduğun-

21 Veinstein (1987a, s. 794).

22 Veinstein (1987b).

23 Stoianovich (1979, s. 186).

24 McGowan (1981, s. 145-46).

dan bahsediyor: Bunlardan ilki "toprağı işleyen kişinin yerinde kaldığı, ama üzerine yeni ve daha ağır koşulların dayatıldığı" "ismî mülksüzleşme"ydi. Reaya, bu biçim söz konusu olduğunda yalnız eskisi gibi devletin ve tımarlı sipahinin taleplerini değil, aynı zamanda "sahib-i alaka" ya da "sahib-i çiftlik" adı verilen yeni bir kişinin taleplerini de karşılamak zorundaydı. İkinci biçim, köylülerin herhangi bir sebeple kaçmasıyla ya da reayanın zorla sürülmesiyle boş kalan çiftlere el konulduğu "cismî mülksüzleşme"ydi. Tarlaların ekilmesi için kaçak köylüler istihdam ediliyor, ancak bunlar geleneksel reaya statüsünün dışında, yeni ve daha kötü koşullar altında toprağı işliyorlardı.[25] Bu evrimler, İnalcık'ın yayınladığı 1609 tarihli adaletnamede ya da *Kitab-ı Müstetab* gibi o döneme ait kaynaklarda ayrıntılarıyla anlatılmaktadır.[26]

İki önemli etkeni —köylülerin kaçması veya göç etmesi nedeniyle toprağın boş kalması ve yerel güçlerin gittikçe artan hareket serbestisi— açıklamak için, o dönemde imparatorluğun içine düştüğü çeşitli krizlerle bağlantılı olan, karşılıklı etkileşim içindeki unsurlar bütününü çözümlemeliyiz. Askeri harcamalardaki artış, savaş gelirlerindeki düşüş, Amerikan gümüşünün etkisiyle yeni ticaret yollarının rekabeti yüzünden Ortadoğu'da eskiden beri elde edilen kârların azalması gibi bazı ekonomik gelişmeler nedeniyle devletin içine düştüğü mali kriz, paranın değerinin düşmesine, enflasyona ve zaman içinde devlet, yerel yöneticiler ve sipahilerin reayaya çok yüksek vergi bindirmesine yol açtı. Böylesine büyük bir borcu ödemek zorunda olan köylü, tasarrufundaki toprağı bırakıp kaçmaya mecbur kalıyordu; kaçmasa bile, çiftini rehine koyduktan ya da sattıktan sonra, toprağında kalma imtiyazını ve daha başka ölçüsüz, keyfi taleplerle karşılaşmamak için yerel eşraftan birinin himayesini elde etmek için haklarından vazgeçmeye razı oluyordu.

İmparatorluğun içinde bulunduğu siyasi kriz de önemli bir etkendi. Merkezi iktidar ve onun hem kendi yerel temsilcileri, hem de âyân üzerindeki denetiminin zayıflaması, aşırı vergilendirme yönündeki genel eğilimi perçinliyordu. Reayanın suiistimallere, aşırı vergilere, haksız el koymalara direnmesi imkânsızlaşıyordu; kaçmak, bir kez daha tek seçenek olarak kalıyordu.

Askeri krizin etkileri farklı düzeylerde ele alınabilir. Bir taraftan, savaşın yarattığı kargaşa, borçluluk ile aynı sonuçları doğurmuştu: köylülerin kaçışı ya da yerel âyânın himayesine girmeleri. Diğer taraftan ise, savaş teknolojisindeki değişimler reayanın topraklarından ayrılmasında etkili oldu: Eski

25 Age. (s. 62-67).

26 İnalcık (1967, s. 126); Kitab-ı Müstetab (1974, s. 34).

sipahi ordusunun çağdışı kalması ve ateşli silahlarla donanmış yeni askerlere (özelliklere piyadelere) ihtiyaç duyulması nedeniyle devlet genç reayanın orduya girmesine izin vermeye başladı. Bu yeni olanakların topraksız köylüler ve hatta çift sahibi genç reaya için cazip oluşunun, reaya topraklarının boşalmasındaki payı büyüktür. Toprağın terk edilmesi söz konusu olduğunda daha geleneksel açıklamaların göz ardı ettiği bu nedenin altını çizen İnalcık'a göre "bu dönemde (yani 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başları) köylüleri tarımdan uzaklaştıran unsurlardan daha etkili ve daha doğrudan etkili olanı, merkezi yönetimin paralı askerlere olan talebinin giderek artmasıdır".[27] Bu olgunun olumsuz etkileri, "sekban" ya da "sarıca" adı verilen bu yeni askerlerin seferlerden sonra terhis edildikleri zaman kırsal bölgelerde huzursuzluk yaratmaları ile katmerlenmişti: Bunlar denetimden çıkmıştı ("kapusuz levend" olmuştu) ve reayayı taciz etmekteydiler. Yüzyılın sonunda Anadolu köylülerinin "büyük kaçgun"una neden olan Celali isyanları bu mekanizmanın ışığı altında ele alınmalıdır.[28]

Demografik etkenler, özellikle de boyutları henüz kesin bir şekilde hesaplanamamış olan 17. yüzyıldaki demografik felaket, diğerlerine göre daha tartışmalı etkenlerdir, ancak eski reaya topraklarına el konmasını mümkün kılan süreçte önemli rol oynamışlardır.

Kırsal bölgelerde yeni koşulların ortaya çıkmasına neden olan ve reaya topraklarına el koyulmasına fırsat veren etkenlerden bazıları Osmanlı'nın gerileme döneminde, yani 16. yüzyılın sonu ile 19. yüzyıl arasında süreklilik gösterirken, bazıları da savaşlarla daha yakından bağlantılıydılar ve etkileri daha konjonktüreldi. Celali döneminde yaşanan sorunların, 17. yüzyılın sonundaki Avusturya savaşlarının, 18. yüzyılın sonundaki Rus savaşlarının, köylülüğün yukarıda anlatıldığı gibi büyük dalgalar halinde topraklarından kaçmasının ve mülksüzleşmesinin koşullarını hazırladığı su götürmez bir gerçektir.

El koyulan reaya toprakları üzerinde kurulan çiftliklerin kendilerine özgü nitelikleri nelerdir? Çiftlik sahiplerinin, en azından 16. yüzyılın sonunda, genel bir emek açığı olduğundan, sık sık köle ya da ücretli işçi kullanarak hayvan yetiştiriciliğine geçtikleri görülmekteydi; bunu mesela daha önce de söz edilen 1609 adaletnamesinin şartlarına bakarak söyleyebiliriz. Yine de toprağın işlenmesi amacıyla reaya çiftlikleri bir araya getirilerek oluşturulan, hem

27 İnalcık (1980, s. 287).

28 Age. (s. 297); Akdağ (1963, s. 250-54).

o dönemde, hem de sonraki dönemlerde rastladığımız birimler söz konusu olduğunda şu soruya cevap vermemiz gerekiyor: Büyük çiftliklerin çerçevesi içinde yeni üretim ilişkilerinin ortaya çıkması ve emeğin yeni baştan örgütlenmesi eski yapıyı tamamen dönüştürdü mü, yoksa, tam tersine, köylülerin üzerindeki yükün ağırlaşmasıyla sadece biraz değişen çift-hane sistemi varlığını sürdürdü mü? Zaten Gandev'in kendisi de (mevat arazide kurulan hakiki çiftliklerden farklı olarak) kökeni köylülerin çiftlerine dayanan "senyör köyleri"nde feodal ilişkilerin yerlerini kapitalist ilişkilere bırakmadığını, sadece eski feodal ilişkilerin daha da ağırlaştığını kabul etmektedir.[29] Stoianovich'in tasvir ettiği Sırp çiftlikleri örneğinde, çiftlik sahibi, gelir üzerinde geleneksel tımar sahibiyle birlikte hak iddia eden yeni bir kişidir sadece. Köylü ona, emek hizmetlerinin yanı sıra, "deveto" adı verilen ve çiftlik sahibi ya da aracıları tarafından "yerel tımar sahibine öşür ödendikten sonra geriye kalan ürün üzerinden" alınan ikinci bir öşür (tam olarak 9'da 1) ödemek zorundaydı. Stoianovich şu sonuca varıyor: "1804 Sırp isyanı çıktığı sırada Sırpların Osmanlı yönetimiyle ilgili en önemli şikâyetlerinden biri de deveto'ydu."[30]

Öte yandan, pek çok çiftliğin, olağandışı bir ekonomik saik olmaksızın ortaya çıkmış olması mümkündür. İmparatorluğun iç krizlerinin —bu krizlerin bazı dış sebepleri olsa da— reaya topraklarına el koyma olanağını doğurmuş olması, çiftliklerin ortaya çıkışını açıklamaya yeter. Mc Gowan'ın kelimeleriyle ifade edecek olursak, "gelirlerin yüksekliği mücadeleyi haklı kılmaya yetiyordu," bu gelişmeyi açıklamak için dış pazarlardan gelen talebin yükselmesine dayanmak şart değildi.[31]

Zaten çözülmekte olan tımar sisteminin yıkılmasıyla ortaya çıkan çiftlikler söz konusu olduğunda el koymalar, reaya çiftleri düzeyinde değil, eski tımar birimleri düzeyinde gerçekleşti. Tımarlar büyüklüklerine göre "has", "zeamet" ve "tımar" olarak adlandırılıyorlardı. Bunlar klasik sistemde birtakım şartlara bağlı, belli bir görevin yerine getirilmesiyle yakından bağlantılı, miras bırakılamayan tasarruflardı. Şimdi ise kanun tamamen göz ardı edilerek daha güvenli bir tasarruf biçimine dönüştürülüyor, *de jure* ya da *de facto* özel mülkiyet halini alıyorlardı.

Cvetkova gibi kimi tarihçiler bu gelişmenin çiftliklerin doğuşundaki özel öneminin altını çizmişlerdir:

29 Gandev (1960, s. 215).

30 Stoianovich (1979, s. 185).

31 McGowan (1981, s. 60-61).

> Eski tımarların özel, miras bırakılabilen mülklere dönüşmesi, ileride—kapitalist ilişkilerin doğmakta olduğu koşullarda yeni bir feodal toprak mülkiyeti biçimi olarak ortaya çıkan—çiftliklerin doğmasını sağlayacak temeli oluşturuyordu.[32]

Bu evrimin kökeninde, yukarıda reayanın mülksüzleşmesini açıklarken "mali, siyasi ve askeri krizler" formülüyle ifade ettiğimiz aynı genel nedenleri buluruz. Ancak, söz konusu süreçte, bunların yanı sıra, devletin sorumluluğunu doğrudan ilgilendiren başka etkenler de vardı.

Tımarların dağıtılmasında rüşvetin ve her türlü suiistimalin giderek daha etkili olması sonucunda bu topraklar, onları yönetmeye layık, nitelikli kişilerin elinden çıktı ve askeri özelliklerini yitirmeye yüz tuttu. Ayrıca, tımarların büyük bir bölümü, padişahın elinde tuttuğu hassa eklenmek veya yönetici elit mensuplarına, saraya yakın kimselere, beraberinde herhangi bir askeri ya da idari sorumluluk getirmeden, arpalık ya da başmaklık olarak verilmek üzere tekrar Hazine'ye katıldı. Öte yandan Kunt, tımar sisteminin mantığıyla çelişen ve 15. yüzyılın sonu gibi oldukça erken bir dönemde de bilinmekle birlikte 16. yüzyılın sonunda çok daha yaygınlaşmış gibi görünen başka bir devlet uygulamasına dikkat çekiyor: Bazı yöneticilere, kendilerine tahsis edilmiş hassın küçük bir kısmını zaman sınırlaması olmaksızın vermek ya da Osmanlıca deyimiyle "ber vech-i çiftlik" olarak vermek. Yönetici böyle bir çiftliği belki varislerine bırakamıyordu, ama muhtemelen ömrü boyunca elinde tutabiliyordu.[33]

Tarihçiler, Koçi Bey ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişi üzerine tespitlerde bulunan başka yorumcuların izinden giderek bu uygulamaları, o zamana dek Osmanlı askeri gücünün temel direği olagelmiş tımarlı sipahi ordusunun bozulmasının sebepleri olarak eleştirmişlerdir. Ne var ki bu gelişmeler sebepten ziyade sonuç olarak değerlendirilmelidirler. Yeni savaş koşullarına uyum sağlayamayan sipahilerin çağdışı kalması, Hazine'yi, faydalı olduğu artık şüpheli olan tımarların bir kısmını (ama sadece bir kısmını; nitekim sistem 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü) devralmaya itti. Tabii bu arada, bu devasa boyutlarda gelir aktarımı sayesinde, sınırları zorlayan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na daha iyi direnebilecek yeni askerlerin ücretlerinin karşılanacağı fon oluşturulabildi.

---

32 Cvetkova (1960, s. 203).

33 Kunt (1983, s. 85-88).

Hazine haslarının ve paşalara, beylere ya da diğer resmi görevlilere tahsis edilen başka tımarların özel ellerde nasıl yarı-mülkiyet olmaya meylettiğini anlamak için has gelirlerinin toplanmasında iltizam sisteminin ne kadar yaygın uygulandığı sorusunu ele almak gerek. İnalcık'a göre bu uygulamanın ardındaki nedenler "merkezi yönetimin, vergi gelirlerinin denetim altında tutulmasında ve toplanmasında karşılaştığı teknik, ekonomik ve bürokratik güçlükler" idi.[34] Yeni bir gelişme, mültezimin toprak ve o toprak üzerinde yaşayan nüfus üzerindeki gücünü belirgin ölçüde artırdı. Bu, 1695 yılında kaynakların daha iyi idare edilmesi amacıyla oluşturulan, "malikâne" adlı ömür boyu geçerli bir iltizam türüydü.[35] Mültezim, sağlığında malikâneyi istediği gibi işletebiliyordu; üstelik, Hazine, ölümünden sonra yapılan açık artırmada vârislerine onları avantajlı kılan haklar tanıyor, bu da malikâneleri kısmen miras bırakabilir mülklere dönüştürüyordu.[36] Tımarların mukataalara, özellikle de malikânelere dönüşmesi, bu koşullara bakılarak, genellikle çiftliklerin doğuşundaki başlıca etkenlerden biri olarak değerlendirilmiştir. İnalcık bu fikri hararetle savunmuştur:

> Malikâne olarak anılan bu yeni uygulama, fiilen, köyler dahil geniş topraklar üstünde mültezimlere mülkiyet haklarına benzer haklar kazandırdı. Bu nedenle, malikâne sisteminin, büyük miri arazi parçaları üzerinde, mülk sahibi olarak çeşitli hakları olan yeni bir toprak sahibi sınıfın ortaya çıkmasında çok önemli bir katkısı oldu; çiftlik sisteminin, köy ağalarının yükselişinin ve topraklarında büyük mukataa çiftliklere sahip meşhur 18. yüzyıl hanedanlarının kökenleri işte bu uygulamada aranmalıdır.[37]

İnalcık, daha önce de bahsedildiği gibi, sonraki çalışmalarında çiftliğe kaynaklık etmiş olabilecek başka unsurlara, özellikle de mevat arazinin hukuksal niteliklerine işaret etmektedir. Ayrıca, çalışmalarının daha ileriki bir aşamasında, eski tımarların ele geçirilmesiyle kurulan çiftliklerin her koşulda eski tarımsal yapıda köklü bir değişime yol açmadığının ve dolayısıyla ideal çiftlik şablonuna uymadığının tamamen farkında gibi görünmektedir. İnalcık bu bağlamda, "mukataalar ile malikâneler, çift-hane sisteminde illa ki bir değişime yol açmadıkları gibi, toprak tasarrufunda mali ve idari düzenleme-

34 İnalcık (1980, s. 330-31).
35 Genç (1975; 1979).
36 İnalcık (1980, s. 329).
37 Age (s. 329).

lerden ibaret" oldukları için, mukataa ve malikâneler ile plantasyon benzeri hakiki çiftlikler arasında bir ayrım yapmıştır. Birinci tip çiftliklerde:

> Çift-hane sistemi varlığını sürdürdü ve reaya ile özel kişiler arasındaki ilişki ... aynen tımar sisteminde olduğu gibiydi. Dışarıdan gelenler, eskiden olduğu gibi, sadece kirayı vergi biçiminde toplayan kişilerdi ve genel olarak bu topraklardaki emeği ya da üretimi yeniden düzenlemeye kalkışmıyorlardı.[38]

İnalcık, böylelikle, reaya topraklarının başkalarına tahsisi suretiyle ortaya çıkan çiftlikler konusunda varılan sonuca ulaşmış oluyor. Her iki durumda da, çiftlikler bir kere ortaya çıktığında, gelişmelerini açıklamak için piyasa unsurlarına yaslanmaya hiç gerek yok. Kiraların yüksekliği ve bu gelirleri sürekli kılma olanağının bulunması, çiftliklerin gelişimine ivme kazandırmak için yeterliydi.

Çiftlikler kuruldukları sırada plantasyon benzeri büyük işletmelere pek benzemiyorlardı. Üstelik, malikânelerin çoğunun çiftliklere evrildiğini söyleyip geçmek de mümkün değil. Malikânenin doğal olarak bir yarı-mülkiyet durumunu doğurduğunu öne sürersek, bu ömür boyu geçerli iltizamların mültezim tarafından doğrudan işletilmediğini, ikincil mültezimlere ihale edildiğini göz ardı etmiş oluyoruz. Öyleyse çiftliklerin mülkiyete dönüşmesini sağlayan aktörler kimlerdi, birincil mültezimler mi, ikincil mültezimler mi? Yerel âyân arasından gelen ve toprakla doğrudan bağlantısı olan ikincil mültezimler bu dönüşümü gerçekleştirmeye daha uygun bir konumdaydılar gibi görünüyor. Aslına bakılırsa, yukarıda sözü edilen âyân hanedanları çoğunlukla ikincil mültezimlerdi. Birincil iltizamlarsa daha ziyade yönetici elitten kimselere ve başkentte yaşayan saray gözdelerine verilmekteydi. Ancak birincil iltizamların aksine ikincil iltizamlar son derece kısa süreli ve istikrarsızdı. Bu olgu, mukataasının sürmesi için her sene mücadele etmek zorunda kalan ve amacına her zaman ulaşamayan, 18. yüzyıl ortasında Manisa civarında yaşamış Karaosmanoğlu Hacı Mustafa ile örneklenebilir. Hacı Mustafa her türlü engelle karşılaşıyor, aynı anda hem malikâne sahibine, hem rakiplerine, hem de suiistimalleri ve topraklarına el koymağa çalıştığı için kendisini İstanbul'a şikâyet eden reayaya karşı mücadele etmek zorunda kalıyordu.[39] Bütün bunlar bizi, malikânenin statüsünde bir değişim yaratma-

38 İnalcık (1983, s. 107-08, 114).

39 Uluçay (1955, s. 16-36); Veinstein (1976, s. 74-76, n. 17, 18, 23, 27, 28). Çiftlik kurmak isteyen yerel âyânın karşısına çıkan engelleri aşağıda ele alacağım.

nın hiç de kolay olmadığını çıkarsamaya yöneltiyor. 1858'de hayati önem taşıyan Osmanlı arazi kanununun çıkarılmasından önce bu konuda ne ölçüde bir değişim gerçekleştiğini hâlâ bilemiyoruz.

Özetlemek gerekirse, çiftliklerin doğuşu, "Osmanlıcı teori"nin öne sürdüğünün aksine, her zaman geleneksel düzenin yıkılmasıyla bağlantılı kanuna aykırı bir süreç olarak işlemedi; erken dönemde dahi bu düzenle uyum içinde, köylerin oluşturduğu ağdaki boşluklarda, hatta eski sistemin tam göbeğinde var olabildi. Diğer bazı durumlarda ise çiftliklerin doğuşu, eski düzenin yıkılmasının yalnızca bir yan ürünüydü ve ya reayanın mülksüzleşmesi ya da eski tımar arazilerinin mülkleştirilmesiyle gerçekleşiyordu. Her durumda, iç etkenler bu gelişmeleri açıklamak için yeterlidir. Daha yeni teorilerin varsaydığı dış pazarın talepleri uyarıcı bir etkide bulunmuş olabilir (bu konuyu ayrıntılı bir şekilde tekrar ele alacağız), ama bu etkinin belirleyici olduğu söylenemez. Aynı teorilerin iddia ettiği, yeni çiftlikler çerçevesinde sahipler ve işçiler ile emeğin yeniden örgütlenişi arasındaki ilişkideki kökten değişim, çok sınırlı olmuşa benzer; bu yanılgının nedeni ise bütün o dönem boyunca çift-hane sisteminin sergilediği süreklilik ve direncin hafifsenmesidir. Bu değerlendirmeleri doğrulayıp geliştirmek için, belgelerden çiftliğin doğasına ilişkin neler öğrendiğimiz üzerine düşünmeliyiz.

Çiftliğin Doğası: Teori ve Gerçek

Çiftliğin doğası ve önemiyle ilgili çeşitli teoriler, eldeki az sayıda belgenin yorumlanması ve sistematize edilmesi temeli üzerinde inşa edilmişlerdi. Yakın zamanlarda özellikle McGowan, Nagata, Faroqhi ve Cezar'ın yaptığı bazı ampirik çalışmalar ve arşivler yayımlandı, ancak bu doğrultuda yapılacak daha çok şey var. Osmanlı arşivleri, özellikle de çok sayıdaki kadı sicilleri bu bakış açısıyla incelenmelidir. Ne var ki, araştırmaların bugünkü aşamasında bu öncü yayınların sunduğu sonuçlarla eski teoriler arasında bazı çelişkiler belirdi bile.

Çiftliklerin büyüklüklerine ilişkin verilerin azlığına rağmen, bırakın her bir çiftliği, çiftliklerin genelde varsayıldıkları gibi büyük işletmeler olmadıkları anlaşılıyor. Mesela, McGowan Güney Avrupa'daki çiftliklerin çoğunun 17. ve 18. yüzyıllarda hâlâ küçük ölçekli oldukları sonucuna varmıştır. McGowan şöyle yazıyor: "Makedonya'da geç dönemlerde hâkim olan koşullarla ilgili çalışmalar, bazı orta ve küçük boy çiftlikler bulunmasına rağmen, çiftliklerin çoğunun tipik olarak 25 ile 50 hektar arasında değişen küçük işletmeler olduğunu gösteriyor."[40] Kiroski'nin Polog'daki (Makedonya)

40 McGowan (1981, s. 72, 171).

çiftlikler üzerine yaptığı araştırmaya göre, 19. yüzyılın ikinci yarısında çiftliklerin yüzde 46,8'i 25 hektarın altındaydı, ortalamaları yalnızca 14 hektar etmekteydi.[41] McGowan da 1710 tarihli bir Manastır tevzi defterine dayanarak, o dönemde bu sancaktaki çiftliklerde ortalama 3,5 yetişkin erkek olduğunu (modal sayı 2) hesaplamıştır.[42] Bu sancaktaki büyükçe çiftlikler bir düzineyi geçmiyordu.

Gandev'in tasvir ettiği Bulgar çiftlikleri, 30 ile 500 hektar arasında değişen çeşitli büyüklüklerdeydi. Nagata'nın 18. yüzyılda Batı Anadolu'daki büyük çiftlikler hakkında yayımladığı belgelerden de aynı sonuç çıkıyor.[43] Teke mütesellimi Hacı Mehmed Ağa'nın çiftlikleri 700 ile 13.000 dönüm arasında ve ortalama 734 hektarken, Saruhan mütesellimi Karaosmanzade Hüseyin Ağa'nınkiler 600 ile 1700 dönüm arasındaydı ve ortalama 1000 dönüm ya da 90 hektardı.

Aynı şekilde, bu çiftliklerde üretilen ticari mallar hakkında öğrendiklerimiz, teorideki sadece pamuk ve tütün gibi ihraç ürünleriyle uğraşan pazara yönelik üretim resmiyle çakışmıyor. Uzmanlaşma olduysa, bu ancak sığır yetiştirmekle uğraşan çiftliklerdeydi. Tarım işletmeleriyse aksine, buğday, arpa, darı ve meyve çeşitleri gibi tüketim mallarının hâkim olduğu büyük çeşitlilik içeren bir üretim örüntüsü sergiliyordu. Bu, Gandev'in tasvir ettiği Bulgar çiftlikleri için olduğu kadar, Nagata'nın belgelediği Batı Anadolu çiftlikleri için de geçerlidir. 1826'da, Karaosmanzade Hüseyin Ağa'nın toplam 9650 dönümünden yalnızca 279 dönümünün, yani yüzde 2,9'unun pamuğa ayrılmış ("pembe tarlası") olması kayda değer. Üstelik bunların 10 dönümü ekili değildi. Ayrıca, bu çiftliklerde kullanılmayan, ama ekilebilir nitelikteki toprakların ("hali tarla") ne kadar önemli bir yer kapladığını görünce insan şaşırıyor; bu olgu, çiftlik topraklarının yoğun bir şekilde işlendiğinden söz edilemeyeceğini gösteriyor. Bazı Batı kaynaklarının tamamıyla farklı bir izlenim verebileceğinin farkındayız. Mesela, Stoianovich, "İsmail Bey adında biriyle daha sonra oğlu Yusuf'un Serez bölgesindeki geniş pamuk plantasyonlarını daha da büyüttükleri"nden bahsetmiştir, ama bu saptama Fransız konsolos Félix Beaujour'un yazdığı bir rapora dayanmaktadır.[44] Peyssonnel de aynı şekilde, 18. yüzyılın ortasında Karaosmanoğlu'nu

41 Kiroski (1973, s. 115-120), McGowan (1981, s. 165) tarafından alıntılanmış.

42 McGowan (1981, s. 164).

43 Nagata (1976b, s. 30, 55); İnalcık (1983, s. 117).

44 Stoianovich (1979, s. 186).

İzmir civarının "pamuk ağası" olarak anmıştır.[45] Elçilik raporlarını yerine göre yanıltıcı kılan ifade muğlaklıkları konusuna geri dönmemiz gerekecek. Her durumda, bu tür plantasyonlara belli başlı Osmanlı kaynaklarında henüz rastlanmamıştır.

Aynı şekilde, incelenen Osmanlı belgeleri (ki yakın zamana dek sayıları gerçekten de çok sınırlıydı) çiftliklerde köle emeğinin, ve mevsimlik olsun, yıllık olsun ücretli emeğin mevcut olduğunu ("kul," "hademe" ve "ırgad"dan bahsedilir), ancak bunların tek ya da hâkim emek biçimleri olmadıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Hatta, tam aksine, çeşitli koşullara bağlı olarak çalışan ve tam tanımı nadiren yapılan ortakçıların —sığır yetiştiriciliğinde bile— en önemli yeri işgal ettiği söylenebilir. McGowan, "Güney Avrupa'daki çiftliklerin en önemli özelliği ortakçılığın yaygın kullanımıydı" demiş ve yeniçerilerin Sırbistan'daki çiftlikleri ile Bosna Müslüman çiftliklerini düşünerek çok açık bir ifadeyle, "kiracılık temelinde kurulan ortalama Balkan çiftliği, niteliği ve büyüklüğü bakımından, kökeninde yatan *Grundherrschaft* geçmişe, kendisine sık sık yakıştırılan *Gutsherrschaft* tarzına oranla çok daha yakındır" diye eklemiştir.[46]

19. yüzyıl Anadolu'sundan örneklerde de zengin çeşitlilikte çözümlerin yaratıldığını görürüz. Kör İsmailoğlu Hüseyin'in Havza ve Köprü yöresindeki çiftliklerinde hem hizmetkârlar, hem de ortakçılar vardı.[47] İnalcık, Karaosmanzade Hüseyin Ağa'nın çiftliklerindeki üç tür düzenlemeden bahseder: 1) Ürünün tamamı çiftlik sahibine gider, işçilere nakdi ya da ayni olarak ödeme yapılır; 2) Birinci türden tarlalarla reayaya kiralanan tarlaların bir arada olduğu karma bir rejim; kira ayni ya da nakdi olarak, toptan alınır; 3) Çiftlikteki tüm tarlalar köylülere kiralanır. İnalcık yine de şu sonuca varır: "Hüseyin'in çiftliklerinin çoğunda, toprakların büyük kısmı reayaya kiralanmaktaydı. Kira bazen nakdi olarak, ama genellikle topraktan alınan mahsulden ayni olarak ödeniyordu."[48]

Bu saptamalar, yeni yeni ortaya çıkmakta olan kapitalist ilişkilerin karşısında eski ilişki örüntülerinin (kira ödeyen / kira toplayan) sürekliliğini göz önüne sermektedir. Genel olarak, ne reayanın çift-hane sisteminde ifadesini bulan geleneksel statüsünde kökten bir değişim, ne emeğin yeniden dü-

45 Veinstein (1976, s. 74-75).

46 McGowan (1981, s. 79).

47 Cezar (1977, s. 59).

48 İnalcık (1983, s. 117-19).

zenlenmesi, ne de üretimde kayda değer bir yoğunlaşma söz konusudur. McGowan'a göre, uygulamadaki bu muhafazakârlık, Osmanlı yönetiminin neden hiçbir zaman resmi düzenlemelerle köylülük için yeni bir toplumsal ve yasal statü koymak ve bu statüyü meşrulaştırmak, bir başka deyişle, Orta Avrupa devletlerinin fermanlarla belirlediği ikinci serfliğe denk düşen bir olguyu yerleştirmek zorunda kalmadığını açıklamaktadır. Stoianovich ile Braudel'in varsayımlarının aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir evrim ne fiilen, ne de hukuken gerçekleşti.

Hem "ikinci serflik" yaklaşımlarının, hem de "çevreleşme" teorilerinin öne sürdüğü bir diğer görüş çiftliklerin yerleri ile, yani söz konusu olgunun haritasıyla ilgili. Çiftliklerin, Teselya, Epir, Makedonya, Trakya, Meriç vadisi, Tuna Bulgaristanı, Kosova-Metohija havzası, Arnavutluk'un kıyı ovaları, Bosna'nın bazı kısımları ile Güney ve Batı Anadolu, Mısır ve Suriye'nin kıyı ovaları gibi dış pazara doğrudan açılan bölgelerde ortaya çıktığı varsayılır.[49] Bu yaygın görüşte büyük bir doğruluk payı var, ancak biraz törpülenmesi gerekiyor. McGowan, bu görüşün Güneydoğu Avrupa için ne ölçüde geçerli olduğunu tartmaya çalışırken, denize yakın konumlanmış olmanın çiftliklerin yayılmasında belirleyici bir etken olabileceğini kabul etmişti. Bununla birlikte, bu bölgede, önce güneyde, daha sonra da kuzeyde olmak üzere iki aşamalı bir gelişme yaşandığı sonucuna vardı: "Ege, Adriyatik ve Karadeniz kıyılarında yer alan bölgelerde çiftlikler boğazların açılmasından çok daha önce ortaya çıkmıştır", oysa "ne Tuna Bulgaristanı (ve kuzeyinde ona paralel olarak yer alan Eflak-Boğdan), ne de Sırbistan ile Bosna'dan oluşan kuzey kuşağın herhangi bir bölgesi, boğazların açılmasından ve ona bağlı olarak Tuna üstünde trafiğin akmaya başlamasından sonrasına kadar veya —Bosna söz konusu olduğunda— Napoléon döneminde talebin had safhaya varmasına kadar, buğday, arpa gibi ürünlerin ihracatı dışında fazla gelişmiş değildi."[50]

Ayrıca, çeşitli bölgeler üzerine yapılacak ayrıntılı bir inceleme, hem çiftliklerin hiç de eşit olmayan ölçülerde geliştiğini, hem de işin içindeki etkenler arasında iç ve dış pazarların farklı oranlarda ağırlık taşıdıklarını ortaya çıkaracaktır. Çiftliklerin doğuşuna yol açan iç sebepleri göz önüne alarak, bu oluşumların çoğunun, hem bu bölgelerde, hem de ana iletişim damarlarından çok daha uzaktaki başka bölgelerde, dış ticarete, hatta üreticinin

49 Age. (s. 115).

50 McGowan (1981, s. 74-78).

civarındaki büyük bir kasaba pazarına bağlı olmaksızın ortaya çıkmış olabileceklerini çıkarsayabiliriz. Çiftlikler, Celali isyanları dönemindeki gibi, "pazar onların ortaya çıkmasını talep ettiği için değil, reayanın topraklarına el koyma fırsatı olduğu için" oluştular.[51]

Pazardan gelen taleple çiftliğin doğuşu arasında bağlantı olup olmadığına ilişkin temel soruya yaklaşmanın bir başka yolu da Osmanlı'nın geleneksel toprak sisteminin dış ticaretin etkileriyle bir arada yaşamasının mümkün olup olmadığını sormaktır. Bu soruya cevap vermek için önce, Aymard ile Braudel'in anlattığı örneği, Türk buğdayının 1548-64 yıllarında yaşadığı "patlama"yı inceleyelim.[52] Bu dönem boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndan Venedik ve Ragusa'ya [Dubrovnik] gemilerle önemli miktarda buğday yollanmıştı; bu trafik geleneksel toprak tasarrufu sistemi çerçevesinde, bir başka deyişle, tımar ve çift-hane sistemleri çerçevesinde gelişmişti. İhraç malları hem padişahın ve aralarında Sadrazam Rüstem Paşa'nın da bulunduğu çeşitli paşaların hassı, hem de (Venedik kaynaklarında ***delli poveri*** olarak anılan) reaya çiftleri tarafından sağlanıyordu. Toprak işletmelerinin yapısında herhangi bir kayma olmadı; yalnızca, devletin reayadan kaynaklanan ihraç mallarının payını katı bir şekilde kısıtlayarak kazancını azami düzeye çıkarmasını sağlayan kural örneğinde olduğu gibi, bazı iç düzenlemeler yapıldı. Bazen padişahın hassından gelen ürünlerin satışına öncelik verildiği bile oluyordu; 1552'den sonra ise düzenli olarak ihraç edilen tüm buğdayın devlet hassından gelmesi zorunluluğu koyuldu.[53]

Klasik dönemden seçtiğimiz bu örnek, yapısal değişimlerin, tek başına ticaretin etkisiyle, gerekli tarihsel koşullar onları mümkün kılmadan önce gerçekleşemediği fikrini uyandırıyor. Yine de 18. yüzyılın ortalarına baktığımızda, İzmir'deki Fransız elçisinin raporlarından, köylülerin üretiminin, bir başka deyişle, reayanın işlediği küçük bağımsız çiftlerin oluşturduğu eski üretim örüntüsünden kaynaklanan malların, Batı ticaretinin taleplerini hâlâ karşılamakta olduğunu anlıyoruz.[54] Genelde çiftliklerin önemini azımsama eğiliminde olmayan Stoianovich bile 18. yüzyılda Selanik'ten ihraç edilen pamuğun büyük kısmının çiftliklerden değil, ağaların kendilerine ayrılan

51 Age. (s. 135-36).

52 Aymard (1966); Braudel (1966,I , s. 535-38); ayrıca bkz. Veinstein (1986, s. 15-36).

53 Aymard (1966, s. 50-51).

54 Veinstein (1976, s. 76).

topraklardan (kantar pamuğu) ve küçük köylülerden alınan öşürden (öşür pamuğu) geldiğini düşünmektedir.[55] İhracat ile kira toplama faaliyeti arasındaki bu bağlantı, geleneksel sistemin varlığını sürdürdüğünü bir kez daha doğruluyor.

Büyümekte olan yerel âyân ile ihracat arasındaki ilişkiyi ayrıntılarıyla inceleyeceksek, her şeyden önce ihracat gelirlerinin âyânın servetinin tek kaynağı olmadığını akılda tutmamız gerek. Şüphesiz, devlet gelirlerinin iltizama verilmesi, "salgun" vergilerinin toplanması, asker kaydetmek, ordu için erzak ve hayvan temin etmek, ticari faaliyetler için borç vermek ve tefecilik de en az o kadar önemliydi. Kısaca söylemek gerekirse, pazarın sunduğu olanaklardan yararlandılarsa, bu, ticari mal üreticisi olmalarından çok, mütesellim, voyvoda, muhassıl ya da mültezim olmaları yüzündendi. Peyssonel'in bahsettiği "ağalık hakkı" örneğinde olduğu gibi, âyân vergileri toplarken çeşitli suiistimallerde bulunabiliyorlardı ve bu da kârlarını artırmak için oldukça elverişli bir yoldu.[56]

Yine de, âyânın çiftlikleri de vardı. Örneğin Karaosmanoğlu ailesinin Nagata'nın yayımladığı belgelerle anlatılan çiftlikleri, yukarıda ifade edilen görüşe karşı bir kanıt olarak görülebilir. Ne var ki, bu belgeler 19. yüzyıla aittir: Karaosmanzade el-Hac Hüseyin Ağa'nın topraklarıyla ilgili belge 1816, Karaosmanzade Yetim Ahmed Ağa'nınkilerle ilgili olansa 1841 tarihlidir.[57] Ayrıca, bu toprakların ailenin servetinin yalnızca küçük bir kısmını oluşturduğu anlaşılıyor. Mesela, Hüseyin'in çiftliklerinin toplam değeri olan 250.000 guruş, selefi Hacı Mustafa'nın Manisa voyvodalığını sadece 1752 yılı için iltizam etme karşılığında ödediği miktardan daha azdı.[58] Ayrıca, bu çiftlikler esas olarak ihraç mallarının üretimine yönelmiş değillerdi.

Bütün bunların yanı sıra, çiftliklerin varlığı sürekli tehdit altındaydı. Âyanlar, toprak sahipliklerini devamlı kılmaya çalışırken pek çok engelle karşılaştılar. Bunlar arasında birincil mültezimlerle reayanın muhalefeti de sayılmalıdır. Özellikle reayanın şikâyetlerine ilişkin bol miktarda belge vardır: Mesela, Karaosmanoğlu Hacı Mustafa 1755 Şubat'ında Turgutlu'nun mukataasını dört yıllığına almıştı, ama köylüler ardı arkası kesilmeyen, keyfi,

55 Stoianovich (1953, s. 404).

56 Veinstein (1976, s. 76).

57 Nagata (1976b, s. 37, 56).

58 Archives Nationales de France, Paris (bundan böyle AN olarak anılacaktır), Affaires Etrangères B^{1} 1053: Peyssonnel'in raporları (13 Nisan 1752).

ölçüsüz vergi taleplerinden şikâyetçiydiler. Bu yüzden de yeni bir mültezim atanmasını istediler ve tercihlerini Seyyid Mustafa adında birinin lehine kullandılar.[59]

Belki en önemli muhalefet, yaygın müsadere uygulamalarıyla çiftliklerin gelişimini ciddi şekilde tehlikeye düşüren devletten geliyordu.[60] Bu bağlamda, elimizdeki çiftlik tasvirleri, tıpkı Karaosmanzade Hüseyin'in tereke defterleri gibi, haksız yere köylünün toprağına el koyan kişinin ölümünden veya cezalandırılmasından sonra yapılan müsadere vesilesiyle hazırlanmış dökümlerden ibarettir.[61] Devletin, müsadere edilen malları "bedel" denilen bir para karşılığında vârislere bırakması ender rastlanan bir durum değildi. Bazen de, 1808'de Havza ve Vezirköprü'nün eski âyânı Kör İsmailoğlu Hüseyin'in topraklarına yapıldığı gibi merhumun çiftlikleri mezat ile satılır ve oraya buraya dağılırdı.[62] Faroqhi, önceleri Tekelioğlu Mehmed Paşa'nın olan, ancak bu âyânın cezalandırılıp öldürülmesinin ardından Elmalı'daki Abdal Musa tekkesi tarafından satın alınan bir çiftlikten bahsetmektedir.[63] Batılı gözlemcilerin de belirttiği gibi, bu tehditler 18. ve 19. yüzyıllarda yaşayan âyânın ekonomik davranışlarını kaçınılmaz olarak etkiliyordu. Bu âyân, topraklarını, devletin keyfince el koyamayacağı ve vakfiyesindeki şartlar uyarınca, idaresinin vârislerine geçeceği vakıflara çevirme eğilimindeydiler. Aynı şekilde mülklere —mesela şehirlerde ev ve dükkân edinmeye— doğru bir yönelim vardı; bunun nedeni, muhtemelen, bu tür mülklerin âyânı aynı hukuki sorunlarla karşı karşıya getirmemesiydi. Mesela, Peyssonnel'den[64] Karaosmanoğlu Hacı Mustafa'nın "İzmir'deki evlerin çoğunu" satın aldığını öğreniyoruz. Olivier'in deyişiyle, "gaddar müsaderat kanunu"nun[65] gazabından korunmak isteyenler için en iyi yol para, altın ve gümüş mücevher, değerli kürk ve kumaş gibi taşınması veya saklanması görece kolay olan menkullere yatırım yapmayı tercih etmekti. Çiftlikler ile tarlaların, Havza ve Köprü âyâ-

59 Uluçay (1944, s. 123-26). Manisa kadı sicilleri Karaosmanoğlu Mustafa'nın iltizam olarak elinde bulundurduğu toprakların sınırlarını genişletmeye çalışması ve yerel nüfusun bundan şikâyetlerine dair bazı belgeler içermektedir. Bkz. Gökçen (1950, s. 6)

60 Veinstein (1981, s. 125-29); Röhrborn (1978).

61 Gökşen (1950. II, s. 82); Uluçay (1946, s. 58).

62 Cezar (1977).

63 Faroqhi (1981, s. 61-62).

64 AN, Affaires Etrangères B' 1053: Peyssonnel'in raporları (27 Ağustos 1752).

65 Olivier (1801, s. 186-190).

nının tüm servetinin yalnızca yüzde 19'unu teşkil etmesi bu koşullar altında hiç de şaşırtıcı değil.[66]

Çiftliklerin varlığı ile ihracatın imparatorluk üzerindeki etkisi iki tartışmasız olgudur; ancak aralarındaki bağlantı tartışmaya çok daha açıktır. Her şeyden önce, çiftliklerin doğuşu şimdiye dek genelde varsayıldığından çok daha karmaşıktır ve pazarın genişlemesinin uzantıları olmayan iç etkenlerin rolü göz ardı edilemez. İkinci olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda eski tarımsal yapıların direnç ve uyum sağlama kapasitesi sanıldığından çok daha fazlaydı. Çiftliğin ortaya çıkışı, bu daha eski yapılarda kökten bir değişim yaşandığına işaret etmeyebilir. Öte yandan, ihraç malları da her zaman ve her yerde çiftlikler tarafından sağlanmıyordu. Bu ilk izlenimlerin ulaşılabilen tarihsel kaynakların, özellikle de Osmanlı kaynaklarının daha kapsamlı bir şekilde incelenmesiyle doğrulanması gerekiyor.

66 Cezar (1977, s. 58-59).

İKİNCİ BÖLÜM

16. YÜZYIL ANADOLUSU'NDA KÖYLÜLER, TİCARİLEŞME VE DEVLET İKTİDARININ MEŞRULAŞTIRILMASI*

HURİ İSLAMOĞLU

Osmanlı tarımı üzerine yakın zamanda yapılan araştırmalar, köylü ekonomisindeki ticari büyümenin toprağın belirli ellerde yoğunlaşması ya da büyük işletmelerin oluşması yönünde bir eğilimi harekete geçirmediği kanısını uyandırıyor.[1] Köylülerin mülksüzleşmesi ya da büyük çiftliklerde çalışan serflere veya ücretli işçilere dönüşmeleri de söz konusu değildir. Pazara yönelik üretim, büyük ölçüde, serbest köylülerin işlediği küçük tarlalarda yapılıyordu. Bu örüntü, Osmanlı tarımının, Avrupa'dan gelen yüksek taleple yüz yüze kalmasından hem önceki, hem de sonraki ticari büyüme dönemlerinde geçerli oldu. Bu makalede esas olararak, İç Anadolu'nun kuzey bölgelerindeki Osmanlı köylü ekonomisinin, 16. yüzyılda kasabalardaki ticari talebin yükselmesine ve nüfus artışına nasıl tepki verdiğini ele alacağım.[2] Ancak önce Osmanlı köylü ekonomisinin dinamikleriyle ilgili bazı kavram sorunları üzerinde duracağım.

Osmanlı tarımı üzerine çalışan kişilerin karşı karşıya kaldığı başlıca sorunlardan biri, bağımsız köylülüğün sürekliliğinin temelinde yatan mekanizmaları açıklamaktır. Yapılan açıklamalar, yüksek toprak/emek oranına ve ana gelir kaynağı olarak köylülerin artı-ürününe vergi şeklinde el koyan devletin

* Bu makalenin biraz değişik bir versiyonu: "Les paysans, le marché et l'Etat en Anatolie au XVIe siècle," Annales E.S.C., XLIII, 5 (Eylül-Ekim 1988), s. 1025-1044.

1 İnalcık (1983); McGowan (1981).

2 Bu bölge üzerine, tahrir defterlerine ve kadı sicillerine dayanılarak yapılmış ayrıntılı bir ampirik çalışma için bkz. İslamoğlu-İnan (1987).

mali kaygılarına dayanır.[3] Ben bu açıklamaların esasen ekonomik bir mantığa dayandığını ve Osmanlı devletini, gelirlerini mümkün olduğunca artıran bir devlet olarak gösterdiğini ileri süreceğim. Böylelikle siyasi boyut bir vergilendirme işlevine indirgenmiş oluyor.[4] Bu yüzden de ekonomist bakış açısı, toprak/emek ilişkileri, nüfus artışı ve ticari büyüme gibi değişkenleri içeren ve bu değişkenlerin toprak dağılımı, üretimin örgütlenmesi ve emeğin denetiminde yol açtıkları değişimlerin niteliğini etkileyen siyasi mekanizmaları açıklamakta yetersiz kalıyor. Bir başka deyişle, ekonomik faktörlerdeki değişimlerin neden köylülüğün mülksüzleşmesine ve büyük işletmelerin oluşmasına yol açmadığını anlayabilmek için, Osmanlı ekonomisinin ve toplumunun siyasi mantığını, tek başına vergilendirme işlevini ele alarak yapabileceğimizden daha yeterli bir şekilde kavramamız gerekiyor.

Siyasi Otorite ve Tarım Ekonomisiyle İlişkisi

Osmanlı sisteminin siyasi mantığında meşruiyet fikrinin[5] önemli bir yeri vardı. Bununla, devletin herhangi bir icraatının altında o icraatın geleneksel hak ve normları dayattığı inancının yattığını kastediyorum. Ayrıca, temsilciler aracılığıyla yürütülen devlet uygulamaları büyük ölçüde toplumun onayıyla da destekleniyordu. Dolayısıyla, hem tımar sahiplerinin köylü artığının üretilmesi ve temellük edilmesine müdahale etmesinde, hem de pazarların düzenleniş ilkelerinde, bağımsız köylülerin geçimlik ekonomisini koruma, ticari üretime sınırlar koyarak toprakta birikimi engelleme ve tarımla geçinmeyen nüfusun iaşesini güvenceye almak amacıyla tarımsal artığı belirli pazarlara yöneltme gibi kaygıların izi sürülebilir. Bu kaygıların altında, devletin adalet dağıtıcısı ve nizam-ı âlemin sürdürücüsü olduğu varsayımına dayanan paternalist bir dünya görüşü yatıyordu.[6] Paternalist bir *weltanschauung,* adalet ilkesinin din ya da inanç ayrımı gözetmeksizin tüm tebaaya uygulanmasını kabul etmesi bakımından evrenselciydi ve yekpare bir merkezi devleti varsayıyordu. Bu dünya görüşü, hukuki belgelerde, gelir tahsis etme sisteminin (bir başka deyişle tımar sisteminin) belli başlı kurumlarında,

3 Burada ele alınan meselelerle yakından ilgili bir başka konu olan Ortadoğu ile Kuzey Afrika'daki tarımsal değişimin ekonomi-politiği üzerine bir tartışma için bkz. Glavanis ve Glavanis (1983); Keyder (1983b); Seddon (1986).

4 Osmanlı devletine böyle bir yaklaşım için bkz. İslamoğlu ve Keyder (1977).

5 Bu kavramı ele alan bir yapıt için bkz. Thompson (1971).

6 Bu dünya görüşü üzerine bir tartışma için bkz. İnalcık (1969).

kadı mahkemelerinde, pazarla ilgili kurallar ve örgütleniş ilkelerinde ve toprağın devlete ait olduğu ilkesinde ete kemiğe bürünmüştü. Fazlasıyla tanıdık olduğu için burada bu kurumlardan bahsetmeyeceğim,[7] ancak meşrulaştırma süreciyle doğrudan ilgili yönlerine işaret edeceğim.

Her şeyden önce, paternalist model, tımar sistemi bağlamında idare ve yargının ayrılmasını öngörüyordu. Dolayısıyla köylü artığına el koyan tımar sahipleri, tımarları üzerinde yaşayan köylülerin şahsı ve toprağı üzerinde yargı hakkına sahip değildi. Bu hak, hem şeriatı, hem de örfü uygulamakla yükümlü olan bir kadılar hiyerarşisi aracılığıyla yargı faaliyetini yürüten merkezi devlete aitti. Bu da kadıların, tımar sahiplerinin faaliyetlerini denetlediği, onların köylülerle olan ilişkisinde haklarının sınırlarını aşmamalarını ve idari görevlerini devletin kanunlarının öngördüğü şekilde yerine getirmelerini sağladığı anlamına geliyordu.[8] Belirli bir yerde tımar sahiplerinin yanı sıra kadıların da bulunması, köylülere adalet talep edebilme olanağı veriyordu. Bu şekilde işleyen paternalist model, yönetilenlerin adalet ve nizam ilkelerini onayladığını kabul ettiğini varsayıyordu. Adaletnameler de merkezi devletin yönetilenlerin şikâyetlerine karşılık vermesi için bir araç olarak iş görüyordu.[9]

Paternalist modelin ikinci bir özelliği, bu genel onaydan (*consensus*) kaynaklanması ve merkezi devleti meşruiyet kaynağı olarak tanımlıyor olmasıdır. Vakıf gelirlerini alanlar, Osmanlı öncesi dönemden kalma yönetici grupları, sonraları da âyân ile mültezimler gibi resmi görevli olmayanlar dahil gelirler üzerinde hak iddia eden tüm gruplar köylülerin ürettiği artık üzerindeki bu haklarını merkezi devletin kazai ve idari faaliyetleri üzerinden ediniyorlardı.[10] Devletin yargı kurumları ideolojik bir işlev de görerek gelir toplanmasını köylülerin gözünde meşru kılıyordu. Bununla birlikte devlet, gelir sahiplerinin haklarını korumak için müdahale ediyor, ancak artığın bağımsız köylüler tarafından üretilmiş olmasını şart koşuyordu. Merkezi devletin gözünde reaya devletin yalnız mali temelini değil, aynı zamanda siyasi meşruiyetinin de temelini teşkil ediyordu.

Ana hatlarıyla verdiğim paternalist model, siyasi otoritenin kendisi ve yönettiği toplum için oluşturduğu ideal imgeyle yakından bağlantılıdır. Bu yüzden de, devlet otoritesinin dorukta olduğu 16. yüzyılda bile gerçekler-

7 Osmanlı kurumları üzerine genel bir tartışma için bkz. İnalcık (1973a).

8 Örf için bkz. EI², "Urf" maddesi (İnalcık).

9 İnalcık (1967).

10 Örn. bkz. McGowan (1981); Pamuk (1987b); Kasaba (bu kitaptaki makalesi).

den pek çok noktada uzaklaşmaktadır. Yine de bu modelin siyasi otoriteyi meşrulaştıran ilke olarak bir gerçekliği vardı; tahakkümün dili, toplum içindeki farklı grupların kendini siyasi olarak ifade ettiği sözcük dağarcığı bu modelden geliyordu. Bu yüzden, paternalist ilkeler, 17. yüzyıldan sonra hem bir iç dinamiğin, hem de yeni bir dünya tarihi dinamiğinin yol açtığı değişimler karşısında belli bir direnç gösterebildi. Bu meşrulaştırıcı ilkenin durağan kaldığı anlamına gelmiyor; Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya pazarıyla bütünleştiği ve merkezi devletin iç ve dış baskılar altında uyguladıklarının kendi idealiyle giderek daha fazla çelişmeye başladığı 18. ve 19. yüzyıllarda yavaş yavaş çözülme sürecine girdi. Öte yandan paternalist söylemin gösterdiği direnç, özellikle de kırsal üreticiler söz konusu olduğunda, üreticilerin geçinebilme hakkından ve siyasi otoritenin geçinebilmeyi mümkün kılacak şartları yaratma yükümlülüğünden taviz vermemesiyle kısmen açıklanabilir. Örneğin, 19. yüzyılda merkezi otorite, Bulgaristan'daki Müslüman ağalara köylü toprakları üzerinde mülkiyet hakkı tanıyarak "geçinebilme hakkı" ilkesini ihlal ettiğinde, köylüler ayaklanarak toprakların devlet mülkiyetinde olması usulüne geri dönülmesini istediler.[11] Bulgar köylüleri, geçinebilme haklarını paternalist ideoloji çerçevesinde dile getiriyorlardı.

Merkezi otoritenin de, özellikle 19. yüzyılda, olumsuz iç ve dış koşullar altında ayakta kalmak için mücadele verirken köylülerin geçimlik ekonomisini koruma ilkesine sıkı sıkı sarıldığı görülüyor. Bu mücadelede hem meşruiyet kaygılarının, hem mali hesapların, hem de dünya pazarına bağımlı toprak sahibi sınıflarla yaşanan çatışmanın payı vardı. Dolayısıyla, merkezi bürokrasi, İngilizlerin baskısıyla çıkarılan 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin uygulanmasında çelişkili bir tutum sergiledi.[12] Bir yandan köylülerin toprak üzerindeki mülkiyet hakları tanınıp köylü ailelerine tapular veriliyordu. Öte yandan özel mülkiyetin gelmesiyle toprak alınıp satılabilir hale geliyordu; bu da, kanunun eksiksiz uygulanması halinde, borçlanan köylülerin mülksüzleşmesine yol açabilirdi. Merkezi devlet, köylü tarlalarının borç karşılığında haczedilmesini yasaklayarak ya da köylülerin özel mülkler üzerindeki tarla ve binalara sahip olma hakkı üzerinde ısrar ederek bazı örfi kısıtlamalar koyma yoluna gitti. Devlet böylelikle köylülüğü ticari gelişmenin olumsuz etkilerinden korumayı amaçlıyordu. Merkezi bürokrasinin arazi kanunu konusundaki çelişkili tutumu, Anadolu'da ticari büyüme döneminde köylü isyanla-

11 İnalcık (1943).

12 Barkan (1940).

rının yaşanmayışını kısmen açıklayabilir. Bu gelişme örüntüsü, Mısır'dakiyle tam bir tezat içindedir; Mısır'da devlet, toprak sahibi sınıfların çıkarlarıyla giderek daha fazla özdeşleşmiş, toprakta özel mülkiyet hukukunu işletmiş, dolayısıyla köylülüğün gözündeki meşruiyetine zarar vermiştir.[13] Mısır tipi gelişme örüntüsünün sonuçlarından biri de İngiliz işgali sırasında doruğa varan 1870'lerin köylü isyanlarıydı. Bu açıdan bakınca, Osmanlı devletinin siyasi bağımsızlığını koruyabilmiş olması, kısmen, ana topraklarındaki kırsal nüfusun nezdindeki meşruiyetini biraz olsun koruyabilmesiyle açıklanabilir.

Bu özgül durumu açıklamak için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi otoritenin doğasını yeni baştan tanımlamamız lazım. Bu da devletin iktidarını sadece baskı uygulamak ve artığa el koymaktan ibaretmiş gibi algılamak yerine, baskı ile hegemonya ya da muvafakatın bir bileşimi, bir başka deyişle meşruiyet kaygısı olarak görmemizi gerektiriyor.[14] Bu yaklaşımın merkezinde devlet iktidarının baskıyı hem içeren, hem de gizleyen bir konsensus gerektirdiği varsayımı yatmaktadır. Konsensus ise siyasi otoriteyi meşrulaştıran kazai-ideolojik uygulamaların ne kadar etkili olduğuna bağlıdır.

Osmanlı bağlamında, merkez bürokratları (Enderun), yeniçeriler ve ilmiye sınıfı mensuplarından oluşan hâkim yönetenler koalisyonu, köylülerin, tüccarların, zanaatkârların, aşiretlerin ve Osmanlı öncesi yönetici grupların çıkarlarını paternalist bir dünya görüşü çerçevesinde uzlaştırmaya çalışıyordu. Ancak bu dünya görüşünün iki ayrı odağı vardı. Bunlardan ilki, toplumsal hayatın düzenleniş ilkelerinin (yani ideolojisinin) kaynağı olan ve şeriatta ifadesini bulan İslami ilkelerdi. Paternalist ideolojinin ikinci odağı ise örftü; örfün altında yatan temel ilke, padişahın tebaasının refahından sorumlu olduğuydu.[15] Örf, yönetici gruplarla toplumdaki diğer gruplar arasındaki ilişkiyi düzenleyen ilkeleri içermekteydi. Ancak yönetilenler, yönetenleri onayladıklarını, İslam ideolojisi çerçevesinde örgütlenmiş kurumlar (mesela tarikatlar, loncalar, medreseler) vasıtasıyla ifade ediyorlardı.

Bu karmaşık meşrulaştırma matriksinin merkezinde ulema vardı. Ulema, öncelikle, kaza yetkisini kullanan görevliler olarak örfi ilkeleri uygulamak suretiyle yönetici sınıf ile diğer toplumsal gruplar arasındaki ilişkiyi sürdürmekle yükümlüydü. Ayrıca, vakıf idarecileri ve aile hukukunun uygulanmasından sorumlu hâkimler olarak da toplum içi ilişkileri düzenlemekteydiler. Ve ni-

13 Richards (1977).

14 Devlet iktidarına bu şekilde bir yaklaşım, büyük ölçüde Gramsci (1980, s. 206-69) ile Mouffe'nin (1979) fikirlerinden esinlenmiştir.

15 İnalcık (1969, 1967); ayrıca yine İnalcık'ın EI²'deki "Urf" maddesi.

hayet, eğitim sistemi vasıtasıyla paternalist ideolojinin yeniden üretilmesine hizmet etmekteydiler. Bütün bunlara bakarak ulemayı, belli başlı faaliyetleri egemen toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesine yönelik bir "organik aydınlar" grubu olarak niteleyebiliriz. Yönetenler koalisyonunun çıkarlarıyla diğer sınıflarınkini uzlaştıran ideolojik birlik, büyük ölçüde ulemanın düşünsel faaliyetlerinin ürünüydü.[16]

Çevrelleşme süreci, devlet iktidarının meşruiyetini sağlayan bu şemayı yıprattı. Merkezileşmek için alınan önlemler, dünya pazarıyla ekonomik bakımdan bütünleşmenin gereklerini yerine getirmek için yapılan reformlarla birlikte yeni bir yönetici bürokratlar sınıfının ortaya çıkmasına neden oldu. Bu sınıfın en büyük özelliği, kendi çıkarlarıyla toplumdaki diğer sınıfların çıkarlarını uzlaştırmakta yetersiz kalmasıydı. Bunun ana nedeni de kendi varlığının, yerli sınıfların çıkarlarıyla genellikle çelişen küresel bağlantı ve çıkarlara giderek daha bağımlı hale gelmesiydi. Merkezi bürokrasinin "yabancı" tüccarlarla ya da onların gayrimüslim aracılarıyla ittifak kurmuş olması yerinde bir örnektir. Bu gelişmeye koşut olarak işleyen bir başka süreç, farklı grupların çıkarlarını bağdaştıran evrenselci dünya görüşünün yıpranmasıydı. Merkezi bürokrasinin, dünya ekonomisinin Osmanlı topraklarında da işlerlik kazanmasını sağlayan bir araç olarak üstlendiği yeni rol, devletin ve onun toplumla olan ilişkisinin Batılı ilkeler doğrultusunda düzenlenmesini gerektiriyordu.[17] Mesela, ayrı ticaret ve ceza mahkemeleri kurularak Hıristiyan tebaaya imtiyazlar verilmesi, padişahın bütün tebaasını korumasını odak alan eski ilkeyle çelişiyordu.[18] Ayrıca devlet, reforma yönelik yeni önlemlerin alınmasıyla ortaya çıkan masrafları karşılayabilmek için artığa el koymada (yani vergilendirmede) daha baskıcı yöntemlere başvuruyordu.[19] Bir başka deyişle, merkezi bürokrasinin kendini imparatorluk içinde meşrulaştırma kaygısı, kendini devletlerarası sistem içinde meşrulaştırma kaygısıyla devamlı çelişiyordu.[20] Devlet gücünü elinde tutan

16 Ulemanın "kültür"deki rolü ile bu rolde 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılda gözlenen değişimler üzerine mükemmel bir tartışma için bkz. Gran (1979), özellikle de s. 178-88. Gran, ayrıca, ulema ile tarikatlar arasındaki ilişkiyi, bu grupların çıkarlarının birleştiği ve ayrıldığı noktaları inceliyor.

17 Tanzimat dönemindeki yeni idari örgütlenmeler ile yeni nizamnameler için bkz. Davidson (1963); Lewis (1968).

18 Berkes (1964).

19 Vergilendirme biçimindeki yenilikler, dolayısıyla da devletin rolündeki değişiklikler için bkz. Owen (1981, s. 59, 292).

20 Bu melez hukuki yapı için bkz. Quataert (1987).

yönetici sınıf bu çelişkiyi çözemediği oranda "zulme" başvuruyordu.[21] İşte, 19. yüzyıl yazarlarının değinmeden geçmedikleri Osmanlı "despotizm"inden, ya da bir başka deyişle, yönetilenlerin rızasının olmadığı bir egemenlik türünden, ancak bu bağlamda söz edilebilir. Osmanlı devlet yapısının "çevrelleşme" sürecine bağlı olarak "zayıflaması" yine bu tarihsel bağlam içinde, Osmanlı yönetici sınıfının meşruiyetinin zayıflaması ve yöneticilerin diğer sınıflara yabancılaşması çerçevesinde değerlendirilebilir.

Konsensus bu bağlamda, paternalist dünya görüşünün kırsal üreticilerin hakiki özlem ve ihtiyaçlarına cevap verdiği süreç anlamına geliyor. Bu özlemlerden biri geçinebilme hakkıydı. Bu hak üzerindeki konsensus, toplumsal düzenin belli başlı unsurlarının veri kabul edildiği edilgen bir tutum biçiminde beliriyordu. Ancak bu edilgenlik, köylülüğün egemen ideolojiden ve kurumlardan tamamıyla yalıtıldığı ve kendini siyasi bakımdan ifade ettiğinde illa ki yerel kültürünün söylemiyle konuştuğu anlamına gelmiyor.[22] Köy toplulukları çevresinde toplanan köylü ekonomisi, merkezi devletin üretim ve bölüşüm örüntülerini etkileyen kurumlarından nasıl tamamen bağımsız olarak düşünülemezse, köylülüğün "yerel" kültürü de aynı şekilde bütünüyle bağımsızmış gibi algılanamaz. Paternalist söylem ve onun simgeleri köylüler tarafından belli ölçüde içselleştirilmişti; bu yüzden de, Bulgaristan örneğinin de gösterdiği gibi, merkezi devlete karşı direniş dilinin oluşmasında yerel öğelerden ziyade paternalist ideoloji ve onun simgeleri etkili olabiliyordu.

Tabii bütün bunlar, bağımsız köylülüğün varlığını sürdürmesinin pürüzsüz, çelişkiler içermeyen bir süreç olduğu anlamına gelmiyor. Bu noktada, konsensus matriksini ve artığın toplanıp bölüşülmesini düzenleyen kurumsal çerçeveyi hatırlamak gerek. Bağımsız köylülüğün devamlılığı, özellikle ticari büyüme dönemlerinde, merkezi otoritenin artık üzerinde hak iddia eden yerel güçlerle sürekli mücadele etmesine, kendi idari-kazai kurumları ve kurallarıyla onları sınırlamaya çalışmasına bağlıydı. Merkezi devlet, ticari üretimi, ıslah edilmiş mevat arazi üzerinde kurulan büyük işletmelerle[23] ve pirinç üretiminde olduğu gibi devlet çiftlikleriyle sınırlamaya çalışmıştı.[24] Yönetici grupların

21 Vakıf topraklarına el konması ve düzenli bir polis gücünün oluşturulması bunun bir örneğidir. Bkz. Mardin (1962).

22 Köylülerin kendilerini siyasi olarak dile getirişlerinde yerel kültürlerin daha merkezi bir rolü olduğu savunan yaklaşım için bkz. Scott (1977).

23 İnalcık (1983).

24 İnalcık (1982).

oluşturduğu koalisyonla toprak sahibi ya da ticaretle uğraşan çıkar grupları arasında organik bir bağ bulunması bu dinamiği iyice karmaşıklaştırıyordu. Merkezi bürokrasi ile ulema büyük toprak parçalarını ellerinde tutuyor, hem bu gruplar, hem de yeniçeriler ticaretle uğraşıyorlardı. Dolayısıyla Osmanlı devleti, tarımsal artığa aynı şekilde el koyan kişilerden oluşan türdeş bir sınıf olarak görülemez. Köylü çiftlerinin bütünlüğünün korunması yönetenler koalisyonun bütün mensuplarının işine gelmiyordu. Burada, çözümlemeye yardımcı olması bakımından, devletin sınıfsal içeriği ile kurumsal yönleri arasında bir ayrım yapılması gereklidir. Bağımsız köylülük, esas olarak, idari-kazai kurumların artığı üretenlerle el koyanlar arasındaki sınıf ilişkilerine müdahale etmesiyle korunuyordu. Bu müdahalenin ne kadar etkili olduğu elbette duruma göre değişiyordu, ama yine de köylü üretimi ve köylü ekonomisindeki sınırlı ticari gelişme bu kurumsal bağlamda gerçekleşmişti.

Bu açıdan yaklaşıldığında, köylü ekonomisi değişmez bir yapı ya da kendi içindeki ekonomik değişkenlere bağlı olarak sadece birtakım döngüsel değişiklikler geçirmekle kalan bir yapı olarak düşünülemez. Burada özellikle köylü ekonomilerinin doğası üzerine geliştirilmiş Malthusçu[25] ve Chayanovcu[26] görüşleri kastediyorum. Malthusçu görüş, sanayi öncesi toplumlardaki tarımsal üretimin, teknolojik değişimin yokluğu nedeniyle esasen durağan olduğunu varsayar. Bu yüzden, üretimin ve kırsal sınıf ilişkilerinin örgütlenişindeki değişimleri nüfustaki değişimlerle açıklar. Chayanovcu görüş ise üretim seviyesini belirleyen unsurlar olarak köylü hanesinin büyüklüğüne ve üretkenlik düzeyine işaret etmektedir. Bu yaklaşımlar, köylü ekonomisinin iki değişken unsuruna, nüfusa ve köylü hanelerinin üretkenlik düzeyine işaret ediyorlarsa da, bu unsurların köylü üretiminin gerçekleştiği siyasi-toplumsal bağlamla ilişkisini açıklayamıyorlar.[27] Bir başka deyişle, bu kavramsal çerçeveler, köylü ekonomisindeki değişimleri, o ekonominin iç unsurlarıyla açıklama eğilimindedirler. Bense köylü ekonomisinin devamlılığının da, geçirdiği değişimlerin de dış yapıların etkisiyle gerçekleştiğini düşünüyorum; dış yapılar derken de güç ilişkileriyle, bu ilişkilerin ete kemiğe büründüğü siyasi-kazai kurumları kastediyorum.[28] Bu düşüncemi savunurken özellikle, nüfus unsurunun dışsal-

25 Malthusçu yaklaşımın ustaca uygulandığı bir kitap için bkz. Le Roy Ladurie (1977).

26 Chayanov (1956).

27 Nüfus faktörüne dinamik bir yaklaşım için bkz. Bois (1978).

28 Benzer bir yaklaşımın sanayi öncesi Avrupa toplumlarına uygulanmasına örnek olarak bkz. Brenner (1976).

lığını[29] vurgulayacağım ve nüfus artışlarını etkileyen, siyasi istikrar, göç, göçebe aşiretlerin mecburi iskânı gibi ekonomik olmayan belirleyicilere işaret edeceğim. Aynı zamanda, devletin talep ettiği vergiler gibi başka belirleyiciler de çözümlemeye dahil edilecektir. Köylü ekonomisinin, ekonomi dışı unsurlarla bağlantısı bir kez kuruldu mu, artık köylülüğü özerk ya da değişmez bir yapı olarak ele almak mümkün değildir. Devamlılığı ya da yok oluşu daha geniş siyasi-toplumsal bağlama bağlı hale gelmektedir.

Tarım İlişkileri ve Devlet: Osmanlı Anadolusu

Şimdi, bu genel tespitlerin ışığında, İç Anadolu'nun kuzeyindeki Osmanlı tarım toplumunun özgül yapılarına eğilmek istiyorum. Bunu yaparken de önce, tarımsal artığı üretenlerle ona el koyanlar arasındaki ilişki üzerinde ve bu grupların merkezi otoriteyle ilişkileri üzerinde yoğunlaşacağım. Köylülerin ürettiği artık üzerinde hak iddia eden tek grup tımar sahipleri değildi. Orta Anadolu'nun kuzey kısmının 15. yüzyılda Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra buralardaki Osmanlı öncesi döneme ait artığa el koyma ilişkileri büyük ölçüde değişmeden kalmıştı. Bu da, köylülerin ürettiği artık üzerinde hem eski Türk asker yöneticileri olan ümeranın, hem de külliyelerdeki ulema ile zaviyeleri yöneten şeyh ailelerinin iddia ettiği hakkın, Osmanlı yönetimince tanındığı anlamına geliyordu. Bu dini elit, geniş toprakları vakıf arazisi biçiminde ellerinde tutmaktaydılar. Aynı zamanda, dini elitin çıkarlarıyla ümeranınkiler iç içe geçmişti, zira ümera çoğu kez elindeki toprağı vakfa dönüştürebiliyordu. Osmanlı öncesi dönemden kalma yönetici gruplar, bu bölgede artığa el koymanın en yaygın yolu olan malikâne-divani sistemi sayesinde toprak üzerindeki sahiplik haklarını koruyabildiler. Arazi gelirleri, yasal sahiplerle (malikâne sahipleriyle) tımarlarının bir parçası olarak gelirler üzerinde hakkı olan divani sahipleri arasında paylaşılıyordu.[30] Bir başka deyişle, paternalist egemenlik söyleminin temel öğelerinden birisi, toprağın devletin mülkiyetinde olması ilkesi bu bölgede tam uygulanma-

29 Nüfus faktörüne bu tür bir yaklaşım büyük ölçüde Boserup'tan (1965) etkilenmiştir. Boserup'un görüşlerinin Osmanlı köylü ekonomisi bağlamında ayrıntılarıyla ele alındığı bir tartışma için bkz. İslamoğlu-İnan (1987).

30 Divani ve malikânelerin 1520-30 ile 1574-76 arasındaki dönemde nasıl dağıtıldığı hakkında bilgi edinmek için İslamoğlu-İnan (1987, s. 135-36)'daki 5.1 ve 5.2 no'lu tablolara bakabilirsiniz. Bu sistemin ayrıntılı bir tasviri Barkan (1939)'dadır. Sistem, ayrıca, çeşitli kanunlarda da anlatılmıştır; bkz. Barkan (1943, s. 73-74, 77, 115-16, 182, 299-300).

maktaydı. Osmanlı merkezi yönetimi, 15. yüzyılın ikinci yarısında, divani gelirler üzerinde hak iddia eden Osmanlı öncesi yönetici gruplarına tımar tahsis edebiliyordu.[31]

Osmanlı merkezi otoritesi, 16. yüzyıl boyunca, hem kendi siyasi-kazai çerçevesini kurmak, hem de bu bölgede üretilen artığın daha büyük bir kısmını denetim altında tutabilmek için yerel elitle sürekli mücadele etti.[32] Osmanlı tahrir defterlerine göre[33] 16. yüzyılda, divani gelirlerini toplayan tımar sahipleri olarak ümera ailelerinin yerini, giderek devletin doğrudan atadığı görevliler almaya başlamış olabilir. Bu dönemde, toplam gelirler içinde vakıfların payında da bir artış yaşandı. Malikâne-divani sisteminde kişinin mülkiyetinde olan topraklar alınıp satılabiliyor, vârisler arasında bölünebiliyordu; bu da toprak sahipliğinde bir devamlılığın sağlanamamasına ve toprakların çok fazla parçaya ayrılmasına neden oluyordu. Osmanlı öncesi dönemden kalma ümera da hem toprağın parçalanmasını, hem de merkezi devletin mülklerini müsadere etmesini engellemek amacıyla, topraklarını gitgide daha çok aile vakıflarına dönüştürmeye başlamıştı. Osmanlı merkezi devleti, 16. yüzyılda doğrudan kendisine akan gelirlerin önemli bir kısmını külliyelere aktarıyordu.[34] Bu da merkezi devletin, hoca, kadı ve vaiz olarak ideolojik-kazai kurumları elinde tutan ulema ile bir ittifak kurma kaygısı taşıdığını gösteriyor. Bu kurumlar, yerel Türk hanedanlarının meşruiyetinin temelini oluşturmuşlardı. Dolayısıyla ulemayla ittifak yapmak, bu meşruiyet-

---

31 15. yüzyılda, idari görevler verilen malikâne sahipleri Osmanlı ordusuna belli sayıda eşkinci göndermek zorundaydılar. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi edinmek için EI²'ye, İnalcık'ın hazırladığı "Eshkindji" maddesine başvurulabilir.

32 Burada incelenen bölgelerin siyasi ve askeri tarihleri hakkında bilgi edinmek için bkz. "Tokat", İslam Ansiklopedisi (Tayyib Gökbilgin); "Çorum", EI², (Franz Taeschner); "Niksar", İslam Ansiklopedisi, (Besim Darkot). Burada incelenen kazaların bağlı olduğu eyaletteki genel koşulların tasviri için ayrıca bkz. Hüsameddin (1927-35).

33 Tablolardaki rakamlara nasıl ulaşıldığına ilişkin ayrıntılı bir açıklama için bkz. İslamoğlu-İnan (1987, s. 406, n. 14).

34 İslamoğlu-İnan'da (1987, s. 135-136) 5.1 ve 5.2 numaralı tablolarda "belirsiz" olarak nitelenen hisseler, doğrudan merkezi hazineye aktarılan gelirleri ifade etmektedir. Dolayısıyla, bu hisselerin gelirinin "emin" adı verilen ve ayni vergiyi pazarlarda satarak hazineye nakit para göndermekle yükümlü olan devlet görevlilerince toplandığı varsayılmaktadır. 16. yüzyılın ikinci yarısında, "belirsiz" hisselerin toplam hisseler içindeki oranı çok düştü. 1520'de toplam hisseler içinde yüzde 41,6'lık bir yer kaplayan divani hisseleri, 1574'te 27,9'a gerilemişti. Bu gelirler cami-medrese vakıflarına ve tımarlara tahsis ediliyordu.

ten pay alıp yerel hanedanların egemenliğini daha da yıpratmak anlamına geliyordu. Öte yandan, merkezi yönetimin bu bölgedeki kadıları yerel ulema içinden seçmiş olması da mümkündür; nitekim böyle bir durumda ulema, devlet gücünün meşruiyetinin temelini oluşturan kazai ilkeleri uygulayacağı bir konumda olacaktı. İşte bu, ulemanın 16. yüzyılda tarımsal artık üzerinde hak iddia eden gruplar arasında neden öne çıktığını açıklayabilir.

Peki, tımar sisteminin getirilmesi ve yerel ideolojik-kazai yapıların merkezi ideolojik-kazai yapılara dahil edilmesinin, tarımsal üretimin örgütlenmesi ve kırsal sınıf ilişkileri üzerindeki etkileri nelerdir? Genel olarak, tımar sisteminin daha yaygın uygulanmasının ve yerel ideolojik-kazai aygıtların devlet yapısına dahil edilmesinin, merkezi devlete toprak sahipleri ile doğrudan üreticiler arasındaki ilişkiye müdahale etme imkânı sağladığını söyleyebiliriz. Bu müdahalenin aldığı somut biçimler de malikâne-divani sistemi altındaki kırsal yapıların niteliğini belirledi. Öncelikle, bu sistemde toprağın yasal sahipleri belli bir kira toplayabiliyorlardı, ancak bu kiranın ne miktarı, ne de şartları kendileri tarafından belirlenebiliyordu. Kiranın miktarı, Osmanlı kanunları tarafından tahıl ve diğer ürünler için toplam ürünün onda biri, arı kovanları ve değirmenlerden alınan toplam verginin de yarısı olarak belirlenmişti. Toprağın mülkiyetini elinde tutanlar, toprakları ekmekte serbest olmadıkları gibi, küçük tarlaların tasarruf hakkını elinde tutan, hakları ve yükümlülükleri kanunlarca belirlenmiş "serbest" köylülerin üretim sürecine de müdahale edemiyorlardı. Köylünün şahsıyla ya da toprağıyla ilgili tüm konular yasal sahiplerin (ya da malikâne sahiplerinin) yetki alanının dışında kalıyordu; bu konular yerel idari kadroları oluşturan ve yetkileri merkezi devlet tarafından her an geri alınabilen tımar sahiplerinin sorumluluğundaydı. Tımar sahipleri, tahıl ile diğer ürünler üzerinden alınan diğer bir öşür ile arı kovanları ve değirmenlerden alınan vergilerin diğer yarısından oluşan divani gelirlerini toplamaktaydılar. Tımar sahipleri bunların yanı sıra resm-i çift,[35] ağnam ve cezaları da toplamaktan sorumluydular. Ayrıca, köylü çiftleri tasarruf belgelerinin hazırlanmasından ve boş kalan çiftlerin elden çıkarılmasından sorumlu olan tımar sahiplerinin izni olmadan alınıp satılamıyordu. İkinci olarak, ne toprağın mülkiyetini elinde tutanlar, ne de tımar sahipleri köylüler üzerinde kazai yetkiye sahiptiler; tıpkı miri topraklarda olduğu gibi, köylüler ve topraklarıyla ilgili hukuki meseleler, merkezi devlet tarafından atanan kadıların mahkemelerinde çözülmekteydi. Bir de, yasal sahiplerin

35 Resm-i çift üzerine bir inceleme için bkz. İnalcık (1959).

elinde toprağın birikmesini önleyen yasal yaptırımlar vardı; malikâne sahipleri toprak alıp satabiliyorlardı, ama bu alışverişin merkezi devlet tarafından teyit edilmesi gerekiyordu.

Sözün kısası, artık istihracındaki "iç bağlantılara" ya da, toprağın yasal sahipleri ile köylü üreticiler arasındaki sınıfsal ilişkilere merkezi devletin idari (siyasi) ve kazai olarak doğrudan müdahale etmesi, bu yasal sahipleri herhangi bir yerel güç tabanından yoksun bıraktı ve onları bir "rantiye" sınıf statüsüne indirgedi. Böyle olunca, malikâne sahipleri, toprak üzerindeki mülkiyet haklarını teyit eden bir belgeye sahip olmalarına rağmen kırsal artığa el koyabilmek için devletin idari-kazai aygıtlarına bağımlı hale geldiler. Bütün bunlar merkezi devletin siyasi egemenliğinin kurulması anlamına geliyordu ve Osmanlı öncesi yönetici eliti hem gelirler, hem de siyasi iktidar üzerindeki iddialarından yavaş yavaş vazgeçmek zorunda bırakmıştı. 16. yüzyılda bu gruptan olmayan tımar sahipleri ile artık devletin bir parçası olan yerel ulema, Orta Anadolu'nun kuzeyinde gelirlere el koyan başlıca iki grup olarak öne çıktılar. Öte yandan, devletin artığa el koyma ilişkilerine müdahale etmesinin ardında, köylü çiftlerinin bütünlüğünün korunması ve artığa el koyanların köylülerin üretim sürecini yönlendirmesinin engellenmesi yatıyordu. Devlet müdahale ederken, yalnızca kendi mali dayanağını güvenceye alma kaygısıyla hareket etmiyor, aynı zamanda köylülüğün koruyucusu ve "nizam-ı âlem"in sürdürücüsü olarak ideolojik işlevini de yerine getiriyordu. Bu ikinci kaygının daha ağır bastığı bile söylenebilir. Kazai yapılarda içkin olan bu ideoloji hem devletin üretim ve artığa el koyma süreçlerini denetim altında tutmasını meşrulaştırmaya yarıyor, hem de devletin siyasi egemenliğinin temelini oluşturuyordu. Bir sonraki bölümde, Orta Anadolu'nun kuzeyine özgü bu artığa el koyma mekanizmasının, en belirgin nitelikleri nüfusun artması ve ticaretin büyümesi olan bir dönemde, üretimin örgütlenişini ve kırsal sınıf ilişkilerini nasıl etkilediğini ele alacağız.

16. Yüzyıl Köylü Ekonomisinde Nüfus ve Üretim Eğilimleri

Orta Anadolu'nun kuzeyi, 16. yüzyılın ikinci yarısında hem nüfus hem de ticaret bakımından olağanüstü bir büyümeye sahne oldu.[36] Ancak nüfus artışı Malthus makasına ve geçinme krizine yol açmadı. Kasabalardaki ticari talep de köylülerin mülksüzleşmesiyle sonuçlanmadı. Orta Anadolu'nun kuzeyinde bu gelişmelerin yaşanmayışını sadece (Osmanlı tarımına ilişkin

36 İslamoğlu- İnan (1987, s. 137-138).

toplam rakamlardan çıkarılabilecek) yüksek toprak/emek oranlarıyla açıklamak mümkün mü?

Her şeyden önce, nüfus artışının toprak /emek oranının bozulmasına yol açmadığını belirtmek gerek. Ekilebilir toprakların genişlediğine, çiftlerin parçalandığına, mezraların mamur köylere dönüştüğüne dair kanıtlar var.[37] Toprak yetersizliği, köylü üretimini önemli boyutlarda kısıtlayan bir etken gibi görünmüyor; bu yüzden de toprak üzerindeki nüfus baskısının artmasından kaynaklanan Malthus tipi geçinme krizinden söz etmek yersiz. Orta Anadolu'nun kuzey kısımlarındaki köylüler Malthuscu yaklaşımların öngördüğünün aksine, nüfus artışına üretimi yoğunlaştırarak tepki verdi. Talep örüntülerindeki değişiklikler karşısında, yoğun toprak kullanımı teknikleri geliştirdi. Bunun biçimi, dönüşümlü olarak ektikleri ürünlere yenilerinin (mesela topraktaki azot eksikliğini gideren baklagiller) eklenmesi,[38] koşum hayvanlarına ihtiyaç kalmaması için de genellikle gübre de sağlayan yakma ya da baltayla kesme yöntemiyle ormanlık alanların tarıma açılmasıydı.[39] Elbette köylüler bu teknikleri daha önce de biliyorlardı; ancak bu emek-yoğun teknikler, köylüleri daha çok çalışmak zorunda bıraktığı için köylülerin ürünlerine olan talebin ve nüfusun artmasıyla kullanılmaları zorunlu hale gelmeden önce pek tercih edilmemişlerdi.

Doğu Anadolu'nun daha kargaşa içindeki bölgelerinden göç edenlere bağlı olarak nüfusun artmasıyla birlikte, 16. yüzyılın ikinci yarısına ait kayıtlarda "caba" diye anılan topraksız köylülerin (ya da yeni göçmenlerin) sayısında da bir artış yaşanmıştı.[40] Emeğin bolluğu da iki temel ürünün, buğday ile arpanın üretiminde emek-yoğun tekniklerin kullanılmasını mümkün kılmıştı. Ancak buğday ile arpanın üretimindeki artış, nüfus artışının gerisinde kalmıştı.[41] Görünen o ki, köylüler bu açığı kapatmak için başka besin kay-

37 Cook (1972, s. 11-29). Mezraların 16. yüzyılda nasıl köylere dönüştürüldüğü hakkında bilgi edinmek için bkz. İslamoğlu-İnan (1987, tablo 5.21)

38 16. yüzyılda ürün örüntülerinde görülen değişiklikler ile baklagil üretiminin başlaması konusunda bkz. İslamoğlu-İnan (1987, s. 142-143).

39 Osmanlı kayıtlarında "balta yeri" olarak anılan bu arazilerin tasviri için bkz. Cook (1972); ormanlar açılarak kazanılan arazi üzerine genel bir tartışma için bkz. Boserup (1965, s. 24-31).

40 Bu bölgedeki nüfus artışının nedenlerine ilişkin bir inceleme için bkz. İslamoğlu-İnan (1987, s. 112-115); "caba"lara ilişkin sayısal veriler için bkz. age. (s. 137, 140, tablo 5.4 ve 5.7).

41 Nüfusa ve arpa ile buğday üretimine ilişkin endeksler için bkz. age. (s. 141, tablo 5.9).

naklarının üretimini artırdılar. Bu yeni ürünlerden meyve, sebze, baklagiller ve süt ürünleri, daha sonra da göreceğimiz gibi, pazarda satışa da sunulmaktaydı.[42] Bu malların üretimi önemli miktarda emek harcanmasını gerektiriyordu ve nüfus arttığı için bu emek artık sağlanabiliyordu. Sözün kısası, Orta Anadolu'nun kuzey kısımlarında yaşayan köylülerin Malthus makasından kaçınabilmelerinin nedeni tarıma açılabilecek toprakların sınırsız olması değil, 16. yüzyıldaki nüfus artışıyla tarımsal üretimin yoğunlaştırılmasının mümkün hale gelmesidir.

İkinci olarak, Orta Anadolu'nun kuzeyindeki köylülerin yiyecek yetersizliğinden muzdarip olduklarını düşünmemize sebep olacak hiçbir belirti olmadığına göre, 16. yüzyıldaki şehirleşmeyi geçinme krizine bağlayıp geçmek mümkün değildir.[43] Şehirlerdeki nüfus, tarımsal hinterlanddan göç edenlerle arttığına göre, bunu şehir ve kasabalardaki istihdam olanaklarının çoğalmasına bağlamak muhtemelen daha yerinde olacaktır. Bu olanaklardan biri de taşra idarecilerinin maiyetine katılmaktı.

Son olarak, 16. yüzyılın ikinci yarısında toprak dağılımının, parçalanmışlık örüntüsünün uyandırdığı izlenimden daha eşitçi olduğunu belirtmek gerek. Örneğin, tahrir defterlerindeki veriler, Tokat civarında bulunan ve tek bir kişinin adı altında kayda geçirilmiş pek çok çiftin aslında birkaç kişi arasında bölünmüş olduğunu gösteriyor. Daha da önemlisi, sahipsiz kalan tarlaların, tıpkı daha sonraki zamanlara ait tahrir defterlerinde dökümü bulunan ormandan kazanılmış topraklar gibi, topraksız kimselere geçtiğine dair kanıtlar mevcut.[44] 16. yüzyılın ikinci yarısında, ormandan kazanılmış arazinin ve köye dönüşen mezraların bulunması toprağın kıt olmadığını gösteriyor. Ama serfleşmeyi engelleyen etken bu olamazdı. Tarım arazisinin olması da köylülüğe bağımsız çiftlikler kurma yönünde sınırsız seçenekler tanıyor değildi.

Toprağın nasıl ve kimin tarafından kullanıldığı Osmanlı yönetimi için son derece önemliydi. Toprakların bağımsız köylülerce ekiliyor olması, toprak arzından ziyade, siyasi otoritenin etkin kullanımının bir fonksiyonuydu. Timar sahipleri, bir köylünün arkasında vâris bırakmadan ölmesi veya beş yıldır işlenmemesi sebebiyle başkasının tasarrufuna verilmesi gereken ormandan kazanılmış arazi ve tarlaları ne şehirlerde yaşayan âyâna tahsis ediyor, ne

42 Tahıl dışındaki ürünlerin üretimindeki artış için bkz. age. (s. 153-158, tablo 5.18, 5.19, 5.20).

43 İncelenen bölgede bulunan üç kasabadaki nüfus artışı için bkz. age. (s. 139-40, tablo 5.6, 5.8)

44 Cook (1972, s. 22-25, 37-39).

de buralarda kendilerine büyük çiftlikler kuruyorlardı. Bu topraklar, daha ziyade, topraksız köylülere veriliyordu. Tımar sahipleri, ayrıca, ellerindeki toprakların bir kısmını köylülere kiralamaktaydılar.[45] Bu uygulama köylü üretimine belli bir esneklik kazandırıyor, üreticinin, işletmesinin büyüklüğünü hanesinin nüfusuna göre ayarlayabilmesine olanak tanıyordu. Ama daha önemlisi, bu topraklar 16. yüzyılın ikinci yarısında, yeni gelen göçmenlere kiralanmaktaydı. Gerçi tımar sahipleri, bu toprakları, tarım arazisine talebin yüksek olduğu o dönemin avantajlı koşullarında kiraya veriyorlardı, ama yine de buraları köylülere kiralamayı tercih ediyor, ticari fırsatlardan yararlanmak için tımarlarını büyük ticari işletmelere dönüştürmüyorlardı. Emek açığı böyle bir gelişmenin önünde engel oluşturmuyordu. Daha önce de belirttiğim gibi, hem önemli sayıda cabanın bulunması, hem emek-yoğun yöntemlerin kullanılması, hem de ortakçıların çalıştığı devlet çiftliklerindeki pirinç üretimindeki artış, emek ihtiyacının karşılanabildiğini gösteriyor.

16. yüzyıl Anadolu'sundaki köylüler geçimlerini sağlayabiliyorlardı, ama köylü üretiminin tümünün geçimlik ekonominin sınırları içinde kaldığı da söylenemezdi. Bu dönemdeki tarımsal artık üretimi, büyük ölçüde devletin talep ettiği buğday ve arpayı karşılamaya yönelikti. Bu talepler, ayni tahıl öşürü ve savaş zamanında ya da acil ihtiyaç durumlarında koyulan olağandışı vergiler biçiminde toplanıyordu. Öşür, incelediğimiz bölgelerde köylünün toplam üretiminin beşte biri gibi büyük bir miktara tekabül ediyordu, çünkü buralarda köylülerden çift öşür alınıyordu. Nüzul adı verilen olağandışı vergiler de ayni olarak alınıyor, üçte ikisi ya da beşte dördü buğdayla, üçte biri ya da beşte biri arpayla ödeniyordu. Devletin talepleri bazen de sürsat denilen zorla satın alma yoluyla karşılanıyordu.[46] Ne var ki, köylülerden toplanan bu vergilerin söz konusu dönemdeki miktarlarını saptamak, mali tahrirlerde kayıtlı olmamaları ve elimizde 1590 öncesine ait ayrı kayıtlar bulunmaması nedeniyle mümkün değildir.[47] Yine de 16. yüzyılın ikinci yarısında İran'a

45 Age. (s. 74-75).

46 Bu vergiler üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. Güçer (1964).

47 Yolların, köprülerin ya da derbentlerin bakımını üstlenen köylerin ahalisinin tamamı, emeklerinin karşılığı olarak avarız-i divaniye ve tekalif-i örfiye denen bu olağandışı vergilerden muaf tutuluyordu. Örnek olarak bkz. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara, Kuyudu Kadime (bundan böyle KK olarak anılacaktır), c. 14 (1547), s. 183a; KK, 38 (1576), s. 233a; KK, 14 (1574), s. 222b . Niksar'daki çeltik üreticilerine tanınan benzer muafiyetler için bkz. Başbakanlık Arşivi, İstanbul (bundan sonra BA olarak anılacaktır), Tapu Tahrir (TT), c. 54 (1528), s. 103.

sefer üstüne sefer düzenlenirken Osmanlı ordusunun Kuzey ve Orta Anadolu'dan *geçtiği* göz önüne alınarak, bu dönemde devletin bu bölgelerden daha fazla vergi talep ettiğini çıkarsayabiliriz. Dolayısıyla da vergi taleplerinin, üretilen tahıl artığının önemli bir kısmını köylülerin elinden aldığını ve üretilen toplam tahıl miktarındaki artışın,[48] seferdeki ordunun ihtiyaçlarını karşılamak kaygısındaki devletin talep ettiği vergilerin artışına bağlı olduğunu söyleyebiliriz.[49] Arpa üretiminin daha da yüksek bir oranda artmış olması ise ordudaki atlara yem olarak verilen başlıca tahıl olmasıyla açıklanabilir.

Köylüler yerel pazarlarda satmak amacıyla da artık üretiyorlardı. Orta Anadolu'nun kuzeyi gibi 12 kasabanın bulunduğu bir bölgede, pazar, şehir pazarı demekti. Devletin öşür ve çeşitli ayni vergiler almasının köylülerin pazardaki ticarete katılımını kısıtladığı doğrudur. Ama yine de, başta şarap yapımında kullanılan üzüm olmak üzere meyve, sebze ve canlı hayvan üretiminde 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan artışa bakarak, köylülerin kasabalardaki pazarlara yönelik ticari üretimlerinde bir artış olduğunu söyleyebiliriz.[50] Burada kapalı bir kırsal ekonomi hâkim değildi. Dolayısıyla da, köylüler hem kendi üretemedikleri mamul malları satın almak, hem de nakdi vergileri ödeyebilmek için pazarlara ihtiyaç duyuyorlardı. Ayrıca, bu bölgede pek önemli bir ürün olmayan pamuğun üretiminde de bir artış olduğuna dair kanıtlar var.[51] Bu artışın iplik eğirmekle ya da dokumacılıkla uğraşan köylülerin ve kasabalı zanaatkârların talebine bağlı olması mümkündür. Pamuk üretiminde artış görülen bir başka bölge olan Karahisar-ı Demirli'deki köylerden birinde bulunan kumaş boyama atölyesinin ödediği vergilerdeki artış, 16. yüzyılın ikinci yarısında yerli kumaş ve iplik üreticilerinin faaliyetlerinde bir yoğunlaşma olduğu fikrini uyandırıyor.[52]

Orta Anadolu'nun kuzeyinde üretilen en önemli ticari ürünlerden biri de pirinçti. Pazardan gelen talebin yükselmesine bağlı olarak pirinç yetiştiriciliğine kayışın hangi boyutlarda olduğu tahrir defterlerindeki verilerden anlaşılamıyor. Osmanlı merkezi yönetimi, böyle bir eğilim olduğunun farkındaydı ve köylülerin yetiştirdiği diğer ürünleri bu pirinç furyasından ko-

48 16. yüzyıl boyunca tahıl rekoltelerindeki değişiklikler için bkz. İslamoğlu-İnan (1987, s. 143-48, tablo 5.14, 5.15).

49 İnalcık (1978b, s. 89).

50 Bu ürünlerin üretimde ve koyun yetiştiriciliğindeki artışlar için bkz İslamoğlu- İnan (1987, s. 149-50, tablo 5.15, 157-59, tablo 5.20).

51 Age (s. 157-58, tablo 5.20).

52 Age (s. 151-52, tablo 5.16).

rumaya çalışıyordu. Bunu yaparken de hem geçimlik ürünlerin üretilmesini güvenceye almak, hem de küçük köylü işletmelerinin bütünlüğünü korumak istiyordu. Çeltik üretimini sınırlayan kuralların ve belirtilen miktarda tohumdan fazlasını ekenlere karşı uygulanan yaptırımların ender rastlanır olgular olmamasına bakarak, devletin, topraklarında bu kârlı ürünü yetiştiren ve bu faaliyetin boyutlarını büyütmek isteyen yerel resmi görevliler ve eşrafile sürekli bir mücadele içinde olduğu sonucuna varabiliriz. Bu kişiler, kârlarını olabildiğince artırmak amacıyla yasal sınırların dışında angarya hizmeti talep ediyorlardı.[53] Pirinç üretimini artırmanın ne kadar cazip olduğu düşünülürse bu bitkinin "kaçak" olarak yetiştirilmiş olma ihtimalini hesaba katmak gerek. Dolayısıyla, alınan ürünün gerçek miktarı belki de tahrir defterlerinde yazılı olandan daha fazlaydı. Aynı şekilde köylülerin "serfleştirilmesi" eğilimi belki de çeltik tarlalarında diğer tarım alanlarına oranla çok daha belirgindi.

Öte yandan, Orta Anadolu'nun kuzey kesimlerinden Kırım'a, hatta belki de İstanbul'a pirinç ihraç edildiğini biliyoruz. Ancak ihracata yönelik bu üretim büyük ölçüde köylü ekonomisinin dışında gerçekleşiyordu. Sulamaya önemli boyutlarda yatırım yapılmasını gerektiren pirinç büyük devlet çiftliklerinde, sıradan köylülerden farklı bir hukuki statüye sahip olan ortakçılar tarafından üretiliyordu. Büyük ölçekli ticari çeltik üretimini mümkün kılan hukuki bir çerçeve vardı.[54] Bu hukuki çerçeve, aynı zamanda, köylülüğün bağımsız statüsünün ihlalini ve pirinç yetiştiriciliğinin ticarileşmesi yüzünden küçük köylü işletmelerinin yüz yüze kaldığı tehditleri dizginleme amacını taşıyordu.

Ortakçılık ilişkilerinin yaygınlaşma derecesini ve köylü üreticilerin bu ilişkilere katılma oranını belirleyen, büyük ölçüde, devletin kendi aldığı tedbirleri uygulamakta ne kadar başarılı olduğu, yerel idarecilerle eşrafın bu tedbirlere riayet etmeye ne kadar hevesli olduklarıydı. Ne yazık ki, tahrir defterleri kırsal dinamiğin bu yönünün aydınlatılmasına fazla yardımcı olmuyorlar.

Son olarak, 16. yüzyılın ikinci yarısında, Orta Anadolu'nun kuzey kesimlerindeki köylülerin yetiştirdiği koyunların sayısında da kayda değer bir artış olduğunu belirtelim.[55] Bu tür artışların kasabaların hinterlandında özellikle

53 Hükümet tarafından yürürlüğe konan bu gibi nizamnameler için bkz. Barkan (1943, s. 113, 200-05).

54 Osmanlı İmparatorluğu'nda çeltik üretimi ve bu üretimin örgütlenişi için bkz. İnalcık (1982).

55 Koyun yetiştiriciliğindeki değişimler için bkz. İslamoğlu- İnan (1987, s. 149-50, tablo 5.15).

belirgin olması, şehirlilerden gelen talepteki artışa karşılık olarak ortaya çıktıkları fikrini uyandırıyor. Üst tabakadan şehirlilere et sağlayan koyun aynı zamanda yünün de kaynağıydı. Köylülerin ürettiği yünün bir kısmı şehirli dokumacılara giderken, hiç değilse küçük bir bölümü de kırsal zanaatkârlarca kullanılıyordu.[56]

Koyundan elde edilen ürünlere şehirden gelen talep her ne kadar arttıysa da köylü ekonomisinde hayvancılığa doğru kayıldığını, tarlaların otlaklara dönüştürüldüğünü düşünemeyiz. Devletin çeşitli önlemlerle koruyup kolladığı tahıl tarımı, 16. yüzyıl boyunca hâkim tarımsal faaliyet olmayı sürdürdü. Ancak koyunculuğun bir yan faaliyet olarak önemi artmışa benziyor. Bu durum, köylü hane ekonomisi açısından, ya bazı toprakların hayvan otlatmaya ayrıldığı ya da —hayvanlar eğer tarlalarda otlatılıyorsa— daha uzun nadas dönemlerinin gerektiği anlamına geliyor. İkinci durumda, hayvan gübresi tarlaların verimini artırmış olmalıdır.

Tahrir defterlerinde sistematik bir şekilde kaydedilmediği için, otlak olarak kullanılan alanların,[57] köylülerin tahıl üretimini artırma derdine düştüğü 16. yüzyılın ikinci yarısında otlak olarak mı bırakıldığını, yoksa ıslah edilip tarıma mı açıldığını tespit edemiyoruz. Öte yandan, koyunculuk, toprağı işlemeye göre çok daha az emek gerektiren bir faaliyetti; köylüler, zaten eskisine göre daha fazla çalıştıkları o dönemde, otlakların tarlalara çevrilmesinin daha fazla iş anlamına geldiğini düşünüp buraları ıslah etmekten caymış olabilirler. Bu gibi kaygılar, cazip pazar koşullarıyla birleşince, o dönemde koyunculuk faaliyetlerindeki artışa yol açmış olabilir. Koyunculuğun yaygınlaşması, bu faaliyetin en azından bir kısmının yerel yönetici gruplarca kendi özel mülklerinde veya ıslah edilmiş mevat arazide, ya da tımar sahiplerince köylülere verilmemiş mezralarda yürütüldüğünün göstergesi olabilir.[58] Koyunculuk büyük miktarda emek gerektirmediği için, bu tür ticari faaliyetlerin, köylülüğün çözülmesine sebep olmadan veya onların özerkliklerine zarar vermeden gerçekleştirilmesi mümkündür.

---

56 Kırsal zanaatler için age. dördüncü kısımdaki tartışmaya bakınız.

57 İncelenen kazalardaki çayır, otlak, kışlak ve yaylak sayılarına ilişkin sonraki dönemlere ait tahrir defterlerinde bulunan rakamlar şöyledir (bu birimlerden alınan vergi miktarı parantez içinde belirtilmiştir): Yıldız'da 8 (255 akçe), Venk'te 3 (120 akçe), Kafirni'de 1 (72 akçe); Karahisar-ı Demirli'de 2 (1280 akçe); Cincife ile Çorumlu'da ise bu tür arazi yoktu. Bu araziler hakkında tahrirlerdeki ayrıntılı tasvirler için bkz. Abdulfattah ve Hütteroth (1977, s. 71).

58 İnalcık (1983).

Sonuç

16. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli bir bölgesi üzerine yapılan ayrıntılı bir incelemeden çıkan toplumsal-ekonomik dönüşüm modeli, bizi aşağıdaki sonuçlara götürmektedir. İlk olarak, kırsal ekonomik gelişmenin —yani verim artışı ve teknolojik değişimlerin— piyasa kaynaklı talep örüntülerince değil, devletin vergi taleplerince kışkırtıldığını söyleyebiliriz. Üretim sürecinin örgütlenmesini ve denetimini, toprak üzerinde bir nesilden ötekine aktarılabilen tasarruf haklarına sahip doğrudan üreticilerin eline bırakan Osmanlı sistemi, köylülüğe, talep örüntülerindeki değişimler karşısında üretimi artırması için fazla bir alan tanımıyordu. Bir başka deyişle, sistem ekonomik gelişmeye müsaitti; ancak bu gelişme, uygun piyasa koşullarına göre hareket eden tek tek üreticilerin ekonomik kararlarına *değil,* artığa el koyma ilişkilerini ve meşruiyet ilkelerini tanımlayan ekonomi dışı yapılara bağlıydı.

İşte bu çalışma, sanayi öncesi ekonomilerin durağanlığını, ekonomi-dışı yapıların "ekonomik" alana müdahalesine bağlayan gelişme teorilerini reddetmektedir. Ben, Osmanlı ekonomisinin dinamizmini tam da devletin çeşitli vergi talepleriyle ekonomiye müdahale etmesine borçlu olduğunu savunuyorum. Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik gelişmenin esasen siyasi bir mantıkta temellendiğini vurguluyor. İkinci olarak, yukarıda sözü edilen ekonomik gelişme örüntüsü nedeniyle, tarımsal ürünlere olan talepte artış şeklinde kendini gösteren ticari büyüme, tarımsal üretimde kayda değer bir ticarileşmeye yol açmamıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında köylülerin piyasaya katılımı hiç yok değildiyse de oldukça sınırlıydı. Oysa ticari talepteki artışın gösterdiği gibi, köylülerin ürettiği artığa el koyan gruplar piyasada giderek daha fazla yer alıyorlardı. İncelediğimiz dönemde bu gruplar, tımar sahipleri ile ulemadır. Ayni olarak alınan tahıl öşürü, toplam hasat üzerinden belirli bir oran olarak hesaplandığına göre, toplam tahıl üretiminin artması, bu grupların piyasaya sürdüğü artık miktarının artması anlamına geliyordu. Kaba bir hesapla, incelediğimiz bölgelerden alınan toplam tahıl öşürünün yaklaşık üçte ikisi (bu grupların kendi ihtiyaçları için belirli bir miktar ayrıldıktan sonra), 16. yüzyılın ikinci yarısında yerel kasaba pazarlarına ulaşmaktaydı. Bu miktar, söz konusu bölgelerde üretilen toplam buğday ve arpanın yüzde 13'üne tekabül ediyordu.

Dolayısıyla, yerel kasabaların gıda ihtiyaçlarının, büyük ölçüde, gelir sahiplerinin pazarladığı artıkla karşılandığı söylenebilir. Gıda maddelerine

olan talepteki artış fiyatlara yansıyor, bundan yararlanan da yine gelir sahibi kesimler oluyordu. Gelir sahiplerinin öşürün pazarlanmasından ve nakdi vergilerden elde ettiklerinin yarısından fazlası, çok büyük olasılıkla yerel olarak harcanmaktaydı.[59] Ulema ile tımar sahipleri, kasabalarda üretilen mamul malları tüketen başlıca gruplardı. Gelirlerindeki artışın, 16. yüzyılın ikinci yarısında maiyetlerinin genişlemesiyle birleşince, kasabalı zanaatkârların üretimindeki artışın ardındaki başlıca etken haline geldikleri tahmin edilebilir. Toparlayacak olursak, Orta Anadolu'nun kuzey kesimlerinde söz konusu dönemde yaşanan şehirsel gelişme, esasen, tarımsal ürünlere yönelik ticari talepteki artıştan yararlanan başlıca grup olan gelir sahiplerinin, piyasada giderek daha fazla rol almalarının bir sonucu gibi görünmektedir.

Üçüncü olarak, ticari talepteki artış, köylülüğün piyasaya katılımı kısıtlı kaldığı için, şehir ile kırsal kesim arasındaki uzmanlaşmanın artmasına yol açmamıştır. Bu artışların bir göstergesi, kırsal zanaat dallarındaki üretim artışıdır. 16. yüzyılda, Orta Anadolu'nun kuzeyinde en yaygın zanaatler, köylülerin ürettiği pamuk ile yünün eğirilmesi ve dokunmasıydı. Mali tahrirlerin bu faaliyetler hakkında içerdiği tek ipucu boya atölyelerinden alınan vergilerdir.[60] İncelediğimiz kırsal yörelerdeki üç boya atölyesinden sadece

---

59 Vakıf arazilerinin gelirinin nereye gittiği üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. İslamoğlu-İnan (1987, s. 134, harita 3).

60 Kırsal kesimdeki ticaret ve imalat faaliyetlerinden alınan vergiler hakkında bilgi edinmek için bkz. İslamoğlu-İnan (1987, s. 151, tablo 5.16). Bu vergiler, bahsedilen atölyelerin gelirlerini toplama hakkı verilen kimselerin her yıl hazineye ödediği miktarı ifade etmektedir. Bu işletmeler, genelde sabit bir bedel karşılığında iltizama verildiği için, bu vergiler boya atölyelerindeki üretimin miktarı konusunda her zaman doğru bir fikir vermeyebiliyor; ne de olsa, mültezimlerin eline geçen miktar, hazineye ödenen bedelin altında veya yukarısında olabilirdi. Ayrıca, bir bölgede kumaş boyama atölyesinin bulunması orada kumaş üretildiğinin göstergesi ise de, atölyenin yokluğu kumaş üretiminin olmadığı anlamına gelmez. Anadolu'nun başka bölgelerine ilişkin belgeler, köylülerin kumaşlarını evlerinde ya da ahırlarında kendilerinin boyadığı fikrini uyandırıyor. Elbette, bu gibi faaliyetlerin yaygınlık derecesini saptamak mümkün değildir; dolayısıyla, kumaş boyama atölyelerinin bulunmadığı kırsal bölgelerdeki iplik ve kumaş üretiminin boyutlarını bilemiyoruz. Yine de, kumaş boyama atölyelerinin bulunduğu yerlerde, mültezimlerin zanaatkârları kumaşları atölyede boyamaya zorladıklarını kabul etmek pek yanlış olmayacaktır. Nitekim, köylülerin, kumaşlarını kendilerinin boyamalarını engellemeye çalışan atölye idarecilerine ilişkin şikâyetlerine çeşitli belgelerde rastlıyoruz. Bkz. BA, Mühimme defterleri (MD), 74, s. 38.

birinin —aşiretlerin hâkim olduğu Karahisar-ı Demirli'dekinin— sağladığı gelir 1520-1575 arasında artmıştır. Tokat yakınlarındaki Kafirni'deki atölyenin geliri belirgin bir şekilde azalmış, yine Tokat yakınlarında bulunan Yıldız'daki atölyenin geliri bu dönem boyunca sabit kalmıştır.

Bu trendler, en azından Kafirni ile Yıldız'daki köylülerin, emeklerinin ve zamanlarının bir kısmını zanaat faaliyetlerinden çekip tahıl ve başka ürünlerin yoğun üretimine kaydırdığı fikrini uyandırıyor.[61] Bir yandan köylülerin tarımsal üretimde yoğunlaşmaları, diğer yandan da nüfusla birlikte kumaşa olan talebin de artması, köylülerin kasabalardan aldığı kumaş ve yapağı miktarının artmasına yol açmış olabilir. Ancak köylülerin pazarda giderek daha fazla yer alma eğilimleri, tarımsal üretimin "sınırlı ticarileşmesi" ve köylü artığının vergilerle emilmesi ile kısıtlanmaktaydı. Bu da köylünün (özellikle de nakdi vergilerin ödenmesinden sonra) harcayabileceği nakit para miktarını ve onun kasabalarda üretilen mamul malları alma gücünü sınırlıyordu.

Öte yandan, Karahisar-ı Demirli'deki boya atölyesi gelirlerindeki kayda değer artışlar, iplik eğirme ve kumaş dokuma faaliyetlerinde bir yoğunlaşmaya işaret etmektedir. Zaten bu bölgede, 16. yüzyılda hem pamuk hem de (koyunculuktaki gelişmenin de kanıtladığı gibi) yün üretiminde artışlar görülmüştür. Ancak eğirme ve dokuma faaliyetlerini artıranların köylüler mi, yoksa göçerler mi olduğu tam açık değil. Eğer göçerlerse, köylülerin taleplerindeki artışlara mı karşılık veriyorlardı? Köylüler ile çobanlıkla uğraşan göçerlerin ekonomisi arasındaki etkileşim hakkında çok az bilgimiz var. Ancak bölgedeki köylüler —yoğun tarımsal üretim yöntemleri nedeniyle giderek daha fazla emek ve zaman harcadıkları için— göçerlerden eskisine göre daha fazla işlenmiş mal almaya başlamış olabilirler. Göçerlerle takas ilişkilerine girebilen köylüler, onların ürettiği malları, nakit talep eden şehirli zanaatkârların ürettiklerine muhtemelen tercih ediyorlardı. Özet olarak, Osmanlı toplumuna özgü artığa el koyma biçiminin bir dayatması olan "köylü üretiminin sınırlı ticarileşmesi", 16. yüzyılın ikinci yarısında şehirlerdeki ticari talep artışının, şehir ile kır arasındaki işbölümünün artmasına yol açmamasının ardındaki başlıca etkendi. Köylüler, 16. yüzyılın ikinci yarısında, hem şehirlerdeki pazarlardan, hem de göçerlerden aynı yüzyılın ilk yarısına na-

61 Köylü hane ekonomisinin gelişmesinde tarım dışı mal üretiminin oynadığı rol üzerine daha kapsamlı bir çalışma için bkz. Hymer ve Resnick (1969); Jan DeVries de Boserup'u eleştirirken köylü ekonomisinin bu yönünü vurgulamaktadır.

zaran daha fazla işlenmiş mal almışlardır. Ancak kırsal zanaatler köylülüğün önemli faaliyetlerinden biri olmayı sürdürmüştür.

Dördüncü olarak, ticari büyümenin, tarımsal üretimin küçük köylü işletmelerine dayanan örgütlenişinde bir duralamaya yol açmadığını söyleyebiliriz. Daha önce, nüfus artışının kırsal kesimdeki ekonomik ve toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini ele alırken de değindiğim gibi, 16. yüzyılın sonlarına doğru köylülerin giderek daha fazla mülksüzleştiğini gösteren hiçbir kanıt yoktur; büyük ticari işletmelerin yaygınlaştığına dair de hiçbir gösterge bulunmamaktadır. Bir yandan köylülerin ürettiği artığa tahıllardan alınan ayni vergilerle el konması, diğer yandan reaya çiftlerinin satılması ve bölünmesi karşısındaki hukuki yaptırımlar, köylülerin geçimi ve şehirler ile ordunun iaşesi için gerekli temel ürünlerin yetiştirilmesini güvenceye alıyordu. Ayrıca, devletin siyasi-hukuki yapıları, kırsal kesimde sermaye birikiminin, dolayısıyla da köylü haneleri arasında farklılaşmanın önünü kesmekte epeyce etkili olmuşa benziyor. Daha da önemlisi, bu yapılar gelir sahibi çeşitli grupların el koyduğu tarımsal artık miktarına ve bunların köylülerin toprağı ile emeği üzerinde iddia ettikleri paya ciddi sınırlamalar getiriyordu. Merkezi yönetimin köylü aile ekonomisini koruma kaygısı, ticari amaçlı çeltik üretimine konan kısıtlamalarda özellikle belirgindir. Söz konusu kısıtlamalar, bu son derece kârlı ürünün yetiştirildiği alanları genişletmeye çalışan gelir sahiplerince köylü topraklarına el konmasını ve köylülerin çeltik tarlalarında ortakçılık ya da angarya usulleriyle çalıştırılmasını engellemeye yönelikti.

Orta Anadolu'nun kuzeyinde hâkim olan artığa el koyma ilişkilerini inceleyerek, Osmanlı öncesi dönemden kalma yönetici grupların merkezi yönetimin siyasi-hukuki çerçevesine dahil edilmesiyle, nasıl bu grupların artığa el koyabilmek için devlete bağımlı hale geldiklerini, dolayısıyla devletin siyasi otoritesine boyun eğdiklerini göstermeye çalıştım. Gelir sahiplerinin, devletin idari (zorlayıcı) ve ideolojik (meşrulaştırıcı) aygıtlarına bağımlılığı, 16. yüzyıldaki nüfus artışının ve şehirlerde görülen ticari büyümenin nasıl olup da köylü aile ekonomisinin çözülmesine (köylü işletmelerinin parçalanmasına, köylülerin mülksüzleşmesine, büyük ticari işletmelerin kurulmasına ve emek üzerindeki toplumsal baskının artmasına) yol açmadığını açıklıyor. Dolayısıyla, tarımsal artık üzerinde hak iddia eden başlıca iki grup, tımarlı sipahiler ile ulema, tarımsal ürünlere yönelik ticari talepteki artıştan, köylü işletmelerini ticari üretim birimlerine dönüştürme yoluyla istifade etmediler.

Daha ziyade, vergi şeklinde topladıkları ürünü iyi fiyatlarla pazarlayarak servetlerini büyüttüler.

16. yüzyılın sonlarında yaşanan bir diğer gelişme de, savaş teknolojisindeki değişimlerin, önem ibresini taşra süvarilerinden piyadelere kaydırmasıyla tımar sisteminin çözülmeye başlamasıdır. Tımarlı sipahiler açısından bu, onların artık ürün üzerindeki haklarının güvencesi olan idari çerçevenin parçalanması anlamına geliyordu. Ayrıcalıklı konumlarını yitirme tehlikesiyle karşı karşıya olan bu askerler, yağmacılığa başvurmuş ve köylülerin ürettiği artığa kanundışı yollarla el koymaya başlamışlardı. Anadolu'nun dört bir yanında çıkan bu Celali isyanları tarımda ticarileşmeyi, dolayısıyla da yerel yöneticilerin elinde sermaye birikmesini engelleyen siyasi-kazai devlet yapılarına bir direnişten ziyade, söz konusu grubun tarımsal artığa el koymasını mümkün kılan siyasi-kazai çerçeveden dışlanma tehlikesine karşı gösterdiği direnişin sonuçlarıdır.

17. yüzyılda iltizamın hâkim vergilendirme biçimi haline gelerek tımar sisteminin yerini almasıyla, bağımsız köylülerin küçük tarlalarda yaptıkları üretime dayanan tarımsal yapı yeniden kurulmuşa benziyor. Mültezimlerin tarımsal artığın belirli bir kısmı üzerindeki hakkı, devletin siyasi-hukuki uygulamalarıyla güvenceye alınıyordu. 16. yüzyılın sonlarında hâkim olan ekonomik trendlerin, yerel eşraftan gelen (ve genelikle de ulema mensubu ya da tüccar olan) mültezimlerin daha sonraki dönemdeki yükselişine katkıda bulunduğu süphesiz. Ancak bu gelişmeler, elinizdeki çalışmanın kapsamının dışında kalmaktadır; Orta Anadolu'nun kuzey kesimlerinde 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan gelişmelerle ilgili bilgiler çok sınırlıdır. Yine de, 19. yüzyıl Anadolu'su ve Rumeli'si üzerine yapılan son araştırmalar,[62] mültezimlerin, tarımsal ürünlere Avrupa'dan gelen talebin artmasına rağmen, kırsal kesimdeki toplumsal-ekonomik yapıları kökten dönüştürmeye kalkışmadıklarını gösteriyor. Bu mültezimler, artan ticari talep karşısında, köylülerden daha çok vergi almak ya da devlete vermeleri gereken miktardan daha azını iletmek gibi yollarla artığın daha büyük bir kısmına el koymaya başladılar. Bu gelişme, topladığı artığı yüksek kâr oranlarıyla pazarlarda satan mültezimlerin ekonomik gücünün arttığını ve devlet gelirlerinin azaldığını gösteriyorsa da, imparatorluğun çoğu kesiminde mültezimlerin devlete siyasi-kazai bakımlardan bağımlı olmayı sürdürdüğü gözlenebilir.

62 Örneğin, McGowan (1981); Pamuk (1987b); Kasaba (bu kitaptaki makalesi).

Şu halde, burada ele alınan toplumsal-ekonomik gelişim örüntüsünün bazı genellenebilir özellikleri vardır. Osmanlı toplumunun evrilmekte olan yapıları tarafından biçimlenen bu örüntü, serbest köylülerce üretilen artıktan haklarını alabilmek için devlete bağımlı kalan yerel güç odaklarının yükselişini teşvik eden bölgesel ekonomik gelişme üzerinde temellenmektedir. Tabii böyle bir kırsal gelişme modelinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinin farklı dönemlerine ilişkin mikro-tarihsel çalışmaların ışığında daha da inceltilmesi gerekiyor. Yine de bu modelin, Avrupa'dan gelen talebin etkisini hissettirmesinden hem önceki, hem de sonraki dönemlerde görülen ve ticari büyümeyle ilişkili olan kırsal gelişme örüntüleri üzerine yapılacak araştırmalar için bir çerçeve sağlayacağına inanıyorum.

ZEYTİN DİYARINDA GÜÇ VE SERVET: EDREMİT ÂYÂNINDAN MÜRİDZADE HACI MEHMED AĞA'NIN SİYASİ VE EKONOMİK FAALİYETLERİ

SURAIYA FAROQHI

Bu çalışma, 1570 ya da 1580'lerde başlayıp 1830'lara dek süren ve genellikle "klasik-sonrası" diye anılan dönemde Osmanlı Anadolusu'ndaki yerel güç odaklarının nüfuz alanlarının nerede başlayıp nerede bittiğini ortaya çıkarmayı amaçlayan bir araştırmanın parçasıdır. Daha çok, reaya ile alt mevkilerdeki taşra ricalinin siyasi olanakları üzerinde yoğunlaşmaktadır.[1] Böyle bir yaklaşım, "siyaset"i Osmanlı yönetici elitinin tasarrufundaki bir faaliyet olarak görme eğiliminden kurtulmamıza yardımcı olabilir. Tabii ki, diğer yönetici gruplar gibi Osmanlı bürokrasisinin yukarı kademeleri de kendilerini sahnedeki tek siyasi aktörler olarak görmeye meyilliydi, reayanın ya da yerel ara grupların kendi meşru siyasi amaçlarının olabileceğini kabul etmeleri pek olası değildi. Yine de pasif direnişte bulunmak istediği zaman Osmanlı reayasının yapabileceği pek çok şey vardı. Dolayısıyla, merkezi devletin seçenekleri iddia edildiği kadar geniş değildi, taşra toplumunun ödeyebildiği ve ödemeye razı olduğu vergi miktarıyla sınırlanmıştı. Hal buyken, Osmanlı siyasetine taşranın gözüyle, yerel bakış açısıyla bakmak bize çok şey öğretecektir; çünkü böylelikle, bir an için de olsa, kaynaklarımıza salt devlet-merkezli bir bakış açısıyla yaklaşmaktan kaçınmış olacağız.

1 Bkz. Faroqhi (1986a, 1986b, 1987b).

Bu bağlamda, taşra âyânı devlet aygıtı ile reaya arasında köprü görevi görerek önemli bir rol oynar. Âyânla ilgili literatür daha şimdiden büyük boyutlara ulaştıysa da elimizde Osmanlı topraklarındaki âyânla ilgili sistematik bir çalışma hâlâ yok.[2] Böyle bir projeye girişmeden önce, 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'daki âyân ile aynı dönemde etkili olmuş benzer "ara" grupların karşılaştırılması gerekir. Örnek olarak kabile düzeninin varlığını kısmen sürdürdüğü Tunus'taki *kaid*leri veya toprak üzerinde Anadolu âyânının hiç kuramadığı tarzda bir tekelleşmiş bir kontrol kurmuş olan Şam âyânını anabiliriz.[3] Ayrıca, Osmanlı topraklarının dışına çıkarak, örneğin İtalya'nın kuzeyindeki küçük bir devletin ileri gelenlerinin (bunlar bir yandan mutlakiyetten yarar sağlarken, bir yandan da onun etki alanını daraltıyorlardı) Anadolu'daki benzerlerinden nasıl ayrıldığına ve hangi bakımlardan benzeştiğine bakmak da yararlı olacaktır.[4]

Ama şimdi Osmanlı âlemine ve üzerine yazılmış monografilere dönelim: Halil İnalcık ile Bruce McGowan, âyânın Osmanlı vergilendirme sistemindeki rolünü incelemişlerdir.[5] Bunu yaparken de âyânın, İstanbul'a toplu bir rakam olarak ulaşan vergilerin kendi bölgelerindeki kasaba ve köylerden hangi miktarlarda alınacağına karar verme hakkından kaynaklanan gücü üzerinde durmuşlardır. Âyânın gücünün bu siyasi yönü öylesine önemsenmiştir ki, ekonomik faaliyetleri gölgede kalmıştır. Ne var ki, gerçek hayatta Osmanlı âyânının siyasi ve ekonomik güçleri iç içe geçmişti. Tabii ki âyânın gücünün kaynağı siyasiydi. Aynı şekilde, iktidarlarını ve hayatlarını kaybetmeleri, anlatacağımız hikâyenin kahramanı ve daha pek çokları gibi, hiçbir zaman borç verdikleri bir kimsenin iflas etmesi sonucu mali durumlarının bozulması nedeniyle değildi (Balzac'ın romanlarını okuyanlar, bunun, 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da işadamlarının güçlerini ve şanlarını kaybetmelerinin toplumca hoşgörülen bir yolu olduğunu anımsayacaklardır). Kimi âyân sık sık büyük miktarlarda borç verdiği için bu olguya dikkat çekmek gerekir. Gerçi Osmanlı âyânı sık sık pek görkemli bir tarzda iktidardan düşerlerdi, ama nedeni İstanbul'un siyasi desteğinin kesilmesiydi; toprakları ve malları da hep boş olan hazineye memnuniyetle devredilirdi. Yine de âyânın yükselişi ve düşüşü arasında giriştiği ekonomik faaliyetlerin, iktidar temelle-

2 Krş. Veinstein (1976); Özkaya (1977); İnalcık (1983); Schilcher (1985); Akarlı (t.y.).

3 Tunus'la ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Chater (1984, s. 73-136); Pascual (1984); Rafeq (1984).

4 Levi (1985).

5 İnalcık (1980); McGowan (1981).

rini iyice sağlamlaştırmalarına büyük katkısı vardı. Ben de bir âyânın güç ve servetin siyasi ve ekonomik kaynaklarını nasıl dengelemiş olabileceğini göstermeye çalışacağım.

Hacı Mehmed Ağa ve Edremit

Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa'nın hayat hikâyesi hakkında çok az şey biliyoruz. İsmine bakılırsa, sanki ortada alışılmış dini inançlardan daha fazlası söz konusudur; babası muhtemelen bir şeyhin müridi, kendisi ise Mekke'ye gitmiş bir hacıydı. Müridoğlu'nun faaliyetlerini yürüttüğü bölge, şüphesiz Edremit ile hemen yanındaki Kemer-i Edremit'ti (bugünkü Burhaniye), ama ömrünün sonlarına doğru Mihaliç (Karacabey) voyvodalığı yapmıştı; resmi faaliyet alanı yakındaki Gönen'i de kapsıyordu. Hayatının bir döneminde Edremit voyvodası da oldu. 16. yüzyıl vakıf defterlerinden ve 20. yüzyılda yayımlanmış araştırmalardan, Edremit'in pek fazla kamu yapısına sahip olmadığı,[6] Hacı Mehmed Ağa'nın da durumu düzeltmek için cami yaptırmak ya da vakıf kurmak gibi herhangi bir çaba göstermediği anlaşılıyor. Gösterdiyse bile yapılar o daha hayattayken yıkılmış olmalı.

Müridoğlu Hacı Mehmed bugün olduğu gibi o zamanlar da önemli bir zeytin ve zeytinyağı üretim merkezi olan bir bölgede güç kazanmıştı. 1940'larda Edremit ve komşu kasabalar Burhaniye ile Havran'ı inceleyen Nedim Göknil, geleneksel yağ çıkarma makinaları olan mengenelerin yerini küçük fabrikaların almasından hemen sonraki dönemde, bölgedeki zeytinciliğin ve zeytinyağı üreticiliğinin ayrıntılı bir tasvirini bırakmıştır.[7] Tıpkı bugün olduğu gibi o zamanlar da zeytin ve zeytinyağı büyük ölçüde iç pazara yönelik üretiliyordu. Yine de, Göknil'in gözlemlerini yaptığı savaş yıllarında dahi İtalya'ya belli miktarda ihracat yapılıyordu. Görünen o ki Edremit'ten gelen yüksek kalite zeytinyağı, İtalyan üreticiler tarafından o ülkede üretilen düşük kalite tiplerle karıştırılıyor ve ortalama kalitede zeytinyağı elde ediliyordu. Yine de, o dönemlerde Anadolu'nun iç bölgeleriyle iletişimin ne kadar zayıf olduğu ve Orta Anadolu kentlerinde zeytinyağı tüketiminin görece

6 Bir "Cami-i Kebir" ile bir "Cami-i evsat"tan söz eden Kuyudu Kaddime ile karşılaştırınız: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara, Kuyudu Kadime (KK), c. 152, v. 213b vd (981/1573-73). Daha çağdaş bir döküm olan Türkiye'de Vakıf, Abideler ve Eski Eserler (1977, s. 40 vd) de iki camiden söz eder, biri epeyce yenidir.

7 Göknil (1943, s. 338-57). Bu makalenin bir nüshasını edinmemi sağlayan Adnan Akçay'a teşekkür borçluyum.

yakın zamanlarda yaygınlaştığı düşünüldüğünde başlıca pazarın İstanbul olduğu anlaşılıyor.

Müridoğlu'nun tereke defterindeki verilere bakılarak 1820-1940 arasında, yörenin ekonomik yönelimlerinin fazla değişmediği görülebilir. 20. yüzyılın ortalarında Edremit sakinlerinin oldukça yüksek bir refah düzeyi tutturmalarını garantileyen zeytinlikler 1820'lerde de mevcuttu. Ayrıca, 18. ve 19. yüzyıllarda, Fransız tüccarlar Marsilya'daki sabun sanayiinde kullanılmak üzere Girit ve Tunus'tan büyük miktarda zeytinyağı alırken Edremit bu talepten hiç etkilenmemişti.[8] Dönemin Fransız tüccarlarının İzmir'den en fazla satın aldıkları mallar arasında zeytinyağının adı anılmamaktadır. Buradan da Edremit ve Kemer-i Edremit'te üretilen zeytinyağı ve sabunun esas olarak İstanbul'a satıldığı anlaşılabilir. Üstelik, Edremit'in komşusu ve esasen bir Rum kasabası olan Ayvalık, sakinlerinin Yunan Bağımsızlık Savaşı'na katılmasından dolayı güç durumdaydı ve bu da, çoğu Müslüman olan Edremitli üreticilerin muhtemelen yararına olmuştu.

1940'ların başındaki Edremit'i tasvir eden Göknil, o dönemde varlığı tespit edilen servet ve mülkün belirli ellerde temerküz etme eğiliminde olduğu üzerinde durmuş, ama Xavier de Planhol[9] gibi Batı Anadolu toplumuyla uğraşan başka araştırmacıların da katıldığı gibi, bu temerküzün kalıcı olmadığı gözleminde bulunmuştur: Bir nesil boyunca biriken bir sonrakinin zamanında dağılıyordu. Göknil bu durumu açıklamaya çalışırken ahlakçı bir tutum takınmış ve sonraki neslin konumunu sağlamlaştırmak için çalışıp çabalamaya hevesli olmadığı varsayımından hareket etmiştir. Ancak, burada söz konusu olan, Anadolu toplumunun daha kalıcı bir özelliğidir. Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa, topraklarını ve zeytinliklerini genişletmekle de uğraşmış, ama Osmanlı idaresinin, gereğinden fazla güçlenmiş âyânı alt etmek için kullandığı, yüzyıllarca sağlaması yapılmış yöntemi uyarınca, ölümünden sonra oğluna mülkünün yalnızca küçük bir kısmı verilmişti.[10] Bu durumda, ailenin servetinin dağılma nedeninin, Hacı Mehmed Ağa'nın oğlunun herhangi bir yetersizliği değil de Osmanlı merkezi idaresinin müdahalesi olduğu aşikârdır. Ne var ki, mirasın müsaderesi sisteminin kalkmasından sonra bile Anadolu toplumunun pek çok kesiminde, ileri gelen ailelerin

8 Masson (1911); Paris (1957).

9 de Planhol (1958).

10 Müsadere kurumu konusunda Cezar (1977) ile krş. Genel arka plan için yine bkz. Cezar (1986). Her ikisi de çok önemli olan bu çalışmalar buradaki çözümlemenin çıkış noktasını teşkil etmektedirler.

oluşturduğu kalıcı bir elit uzunca bir süre kurulamamıştı. Dolayısıyla, daha kapsayıcı bir açıklama bulmak zorundayız. Bu açıklama şeriatın, yerel veraset kurallarının ve devlet politikalarının etkilerini göz önünde bulundurmalıdır. İşin içinde başka etkenlerin olup olmadığı daha sonra yapılacak araştırmaların konusudur.

Müridoğlu'nun Yöneticilere ve Vergi Mükelleflerine Verdiği Borçlar

Müridoğlu'nun gücünü yerel düzeyde nasıl sağlamaya çalıştığını gösterebilmek için, çeşitli toplumsal ilişkileri gözler önüne sermesi nedeniyle, tereke defterinin onun verdiği borçlarla ilgili bölümünü bir "kılavuz" olarak kullanabiliriz. Tereke defterinde faiz alındığına dair herhangi bir ibare bulunmuyorsa da, borç adı altında anılan yekûnlerin bir kısmının hem anaparayı, hem de faizi içermesi elbette mümkündür.[11] Defterde, merhumun nakit parası, mücevherleri ya da borçlarıyla ilgili veri de yoktur. Ama Müridoğlu'nun bunlara sahip olmaması pek olası değil. Tabii, mücevher ve nakit kolayca harcanıp gidebilirdi. Borçlara gelince, Müridzade Hacı Mehmed'in çok zengin olduğu doğrudur, ama her halükârda, en azından, ev halkı için ısmarladığı, ancak bedelini henüz ödemediği malların olması gerekir. İlke olarak, ölen kişinin mallarının çoğunu müsadere eden Osmanlı hazinesinin, onun borçlarını ödeme sorumluluğunu üstlenmesi gerekiyordu. Ancak müsadere işleminin ardından çoğu zaman korku dolu, insanların gıkını çıkarmasını engelleyen bir ortam oluştuğu için, kaç alacaklının ortaya çıkma cüretini gösterebildiği meçhuldür; bu alacaklıların haklarına ne olduğunu kestirmeye de insan cesaret edemiyor.

Merhuma para borcu olan 65 kişi içinden, önce, verilen borcun açıkça vergiyle ilgili olduğu örneklere, köylü ve kasabalıların vergi borçlarına, bölgede yaşayanların aldıkları iltizamlara, Osmanlı karakol hizmetlerinde çalışan memurlara yapılan ödemelere bakacağım. İkinci olarak, borcun nedeni-

11 Burada incelenen belge için bkz. Osmanlı Arşivi (Başbakanlık Arşivi), İstanbul (bundan böyle BA olarak anılacaktır), Maliyeden Müdevver (MM) 19759, s. 441-451 (23 Rebiyülâhır 1239/28 Kasım 1823 tarihli). Müridoğlu'nun, alacaklı olduğu toplam miktarın zimemat-ı mezkûre olarak kaydedildiği 443'üncü sayfada, bu miktarın yüzde 10'unun toplamdan çıkarıldığını görüyoruz. Çıkarılan bu miktarla ilgili "ondalık" ibaresinden başka bir açıklama yoktur. Belli ki, Hazine kayıtlı borçların yalnızca yüzde 90'ını toplamayı öngörüyordu. Geri kalan yüzde 10'un akıbeti belli değil.

nin doğrudan ekonomik alışveriş faaliyetleri olduğu örneklere değineceğim. Elimizde bir değil, iki ayrı borç listesinin olması işimizi biraz güçleştiriyor. İstanbul'daki hazine görevlileri tarafından hazırlandığını tahmin edebileceğimiz birinci liste, tereke defterinin bir parçasını oluşturuyor. Sonradan eklenen ikinci liste ise Müridoğlu Hacı Mehmed'in idamının hemen ardından Kütahya valisinin İstanbul'a yolladığı belgelere göre hazırlanmış.[12] Kâtibin bir örnekle ilgili olarak resmen açıkladığı gibi, iki liste arasında çakışan kısımlar var. Ama resmen belirtilmeyen bazı diğer durumlarda da aynı borca birden fazla değinildiği neredeyse kesin olduğu için, yalnızca ilk listede de kayıtlı olan borçların makul bir doğruluk derecesiyle belgelendiğini kabul etmek temkinli bir davranış olacaktır.

Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa, İzmir-Manisa yöresinin güçlü ailelerinden Karaosmanoğulları'nın bir üyesine borç para vermişti; tereke defterinde kayıtlı olan borçlunun adı Mehmed Ağa'ydı. 1231/1815-16'da ölen Karaosmanzade el-Hac Hüseyin Ağa'nın ardında bıraktıklarıyla ilgili bir belgeye göre, o zamanlar Aydın vilayetinde muhassıllık yapan ve aynı ailenin bir üyesi olan Mehmed Ağa adlı biri vardı.[13] Bunun Müridoğlu'ndan borç para alan Mehmed Ağa ile aynı kişi olması mümkün. Buna ek olarak, aynı yöredeki kasabalardan İvrindi'nin, yine bir muhassıl olan voyvodası, Müridoğlu'na bir iltizam bedelinden 5300 guruş borçluydu ("kaza-i mezbur bedel-i iltizamından baki").[14] Bu Osmanlıca ifadenin nasıl yorumlanması gerektiği net değil. Ya İvrindi voyvodası iltizamını satın almak için Müridoğlu'ndan borç para almıştı, ya da voyvoda Edremitli zengin ağayla anlaşmış, onun yerine İvrindi'nin vergilerini toplamaktaydı. Müridoğlu'nun idamının hemen ardından İstanbul'a yollanan belgelere göre hazırlanan listede, voyvodanın borcu 18.000 guruş olarak görünüyor. Ancak tereke defterini hazırlayanlar bu rakamın doğruluğunu kanıtlayacak belge bulamamış ve yalnızca voyvodanın hizmetkârlarının doğruluğu kanıtlanamamış ifadelerine dayanarak iş görmüşlerdir. Dolayısıyla, iki miktar arasındaki farkın iki listenin hazırlanışı arasında geçen zaman zarfında İvrindi voyvodasının borcunu kısmen ödemesinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını saptamak mümkün değildir. Ya da, belki de 18.000 guruşluk borç pek gerçekçi bulunmamış ve daha düzgün veriler elde edildiğinde değiştirilmişti.

12 BA, MM 19759; s. 450-51.

13 Nagata (1976b).

14 BA, MM 19759, s. 441.

Bununla birlikte, Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa'nın en önemli "siyasi" alacağı Mihaliç'tendi (Karacabey). Müridoğlu 1822-1823 yıllarında buranın voyvodalığını yapmıştı. Mihaliç ahalisi, Osmanlı hazinesi adına toplanan vergileri henüz ödememişti. Üstüne üstlük, Hacı Mehmed Ağa "kalyoncu bedeliyesi" olarak adlandırılan 45.000 guruş tutarındaki vergiyi ahali adına ödemişti. Görünen o ki, gerçekte ödenen paranın miktarını kesin olarak saptamak pek kolay değildi, çünkü Kütahya valisi İstanbul'a yollayacağı belgeleri toplamaya çalışırken ilgili defterlere başvuracağı yerde, anlaşılan kalyoncuları sorgulamıştı. III. Selim'in 1804-1806 yıllarında koyduğu bir kanuna göre kalyoncu bedeliyesi, 9275 denizci adına adam başına 100 guruş oranında ödenecekti.[15] Eğer aynı oran 1822- 1823 yıllarında da yürürlükte idiyse demek ki Mihaliç ahalisi 450 denizcinin vergisini, bir başka deyişle, kalyoncu bedeliyesinden beklenen toplam gelirin yüzde beşinden azını ödemekteydi. Bunlara ek olarak, Edremit ve Burhaniye ahalisinin Müridoğlu'na "memleket mesarifi" için 10.581 guruş borcu vardı. İnalcık'ın yaptığı açıklamalara bakılırsa, memleket mesarifi, taşra idarecilerinin masraflarını, özellikle de vergi toplama giderlerini ifade eden bir terim olmalı.[16] Ayrıca, bölgedeki gayrimüslimlerin de Müridoğlu'na "hizmet-i mübaşiriye" denen vergi için en az 19.500 guruş borçları vardı; Havranlı iki zengin zimmi tüccar, Lazoğlu Anton ile Mali, kasabadaki "millet"leri adına bu borcu üstlenmişlerdi. Ama Lazoğlu borcu ödeyemeyince, Osmanlı hazinesi yerel Rum cemaatinin vergiyi ödemesini istedi. Bir de Edremit ve Burhaniye kadılarının Müridoğlu'na olan borçları var ki (sırasıyla 2750 ve 393 guruş) bu borçların atanmalarıyla yahut kadı olarak resmi görevlerinin yerine getirilmesiyle bir ilgisi olması muhtemel.

Müridoğlu'nun iki diğer alacağı bölgedeki tımarlarla ilgiliydi. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde tımar Osmanlı ordusunun giderlerini karşılamanın bir yolu olarak önemini çoktan yitirmişti. Ama bu kurum tamamen ortadan kalkmış da değildi. Hatta, III. Selim'in saltanatı sırasında, belki ordunun değil, ama bürokrasinin maliyetini karşılamak için tımara yeniden biraz olsun önem verilmesini önerenler oldu.[17] Edremit'in de içinde bulunduğu Karasi sancağı mütesellimininin Müridoğlu'na bir tımarla ilgili olarak 750 guruş borcu vardı. Kütahya valisinin listesinde de İvrindi voyvodasının "tımar akçesi" olarak anılan bir borcundan söz edilmektedir. Bu ifadelerle tam olarak ne

15 Cezar (1986, s. 215). 13.829 kalyoncunun her biri için ödenmesi gereken bedeliye 1827'de 500 guruşa çıkarılmıştı; bkz. Cezar (1986, s. 231).

16 İnalcık (1980, s. 321).

17 Cezar (1986, s. 174 vd).

kastedildiği açık değildir, ama bu tımarların yıllık gelirleri, bir borcun karşılığı olarak doğrudan Müridoğlu'na aktarılmış olabilir. Nitekim bu uygulama 16. yüzyılın sonlarında bile görülmekteydi.[18] Bir başka olasılık da mütesellim ile voyvodanın kendi bölgelerindeki bütün devlet gelirlerini toplayıp Hacı Mehmed'e kendisine ait iki tımardan beklenen parayı vermelerinin gerektiğidir. Başka türden mali ilişkiler de pekâlâ akla gelebilir.

Ticari Faaliyetlerle İlgili Borçlar

Daha önce belirttiğimiz ayrım işimizi kolaylaştırıyor, ama muhtemelen pek yerinde değil. Müridoğlu'nun bir kısım ticari ilişkilerinin, onun bir mütesellim ve zengin bir kişi olarak, kendisiyle ticaret yapsınlar diye insanlara baskı yapabilmesi sayesinde gerçekleşmiş olması mümkün, hatta muhtemeldir. Üstelik, bu ticari işlerden çoğuyla ilgili kayıtlarda borçlunun sadece adı yer alıyor, Müridoğlu ile ona borcu olan kişiler arasındaki daha eski ilişkiler hakkında hiçbir bilgi yok. Yalnızca tek bir durumda, Kemer-i Edremit (Burhaniye) sancağındaki köylülerin, tahıl tedarik ederek hasattan önceki yokluk aylarını atlatmalarını sağlayan merhuma 10.406 guruş borçlu oldukları tereke defterinde yazılıdır. Ne var ki, bu türden başka satışların da olması pekâlâ mümkündür. Nitekim, Tuzla nahiyesindeki Papazlı köyü (bugünkü Altınoluk?) ahalisinin Edremitli ağaya 300 guruş buğday borcu vardı. Ayrıca kim oldukları tam olarak belirtilmemiş bir grup yörük de onun adına arpa satın almışlardı. Keşke bu son alışverişle ilgili daha fazla bilgi sahibi olsaydık, çünkü tereke defterine borçlu olarak kaydedilen kimse, Papazlı-Edremit yolu üstündeki Güre köyünden Mustafa Ağa adında biriydi. Acaba bu Mustafa Ağa yörüklerin borcuna kefil mi olmuştu? Peki neden? Eğer varsayımımız doğruysa, yörüklerin karşılık olarak hangi hizmetleri görmesi gerekiyordu? Şu anda, bu soruları sormakla kalıyoruz, yanıtlayamıyoruz.

Müridoğlu'nun tüccarlarla da ilişkilerinin olduğu aşikâr. İsimleri belirtilmemiş bir grup Bergamalı tüccara ne sattığını bilmiyoruz, ama ona öldüğü sırada 3000 guruş borçları olduğundan eminiz. Kasabanın gayrimüslim cemaati adına borç para alan Kemerli tüccar Lazoğlu Anton hakkında ise daha fazla bilgiye sahibiz. Lazoğlu'nun Hacı Mehmed Ağa'ya, yukarıda sözü edilen hizmet-i mübaşiriyenin yanı sıra, satın aldığı zeytinyağı karşılığı 11.000 guruş ve "hekim-i eşter" (ve sonra ne olduğu anlaşılamayan bir kelime) başlığı altında 10.000 guruş borcu vardı.[19] Lazoğlu 1820'lerdeki Rum

18 Krş. Faroqhi (1986a).

19 BA, MM 19759, s. 441

isyanlarına bir şekilde karışmış ve Osmanlı topraklarından kaçmıştı. Nereye gittiğini bilmiyoruz. Bu olaydan sonra onun Edremit bölgesindeki 695 zeytin ağacına, hazineye olan borcunu kısmen karşılaması için el konmuştu. Lazoğlu'nun ne alıp sattığı bilinmeyen ve tereke defterinin hazırlandığı sırada İstanbul'da olan gayrimüslim bir kefili vardı. Bu kişinin, Anton'un Müridoğlu'na olan, ancak Müridoğlu öldüğü için Osmanlı hazinesine aktarılan borçlarını ödemesi istenmişti.

Müridoğlu'na borcu olanlar arasında Rum isyanına iyiden iyiye karışmış olup da ülkeden kaçmak zorunda kalan tek kişi Lazoğlu Anton değildi. Yazıcı Bali diye anılan birisi de aynı durumdaydı. Aslen Güre köyünden olan Yazıcı Bali'nin Havran-ı Kebir'de zeytinlikleri vardı; borcu da tam 6500 guruştu. Aynı durum, Müridoğlu'na olan 6000 guruşluk borcunu ödemeden ortadan kaybolan ve muhtemelen bir tüccar olan Molova nahiyesi ahalisinden Manolaç (Manolakis?) için de geçerliydi. Bu örnekte, bir Osmanlı görevlisine Manolaç'ın Midilli'deki mallarına el koyması emredilmişti.

Öte yandan, tüm varlıklı Rum tüccarların bu tür siyasi sorunları olduğu söylenemez. Örneğin, milletinin vergi borçlarını ödemek için Lazoğlu ile birlikte borç alan Kemerli Mali, tereke defteri hazırlandığı sırada hâlâ Edremit civarında yaşamaktaydı, o da Lazoğlu Anton gibi Müridoğlu'ndan zeytinyağı satın almıştı. İsmail Efendi adında birinin ortağı olan Yorgi, nedeni bilinmeyen 5000 guruşluk borcunu ödeyebilmiş bir başka zengin kişiydi. Yorgi'nin de Edremit'te veya yakın çevresinde kaldığı anlaşılıyor. İnsan o dönemdeki siyasi gelişmelerin, Müridoğlu ile ticaret yaptığı Rumlar arasındaki ilişkileri nasıl etkilediğini merak ediyor; birkaç olasılık akla gelmiyor değil, ama maalesef tereke defteri bu konuda hiçbir şey söylemiyor.

Bir Yığın Borçlu

Genelde, insanları para için Müridoğlu'na başvurmaya iten sebepler hakkında çok az bilgimiz var; en az belgelenen borçlar ise çoğunlukla küçük olanlar. Büyük borç anlaşmalarının ardındaki sebeplerle ilgili daha çok şey biliyoruz. Müridoğlu'nun öldüğü sırada henüz alacaklı olduğu toplam 333.884 guruşun[20] 103.601 guruşu (%31) vergi toplama ve diğer resmi işlerle ilgili borçlardı. (Bu rakamlar, sadece Kütahya valisinin listesinde yer

20 Kayıtlara geçirilen borç toplam 298.817 guruştur. Bu tutarsızlığın nedeninin bir yazım hatası mı olduğu, yoksa bazı borçları kâtibin bilerek mi yazmadığı açık değildir.

alan borçları içermemektedir.) 83.836 guruşun (%25,1) ise ticari faaliyetlerle ilgili olduğu anlaşılıyor. Borçları sınıflandırmadaki güçlükler göz önüne alındığında bu rakamların yaklaşık olarak ele alınması gerekir. Ama Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa'nın siyasi nüfuzunu korumakla para kazanmak arasında kaba da olsa bir denge kurmaya çalıştığı da aşikârdır

Kaydedilmiş borçların miktarlarını karşılaştırmak ilginç olabilir. Borçların neredeyse yarısı en düşük kategoriye dahildir; üstelik bu 32 vakadan 27'sinde borçlar 500 guruştan azdır (toplam borçların %40'ı). Resmi olarak, bir zeytin ağacına 15 guruş, bir testi zeytinyağına da 6,7 guruş[21] değer biçildiğine göre, 500 guruşa kadarki borçların küçük olduğu ve pek zengin olmayanlara verildiği tahmin edilebilir. Verilen toplam borçların yaklaşık dörtte biri 1000-5000 guruş kategorisine girmektedir. Bu da, gerçekten önemli muameleler için %25'ten biraz daha fazla kaldığı anlamına geliyor. Bu son kategori içindeki en büyük borçların niteliği açıkça siyasiydi: Mihaliç ahalisinin Müridoğlu Hacı Mehmed'e voyvodaları olduğu için ödemeleri gereken vergiler (56.000 guruş) ile bir ara büyük ihtimalle resmi bir mevkide olan Valizade Süleyman Ağa adında birine verilen borç. Siyasi amaçlarla borç vermek belli ki riskliydi: Vergi mükellefleri kaçabilirler, idareciler mevkilerini yitirebilirlerdi ki, anlaşılan Valizade Süleyman Ağa da başına bu felaketin gelmesini engelleyememişti. Ama en azından, Müridoğlu için "siyasi borçlar" vermek, onca serveti biriktirmesini sağlayan mevkiini muhafaza etmenin olmazsa olmaz koşuluydu.

Tablo 1: Müridoğlu'nun Verdiği Borçlar

Borcun miktarı*	Vaka Sayısı	Toplam Borçlara Göre Oranı
1000	32	47,8
1001-5000	18	26,9
5001-10.000	8	11,9
10.001-15.000	4	6,0
15.001-20.000	2	3,0
20.001-	3	4,5
	67	100,1

* guruş olarak

21 BA, MM 19759, s. 441, 444.

Zeytin Ekonomisi

Anlaşılan, Müridoğlu'nun alacaklarının önemli bir kısmı onun veresiye zeytin ve zeytinyağı satmasından kaynaklanıyordu. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Müridoğlu'nun müşterilerinden bazıları Rumdu, ama Müslüman tüccarlara da mal veriyordu; nitekim tereke defterinde, 930 guruş borcu olan Balyalı Hacı Ahmed adında birinden söz ediliyor. Bununla birlikte, Müslüman tüccarlar arasında en önemlisi, tereke defterinin özel olarak "rugan-i zeyt [zeytinyağı] tüccarı" diye andığı Mehmed Ali Ağa'ydı. Biri 16.023, öbürü 7500 guruşluk iki ayrı borcu vardı. İlki pek bir sorun çıkmadan ödenmişti; ikincisinin hikâyesi ise biraz daha dolambaçlıydı. Müridoğlu İstanbul'a seyahate çıktığı sırada (acaba icraatının hesabını vermesi için başkente mi çağrılmıştı?) Manolaç adında biri —muhtemelen bir süre sonra ülkeyi terk edecek olanla aynı kişi—başkente bir "poliça" yolladı. Bu poliça, muhtemelen birkaç defa el değiştirdikten sonra nihayet Mehmed Ali'nin Müridoğlu'na olan ikinci borcu haline geldi. Mehmed Ali'nin ödemeye gerçekten niyetli olup olmadığı ise belli değil. Tereke defterinde, genelde, borçların akıbeti de yazılıdır; ödendiği ya da ödenmesini garantiye almak için ciddi tedbirlerin alındığı ifade edilir. Oysa Mehmed Ali'nin ikinci borcunun nasıl halledildiğine dair hiçbir bilgi yok. Belki de defter tutulduğu sırada mesele hâlâ askıdaydı.

Peki, bu kadar zeytinyağı nereden geliyordu? Tereke defterinde Müridoğlu'nun başta 18.118 zeytin ağacı olduğu varsayılıyor. Daha sonra 1091 ağaç daha eklenmiş ve toplam zeytin ağacı sayısı 19.209 olmuştu. Bu ağaçların hepsinin azami verimde olmadığı aşikâr. Tereke defteri 1646 ağaçtan "dikme," yani genç ağaç olarak bahsediyor. Bunları çıkardığımız zaman yaklaşık 17.500 ağaçlık bir toplama erişiriz. Antropolog Altan Gökalp'e göre 1960'larda Edremit'te, 19. yüzyılın ilk yarısından muhtemelen pek farklı olmayan koşullarda, görece tecrübesiz kişilerin yetiştirdiği zeytin ağaçları, (ağaç başına) 20-25 kg arasında ürün veriyordu.[22] Demek ki, Müridoğlu her yıl 350-440 ton zeytin alıyordu. Sofular (Aydın) köylüleri, 1960'larda, zeytinlerini, Gökalp'in Romalılar zamanından bu yana pek değişmediğini söylediği kaba köy mengenelerinde işleyip her 4-6 kg zeytinden bir litre yağ elde ediyorlardı.[23] Müridoğlu'nun tüm hasadı yağ üretmek için kullandığını varsayarsak, her yıl 87.500 ile 109.000 litre arasında zeytinyağı elde etmiş olmalı.

22 Bu kaynağa işaret eden Nükhet Sirman Eralp'e teşekkür ederim.

23 Gökalp (1980, s. 158).

Müridoğlu zeytinlerinin işlenmesiyle kendisi ilgilenmişe benziyor. Defterde mengenelerden bahsediliyor; üstelik bunlardan biri, yedi küpü ve iki "kazgan"ıyla (kazan) oldukça gelişmiş bir aletti. Müridoğlu'nun sabun üretimine ayrılmış dört atölyesi olduğuna göre, zeytinyağının bir kısmı bu mamulun yapımında kullanılıyordu demektir. Bu atölyelerden ikisi kullanılabilir durumda değildi, ama kullanımda olanlardan biri, otuz beş küpü ve iki kazganıyla oldukça büyüktü. Müridoğlu, zeytinyağı üretiminde muhtemelen başkalarını, çoğunlukla da Rumları çalıştırıyordu. Tereke defteri tutulduğu sırada, aslında Müridoğlu'na ait olup da başkalarının elinde bulunan 5406 testi zeytinyağı vardı. Belgede bu kişilere herhangi bir satış yapıldığına dair ibare bulunmadığına göre, bunların ücretli ya da belki de anlaşmalı olduğunu düşünmek makul geliyor. Ayrıca Müridoğlu'na ait farklı yerlerdeki binalarda 4982 testilik zeytinyağı stoku bulunmuştu.[24] Demek ki Müridoğlu ile aracılarının elindeki zeytinyağı miktarı 10.388 testi ediyordu; bu yağ, muhtemelen 1822 yılının hasadından üretilmişti.

Bir Edremit testisinin ne kadar yağ aldığını bilmiyoruz. Ama Müridoğlu'nun sağlığında İstanbul'daki tersane anbar eminine ve onun damadına toplam 23.230 testi zeytinyağı sattığını bildiğimiz için bu malların parasal değerini yaklaşık olarak hesaplayabiliriz. Bu miktar üç postada gönderilmişti; bir testinin değeri ilk postada 6,45, ikincisinde 7,27, üçüncüsünde de 6,39 guruştu; bu da (23.230 testi 154.646 guruş bedelinde olduğu için) ortalama 6,7 guruş ediyordu. Bu sayıyı henüz satılmamış testilerin sayısı olan 10.388 ile çarparsak 69.600 guruş buluruz; bu da Müridoğlu'nun İstanbul piyasasındaki zeytinyağı stokunun yaklaşık değeridir. Tersane emininin ödediği fiyat, piyasadakinden daha düşük olabilir. Ayrıca, tereke defterinde kullanılan ifade tarzı, ödenen paranın eminin borcunun tümünü kapatıp kapatmadığını anlamamıza izin vermiyor. Defterde herhangi bir sabun stokundan bahsedilmiyor; bu mamulün üretimine ayrılmış iki atölyede kullanılmaması, sabun üretiminin Müridoğlu'nun son yıllarında fazla kârlı bir faaliyet olmadığını gösteriyor. Yine de zeytinyağı ve sabun satışlarından her yıl 70.000-75.000 guruş elde edildiğini söyleyebiliriz.

Geriye zeytin ağaçlarının piyasa değerini belirlemek kalıyor. Tereke defterinde bu ağaçların dikili olduğu topraklarla ilgili hiçbir ibare yok. Toprağın, Altan Gökalp'in 140 yıl kadar sonra gözlemleyeceği zeytinliklerde de olduğu gibi, miri olması muhtemeldir. Tereke defterinde Müridoğlu'nun

24 BA, MM 19759, s. 444'te kâtip 3.830 testilik bir toplama ulaşıyor.

19.203 ağacının değeri tahmin edilmemiş. Ama kaçak Lazoğlu Anton'un ağaçlarına, müsadere edildikleri zaman 15'er guruş değer biçildiğini biliyoruz. Bunu ölçü alarak, Müridoğlu'nun ağaçlarının 288.045 guruş ettiğini bulabiliriz. Ama bunun gerçeğin altında bir rakam olduğu hemen hemen kesinlikle söylenebilir. Lazoğlu'nun ve/veya kefilleri ile alacaklı olduğu kimselerin başka mallarına da el koymak isteyen Hazine elbette ağaçlara mümkün olan en düşük fiyatı biçecekti.[25]

Müridoğlu'nun zeytinlikleriyle ilgili çarpıcı bir nokta da, toplam ağaç sayısının fazlalığına rağmen zeytinliklerin çoğunun küçük olması. Belirli bir yerde en fazla 100 ağaç bulunuyor, genelde bu sayı 100'ün epey altında oluyordu. Demek ki, zeytinliklerin sayısı çoktu, 120'den fazlaydı. Engebeli arazinin küçük ekeneklerde tarım yapılmasını zorunlu kıldığı yamaç köylerinde böyle bir duruma rastlamak hiç de şaşırtıcı değildir. Ama bu zeytinliklerin çoğu dümdüz bir ova olan Edremit civarındaydı. Ayrıca, bu zeytinliklerin bir kısmı bulundukları yer ile adlandırılırken ("Ilıca kurbunda, dere ağzında" vb), büyük çoğunluğu bir kişinin ismiyle anılıyordu.[26] Bir araziye bu şekilde yakıştırılan bir ismin, eski sahibinin ismi olması beklenir. İnsan bu noktada Müridoğlu'nun bunca ağacı nasıl elde ettiğini merak etmeye başlıyor. Müridoğlu'nun servetinin büyüklüğü konusunda bir fikir vermek için, Gökalp'in 1960'ların sonlarında gözlemlediği köylülerin, koyun ile sığırın ve pamuk tarlalarında rençperliğin de katkısıyla aile başına 300-400 ağaçla geçinebildiklerini söyleyebiliriz.[27] Görünen o ki, Müridoğlu, 20. yüzyıl standartlarına göre bile 50 çiftçi ailesinin geçimini rahatça temin edebilecek kadar çok zeytin ağacına sahipti. 19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan bir köylü ailesi paraya daha az ihtiyaç duyduğuna göre, bu sayı 50'den de fazla olmalı. Müridoğlu'nun geçinemeyen köylülere borç verme stratejisinin ona köylülerin mallarını haczetme fırsatı veriyor olması pekâlâ mümkün; bu, Müridoğlu'nun zeytinliklerinin neden genellikle başkalarının adıyla anıldığını açıklayabilir. Yahut kendisine borçlu olan köylülerin, verimsiz yabani zeytinleri, zeytinliklerdeki ağaçların filizleriyle aşılayarak verimli hale getirmesini ve kendisinin mülkiyetine bırakmasını istemiş olabilir. Anadolu'nun en azın-

25 Cezar, müsadere edilecek malların dökümünü tutan görevlilerin, kaydedilen kalemlerin parasal değerini neden gerçekte olduğundan daha yüksek gösterme eğilimi taşıdıklarını açıklamaktadır. Ancak, işin içine kefillerin girdiği durumlar üzerinde durmaz.

26 BA, MM 19759, s. 447 vd.

27 Gökalp (1980, s. 161).

dan güneybatı kıyılarında geçerli olan örfe göre, ıslah edilen yabani zeytinler aşılamayı yapan kişiye ait olduğu için sonuçta bu da aynı kapıya çıkıyor.

Tahıl Üretimi

20. yüzyılın Edremit'i bir tahıl ambarı olarak bilinmez. Yerel çiftçiler, İkinci Dünya Savaşı'nın zorlu yıllarında bile zeytincilikte yoğunlaşmayı ve tahılı pazardan satın almayı tercih etmişlerdir.[28] Ne var ki, 19. yüzyılın ilk yarısında muhtemelen zeytincilik, 150 yıl sonra olacağı kadar baskın değildi. Bu bağlamda, Müridoğlu'nun zeytin ağaçlarının yanı sıra buğday ve arpa yetiştirmiş olması pek şaşırtıcı değil. Ürettiği tahıl hem ailesini ve maiyetini besliyor, hem de satılıyordu; Edremitli ağa bu sayede bölgedeki köylülerle patronaj ilişkileri kurabiliyordu.

Bu tahılın yetiştirildiği topraklar teknik olarak mülk değil, devlete ait topraklardı, ilke olarak, "betemessukat-ı tapu" diye adlandırılan, vârislere de aktarılabilen bir kira sözleşmesiyle Müridoğlu'nun tasarrufuna verilmişti. Ama 1858 Arazi Kanunnamesi'yle yasallaşmadan çok önce, "tapu" arazisi pek çok açıdan mülke benzemeye başlamıştı.[29] Tapu arazisi satılabiliyordu; örneğin, Müridoğlu, sağlığında sattığı bazı tarlalar nedeniyle 10.549 guruş alacaklıydı. Dahası, Müridoğlu'nun tereke defterinde tapu topraklarının bir bir sıralanması, bunların merhumun mülkü addedildiğini açıkça gösteriyor. 16. ve 17. yüzyıllarda hazırlanan benzer tereke defterleri ise tam tersi bir tutum içindeydi.[30]

Müridoğlu'nun tahıl yetiştirilen tarlaları 4239 dönüm ediyordu; buradaki dönümün çağdaş resmi dönümle (939,3m²) kabaca aynı büyüklükte olduğunu kabul edersek, bu alan 400 hektara denk düşüyor. Bu topraklar yekpare bir arazi halinde değil, birkaç yere dağılmış haldeydi. Çoğunlukla bir kişinin adıyla anılan zeytinliklerin aksine tarlaların tümü bulundukları yer ile adlandırılmışlar. Müridoğlu'nun bu toprakları nasıl edindiğine dair bir ipucu yok, ama buralardan ne kadar satılabilir tahıl elde edildiğine dair bazı varsayımlarda bulunabiliriz. Tereke defterinin hazırlanmasından önceki son hasat olan 1823 yılı hasadının ardından, Edremitli ağanın ambarlarında 5065 İstanbul kilesi buğday (yaklaşık 130 ton), 7420 kile arpa (165 ton) ve

28 Göknil (1943, s. 350).

29 Krş. Barkan (1940).

30 Barkan'ın yayımladığı tereke defterleriyle, özellikle de 16. yüzyılda askerinin elinde bulunan çiftliklerle ilgili tartışmalarla karşılaştırınız (1966, s. 53-56).

daha az miktarlarda yem, burçak, fasulye ve nohut vardı. Bu rakamlara Hacı Mehmed Ağa'nın Mihaliç (Karacabey) voyvodası olarak topladığı tahıl dahil değildir.

Müridoğlu'nun ambarlarında bir önceki yıldan (1822) 13.697 kile tahıl (yaklaşık 340 ton) bulunmaktaydı ki, bu 1823'te depolanandan biraz daha fazla bir miktardı. Yine de 1822'nin gerçek hasadı 1823'ünkünden epeyce fazla olmalı, çünkü defter hazırlanmaya başlamadan önce tahılın bir kısmı tüketilmiş, çok büyük olasılıkla 1823'ün tohumluğu da ayrılmıştı.[31] Tarım tarihçilerinin peşinden koşup durduğu, ama nadiren bulabildiği bir veri olan hektar başına ürün miktarını hesaplamak için bu rakamları çıkış noktası olarak kullanmak oldukça cazip geliyor. Ancak söz konusu olan dönümün büyüklüğünün belirsiz olması, daha da önemlisi, ambarlardaki tahılın hasadın tümünü teşkil edip etmediğini bilmememiz, böyle bir işe kalkışmamızı imkânsız kılıyor. Bununla birlikte, tereke defterinin kapsadığı her iki yılın da sonunda 250-300 ton kadar tahılın tüketime sunulabildiğini söyleyebiliyoruz.

Bunlara ek olarak, 1820'lere gelindiğinde Müridoğlu'nun topraklarında üretilen buğday ve arpanın çoğunun İstanbul'a gönderilmediğini veya kaçakçılıkla ülke dışına çıkarılmadığını da varsayabiliriz; tabii, Napoléon savaşları sırasında tahıl patlaması yaşandığı dönemlerde kaçakçılık yapılmış olabilir. Edremit 19. yüzyılın başlarında hem zeytinyağı, hem de bölge için ikincil bir ticari ürün olan baklagiller üretimiyle öne çıkmıştı. Bu da tahılın daha ziyade yerel tüketim için üretildiği fikrini uyandırıyor. Müridoğlu tahılının gerçekten de o yörede tüketildiğine dair kanıt, ağanın tereke defterindedir: Ağanın Edremit'te iki değirmeni, Edremit, Kemer (Burhaniye) ve o civardaki köylerden Zeytinli'de fırınları vardı. Anlaşılan, bu fırınlardan hiçbiri Müridoğlu'nun Edremit'teki evinin yakınında değildi. Buradan da, bu fırınların, evdeki ateşin külleri içinde pişmiş ekmekten pek memnun olmayan kimselerce muhtemelen belli bir ücret karşılığında kullanıldığını çıkarsayabiliriz. Müridoğlu'nun kiracılarına kendi değirmenlerini ve fırınlarını kullanmaları için baskı yapıp yapmadığını bilmiyoruz.

Evler ve Diğer Binalar

Öldüğü sırada, Müridoğlu'nun konak sayılabilecek kadar önemli dört evi vardı, biri harap durumdaydı. Ailenin esas ikametgâhı, Edremit'in es-

31 Tereke defterinin 1823 sonbaharında tutulduğu düşünülürse, 1824 yılı ekimi için gerekli tohumluğun, dökümler yapılmadan önce ayrılmış olması mümkün.

ki semtlerinden Gazi Celal'deydi. Tasvirlerden, bu evin, erkek misafirlerin ağırlanmasında ve evle ya da tarımsal faaliyetlerle ilgili birtakım işlerin yapılmasında kullanılan bir dış avlusunun olduğu anlaşılıyor.[32] Ev halkının yaşadığı bölümler ise bir iç avlunun etrafında yer alıyordu. Evin ikinci bir katı, kendine ait bir su sistemi ve süs olarak da bir havuzu vardı.[33] Havuza dönemin modasına uygun olarak bir çeşme de eklenmiş olabilir. Müridoğlu ölümünden kısa bir süre önce Edremit'in bir başka kısmında ikinci bir büyük konağın inşasına girişmişti. Hacı Tuğrul mahallesinde ise muhtemelen daha küçük olan üçüncü bir konak vardı. Aynı şekilde iki avlusu, hamamı ve kendi su sistemi olan bu yapı, merhum tarafından oğlu Mustafa Ağa'ya verilmişti; bu da Mustafa'nın, babası öldüğü sırada bir yetişkin olduğu anlamına geliyor. Müsadere işlemleri tamamlandıktan sonra Müridoğlu'nun ailesinin elinde kalan tek mal bu konaktı.

Müridoğlu, ailesi ile maiyetinin ikametgâhı olan bu binaların yanı sıra kira getiren emlaka da sahipti. Bunların arasında bir han ile Edremit'te yer alan en az dört dükkân vardı. Ayrıca, Edremit ile Kemer'de (Burhaniye) birer kahvehane bulunmaktaydı. Müridoğlu'nun Zeytinli köyünde, Rumların ikamet ettiği birkaç "menzil"i vardı. Bu Rumlardan biri olan Manolaç, Müridoğlu'nun adamları arasında özellikle güvendiği Manolaç ile aynı kişi olabilir. Belki de Müridoğlu, kendisine hizmet eden kişilerden evli olanların bazılarının kendisine ait evlerde oturmasına izin veriyordu; bu insanların kira ödeyip ödemediğini saptamak mümkün değil. Müridoğlu'nun tereke defteri, normal evlerin yanı sıra tümü Zeytinli'de bulunan on "oda"dan bahsetmekte. Bu odalar, muhtemelen, geçici işçilerin kaldığı basit barınaklardı.[34]

Zeytinli'deki, menzil diye anılan dört evin bir çiftlik için gerekli olabilecek müştemilata sahip olup olmadığını bilmiyoruz. Ama kimi diğer evler açıkça çiftlik evleri olarak tarif ediliyor. Edremit dolaylarında Kazdağlı çiftliği denen bir yer vardı. Burada sığırlar için ahırlar ve ambarlar gibi bir çiftlikte mutlaka bulunması gereken birimlerin haricinde yalnızca iki odanın bulunduğu göz önüne alınırsa, çifliğin bir köylü evi olduğu söylenebilir. Edremit'te veya yakınında bulunan diğer iki ev de bu çiftliğe benzer. Üstelik bu evlerin yalnızca birer odası vardı. Müridoğlu'nun kiracılara ya da ortakçılara

32 17. yüzyılda Kayseri evlerinde mahkeme sicillerinin nasıl kullanıldığı hakkında bilgi için bkz. Faroqhi (1987a, s. 101-103).

33 Bu yapıların nasıl döşenmiş olabileceğini araştıran Arık (1976) ile krş.

34 Döneme ait başka belgelerde bu evler "aylakçı hanesi" diye anılıyor.

vermek amacıyla bu evleri yapma zahmetine katlanmış olması pek muhtemel değil; böyle bir âdeti olsaydı tereke defterinde kayıtlı onca mal içinde üç çiftlikten daha fazlasının bulunması gerekirdi. Bu yapıların, eskiden ait oldukları köylüler tarafından mecburen terk edilmiş olması daha muhtemel görünüyor. Müridoğlu'nun çiftlikleri ödenmemiş borçlar karşılığında haczetmiş olması da pekâlâ mümkündür.[35]

Müridoğlu Servetini Nasıl Kullandı: Bir Değerlendirme

Müridoğlu'nun mallarının kayıtlı olduğu tereke defteri, bir bakıma, bu kişinin ömrü boyunca peşinde koştuğu amaçlar ile bu amaçları gerçekleştirmek için yürüttüğü stratejiler hakkında bazı tahminler yürütmemizi sağlıyor. Bunu yapabilmemiz için varlığının genel bir dökümüne ihtiyacımız var; ne yazık ki, daha önce de açıklandığı gibi, Müridoğlu'nun toplam borçları hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Varlığı arasında gayrimenkuller söz konusu olduğunda bazı boşluklar var. Bunun nedeni de tereke defterinin parasal karşılıkları içermemesi. Zeytinyağı ile tahılın değerini kestirmek mümkün olsa da, evlerin, değirmenler ya da mengenelerin değerini bilemiyoruz. Dolayısıyla, eldeki tüm rakamlar, gerçeği çarpıtarak resmeden asgari tahminler olarak görülmeli. Bütün bunlara rağmen, Müridoğlu'nun varlığına bir göz gezdirmek faydalı olacaktır.

1820'lerde İstanbul'daki tahıl fiyatlarıyla ilgili yayımlanmış verilerin yetersizliği nedeniyle özellikle şüpheli olan bir kalemden (bunlar bu nedenle Tablo 2'ye alınmamıştır), Müridoğlu'nun buğday ve arpa tarlalarının değerinden başlayalım. Yayımlanmış literatür içinde İstanbul'da bir kile buğdayın fiyatına en çok yaklaşan rakam 1845 tarihli bir elçilik raporunda yer almaktadır. Raporda, tahıl fiyatlarının yakınlarda kile başına 18-22 guruştan 23-27 guruşa yükseldiği ifade edilmektedir.[36] Akıl yürütmeye devam edebilmek için 18 guruşun 1820'lerin İstanbul'u için mümkün bir fiyat olduğunu varsayarak, Müridoğlu'nun sahip olduğu 20.202 kile buğdayın 363.636 guruş edeceğini buluruz. Tabii bu rakama arpa, baklagiller ve diğer ürünlerin değerlerinin de eklenmesi gerek.[37] Dolayısıyla, buğday için verdiğimiz fiyat,

35 Tereke defterinde bağlarla ilgili pek çok ibare varsa da, büyüklükleri, değerleri ya da kullanım tarzları hakkında hiçbir veri yoktur. Kuru üzüm, şıra ya da sirke gibi ürünlerin ticarileştiğine dair bir bilgi de yok.

36 Issawi (1980, s. 13).

37 Bu miktara yalnızca Müridoğlu'nun kendi topraklarında üretilen tahıl değil, Mihalıç (Karacabey) voyvodası olarak topladığı ayni vergiler de dahildir.

gerçek fiyattan çok daha yüksek olsa bile bu fazlalığın diğer ürünlerin hesaba katılmayışını telafi ettiğini ummaktan başka bir şey elimizden gelmiyor. Bu durumda, Müridoğlu'nun serveti nakit para, mücevherler ve gayrimenkuller hariç 1.000.000 sınırını geçiyor olmalıydı. Elbette, Tepedelenli Ali Paşa gibi dönemin gerçekten zengin âyânının serveti yanında Müridoğlu'nunki hiç kalırdı. Tepedelenli, kendisinden istendiğinde, padişahın savaş için ayırdığı fona 500.000 guruşluk bir katkıda bulunabilecek durumdaydı.[38] Öte yandan, 1808'de 20.000 guruşluk bir servet bırakarak ölen ve Cezar'ın tipik bir Anadolu âyânı olarak gördüğü Havza ve Vezirköprü (Amasya yakınlarında) âyânına kıyasla, bu Edremitli ağa gerçekten de çok zengin bir kişiydi.[39] Boyutları hakkında oldukça güvenilir bir tahmin yapabildiğimiz servetinin neredeyse yarısı (yüzde 48,2) verdiği borçlardan oluşuyordu. Zeytin ağaçlarının değeri ise bilinen servetinin yüzde 41,7'sine tekabül ediyordu.

Tablo 2: Müridoğlu'nun Varlığı

Aktifler	Guruş Cinsinden Değeri	Toplam Değere Oranı (%)
Alacakları	333.884	48,2
-kamu işleriyle ilgili alacakları	(163.601)	(15,0)
-ticari işlerle ilgili alacakları	(83.838)	(12,1)
Zeytin ağaçları	288.045	41,7
Satılmamış zeytinyağı (İstanbul fiyatlarıyla)	69.600	10,1
Toplam	691.529	100

38 Cezar (1986, s. 214).

39 Cezar (1977, s. 43). Müridoğlu'nun mallarının bir kısmının satışıyla ilgili bir belgeden (BA, MM 19759, s. 455 vd) değirmenler ile Kazdağlı çiftliğinin ağanın en değerli emlağı arasında olduğunu anlıyoruz. Ancak belgede nihai satış bedeli kayıtlı olmayıp sadece muaccele miktarı yazılı olduğu için, bu veriler Müridoğlu'nun servetinin boyutları kestirilirken hesaba katılmamıştır. Ama yine de Müridoğlu'nun emlağının ve hayvanlarının toplam değerinin 150.000-200.000 guruş civarında olduğunu söyleyebiliriz.

Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa servetini üç kaynaktan elde etmişti: Hem siyasi, hem ticari borçlar vererek, tahıl yetiştirerek ve zeytinyağı satarak. Ticari tarımla oldukça ileri bir düzeyde uğraşan Ağa, Yavuz Cezar'ın anlattığı, kırsallığını korumakta olan Havza-Vezirköprü âyânından oldukça farklıdır. Aynı şekilde, Havza ile Vezirköprü'den Kör İsmailoğlu Hüseyin 19. yüzyılın ilk yarısındaki Anadolu âyânının tipik bir örneği idiyse, demek ki Müridoğlu Hacı Mehmed hiç de tipik değildi. Ama onu tek başına ele aldığımızda bile, kurmayı başardığı ağ, onun da bir parçası olduğu taşra toplumunu teşkil eden ilişkiler hakkında bize çok şey söyleyebilir. Sonuç kısmında, Hacı Mehmed'in tereke defterinden öğrendiklerimizi özetleyebiliriz.

Sonuç

Daha ilk bakışta Hacı Mehmed'in başlıca amaçlarından birinin —belki de en önemlisinin— zengin olmak ve zengin kalmak olduğu görülüyor. Borç verme faaliyetlerinin kayda değer bir kısmı muhtemelen bu amaca yönelikti: Anlaşılan Müridoğlu, ileride mallarını haczetme umuduyla, pek çok kişiye küçük borçlar vermişti. Ayrıca, Hacı Mehmed'in tahıl üretiminin, en azından kısmen ailesinin ve maiyetinin tüketimi için olduğu söylenebilirse de, zeytinyağında yoğunlaşmış olması, onun pazara yöneldiğinin bir göstergesidir (bu örnekte söz konusu olan yabancı değil, iç pazardır). Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa'yı "kapitalist" olarak nitelemek elbette anakronik olacaktır —dönemin sosyopolitik ortamı sermaye birikimi için müsait olmaktan uzaktı— ama parayı, kullanılacak nesneler almak için değil de, daha fazla para kazanmak için bir araç olarak gördüğü söylenebilir. Müridoğlu'nun faaliyetleri, Eric Wolf'un deyimiyle söyleyecek olursak, "para parayı çeker" başlığı altında sınıflandırılabilir.[40]

Öte yandan, Müridoğlu'nun siyasi emelleri oldukça mütevazıydı; kendi bölgesinin vergilerini toplamaktan ya da taşradaki nüfuzlu kimselere borç vermekten ileri gitmedi. Hiçbir zaman önemli bir siyasi rolü olmadı. Verdiği borçlar her ne kadar çok önemli olsa da, görünen o ki, Müridoğlu'nun sınırlı siyasi faaliyetleri esas olarak ayakta kalmaya yönelikti. Ancak bunu başaramadı. Sultan II. Mahmud'un yeniçerilerin üstüne yürümeden önce iktidarını perçinlediği o yıllarda Müridoğlu'nun başına gelenler, şüphesiz eşine benzerine rastlanmadık türden olaylar değildi. Tereke defterinden hikâyesi çıkan Müridoğlu gibi bir zengin küçük kasaba ağasından kat kat fazla siyasi

40 Wolf (1982, s. 85-86).

gücü elinde tutan Cabbarzade ile Karaosmanoğulları da aynı kaderi paylaştılar. Belki de hiçbir kurnazlık Hacı Mehmed Ağa'yı kurtarmaya yetmeyecekti, çünkü yenilgisinin nedenleri yapısaldı.

Havza ile Vezirköprü bölgesinin âyânı olan Kör İsmailoğlu Hüseyin'in tereke defterini inceleyen Yavuz Cezar, merkezi yönetimin her şeye rağmen âyândan daha güçlü olmayı sürdürmesinin altında yatan kilit yapısal unsurlardan birine işaret etmiştir: Ölen âyânın denetimindeki servetin yeniden dağıtılmasına yol açan müsadere kurumu.[41] Merkezi yönetim müsadereden iki şekilde yarar sağlıyordu: Birincisi, nakit ödeme yerine eski bir âyânın topraklarını ve mallarını dağıtarak hazineye mali avantaj sağlıyor, ikinci olarak da âyânın ölümünden sonra oğulları ile yeğenlerinin atalarının siyasi gücünü sürdürmeye kalkmalarına karşı onlar için siyasi bir dezavantaj yaratıyordu. Karaosmanoğulları örneğinin de gösterdiği gibi gücün böyle bir süreklilik kazanması hiç de imkânsız değildi. Ancak, Osmanlı merkezi yönetiminin, modernleşmiş bir ordudan yoksun olmasına rağmen taşra üzerindeki hâkimiyetini sürdürebilmesini sağlayan en önemli kurumlardan birinin müsadere olduğunu söyleyen Cezar'a katılmamak mümkün değil. Bazı durumlarda, mal sahibinin hayatta olmasına rağmen müsaderenin uygulanmış olması[42] ya da müsadereye vesile yaratmak amacıyla bir âyânın ölümünün çabuklaştırılması bu görüşün doğruluğunu iyice açığa çıkarıyor. Osmanlı padişahının açısından bakacak olursak, Tanzimat döneminde müsaderenin kaldırılmasının o kurumun siyasi açıdan hayatiyetini yitirmesiyle aynı zamana denk geldiğini görürüz. Bazı âyân yerel düzeyde önemli bir konuma sahip olmayı sürdürmüşse de, önceki dönemin güçlü ağaları imparatorluk bağlamındaki güçlerini yitirmişlerdi.[43] Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa bir nesil sonra yaşamış olsaydı, muhtemelen rahat bırakılacak, zeytinlikleri ve poliçalarıyla gönlünce servet yapacaktı.

41 Cezar (1977, s. 44 vd).

42 Age. (s. 56).

43 Merkezi yönetimin ölen âyânın topraklarını büyük parseller halinde satması taşrada âyânın gücünü korumasına belli ölçüde katkıda bulunmuştur. Nitekim, BA, MM 19759'un 455'inci sayfasında ve devamında, Müridoğlu'nun, Mehmed Esad Ağa adında birine satılan mallarının listesini bulunmaktadır; 60 kalemden fazla olan bu mallar toplam 139.250 guruş etmektedir.

İZMİR'DE PAMUK VE KUMAŞ TİCARETİ (18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAN 19. YÜZYILIN BAŞLARINA)

ELENA FRANGAKIS-SYRETT

Pamuk

İzmir, 18. yüzyılın ikinci yarısında, o zamana dek görülmedik boyutlarda bir ekonomik büyüme yaşayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'yla olan ticaretinin en önemli limanı haline geldi. O dönemlerde Fransa, Doğu Akdeniz'deki en büyük ekonomik güçtü; Marsilya limanı aracılığıyla da İzmir'in ticaret yaptığı başlıca ülkeydi. Mısır ve Suriye limanları ise önemini kaybetmişti. Önemli limanlar olmalarına rağmen Selanik ile İstanbul, 19. yüzyılın başlarına kadar konumunu koruyacak olan İzmir'le artık yarışamıyorlardı. Pamuğun İzmir'den ihraç edilen mallar arasında öne çıkması, İzmir'in imparatorluğun en büyük ihracat limanı olarak öne çıkmasıyla aynı yıla rastlar. Pamuk 19. yüzyılın başlarına kadar İzmir'in ihraç ettiği en önemli ürün olmayı sürdürdü; bu tarihten sonra parlak günleri geride kalmaya başladı.[1] Pamuğun büyük miktarda ihraç edilmesi, İzmir'in tarımsal üretiminin esas olarak dış ticarete yönelmiş olduğunun ve kentin dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin göstergesiydi.

Pamuk, İzmir'e Ankara ve Bursa'dan nakledilen tiftik ile Osmanlı ipeğinin aksine, liman kentinin yakın civarında üretilmekteydi. Bakır, Gediz, Kırkağaç, Akhisar, Bergama, Kasaba ve Manisa ovalarında Küçük ve Büyük Menderes nehirlerinin vadilerinde ve Bayındır, Tire, Ödemiş, Aydın, Denizli civarında yetiştirilmekteydi. Avrupalı tüccarlar bu bölgelerin pamuğunun

1 Frangakis (1985a, s. 162).

Adana ya da Suriye'ninkine nazaran daha iyi olduğunu düşünüyorlardı. Kaliteleri farklı olan ve üretildikleri yere göre adlandırılan sekiz çeşit pamuk vardı. En yüksek kalite pamuk Aydın ve Subatça'da üretilmekteydi.

Veri olmaması nedeniyle, toplam pamuk üretimi ve Batı'ya ihraç edilen miktarın oranına ilişkin sayı vermek mümkün değil. Ama İzmir'in en çok ticaret yaptığı liman olan Marsilya'ya ihraç edilen pamuğun miktarını hesaplayabiliriz. 18. yüzyılın ikinci yarısındaki her on yılın ortalamasını alırsak şu sayıları elde ederiz: 1750'lerde her yıl 8270 balya[2] ihraç edilmişti; 1760'larda yıllık 12.285 balyaya yükseldi ki bu yüzde 48,5'luk bir artıştır; 1770'lerde yıllık ortalama belli belirsiz azalarak 12.235'e indi ve 1780'lerde yüzde 66'lık bir artışla 20.279 balya olarak gerçekleşti.[3] Sırf 1750'deki ihracat 7319 balyayı buluyordu. İhracatın doruğa çıktığı bir yıl olan 1788'de önceki rakamın üç katından fazlası, 26.402 balyaya ulaşıldı.[4]

18. yüzyılın sonlarında pamuk ihracatında kayda değer bir artış olmuş, bu trend 19. yüzyılın başlarında da devam etmişti. 1788 - 1820 arasında pamuk ihracatı üçe katlanarak 70.000 balyaya yaklaştı.[5] Pamuk ihracatında en azından 1820'ye kadar süren bu artış, İzmir'in ticari açıdan büyümesinin boyutlarını yansıtmaktadır. 19. yüzyılın başları için aşağıdaki ihracat dökümüne sahibiz: Güzelhisar ile Subatça, İzmir pazarına ihraç edilmek üzere 8000 balya gönderiyordu. En büyük pamuk üreticisi ve yerel yönetici olan Karaosmanoğlu'nun yaşadığı Kırkağaç, İzmir'e her yıl 25.000 balya ikinci kalite pamuk yolluyordu. Akhisar, Bergama ve Kınık, İzmir'e bir 25.000 balya daha üçüncü kalite pamuk sağlıyordu. Kasaba, İzmir'e daha düşük kalite bir pamuktan her yıl 10.000 balya, Manisa ise 4000 balya gönderiyordu.[6] Ma-

2 Bir balya 150 kg olarak hesaplanmıştır. Public Record Office, Londra (bundan böyle PRO olarak anılacaktır), Foreign Office (bundan böyle FO olarak anılacaktır), 78/1760, Konsolos Werry'den (İzmir, 23 Ocak 1863) Londra'daki Dışişleri'ne.

3 Archives de la Chambre de Commerce de Marseille, Marsilya (bundan böyle ACCM olarak anılacaktır), I, s. 26-28.

4 ACCM, s. I, s. 26-28.

5 Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris (bundan böyle AE olarak anılacaktır), Correspondance Consulaire et Commerciale (bundan böyle CCC olarak anılacaktır), İzmir 50, Konsolos Bentivolgio'dan (İzmir, 26 Mart 1863) Bakan'a, Paris.

6 Archives Nationales de France, Paris (AN), Séries Affaires Etrangères (AE) B iii, 242, Konsolos Fourcade, rapor, İzmir 1820.

nisa'nın pamuğu da düşük kalitedeydi; çok azı Batı'ya ihraç ediliyor, büyük kısmı yerel kumaş üretiminde kullanılıyordu.[7]

18. yüzyılın ikinci yarısında, İzmir'in Fransa'ya ihracatının toplam değeri içinde pamuğun payı yüzde 30 ile yüzde 59 arasında değişiyordu. Pamuğun toplam ihracat içinde yüzde 72'lik bir yer tuttuğu 1788 yılı, bu ürünün ihracatının zirveye vardığı yıldı. 1780'ler boyunca, pamuk ihracatının mutlak değeri artmaya devam ettiyse de İzmir'in toplam ihracatına oranı yıllık ortalama yüzde 49 ediyordu. 1782'de İzmir'in ihraç ettiği pamuk, Fransa'ya ihraç edilen tüm Osmanlı pamuğunun yüzde 60'ını teşkil etmekteydi; bu oran sonraki iki yıl içinde düştü, ama 1785'te yüzde 65'e yükseldi. O sıralarda, İzmir'in en büyük rakibi olan Selanik'in payı ortalama yüzde 19'du; geri kalan ihracat, bütün diğer Osmanlı limanları arasında bölüşülmekteydi.[8] Pamuk üretimindeki mutlak artışa karşın, 19. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Batı Anadolu'nun toplam ihracatı içindeki payı düşmüştü. Örneğin, 1820'de pamuk İzmir'in Fransa'ya yaptığı ihracatın yüzde 12'sini teşkil etmekteydi, çünkü Fransa pamuğu artık Doğu Akdeniz yerine Amerika'dan ithal ediyordu. Pamuk, 1832'de İzmir'in Avusturya'ya ihracatı içinde değer bakımından dördüncü sırada yer aldı; İzmir'in Rusya'ya ihracatının yüzde 12'sini, İngiltere'ye ihracatının ise yalnızca yüzde 2'sini oluşturuyordu.[9]

Amerika, bağımsızlığını ilan etmeden önce de İngiltere'ye pamuk ihraç etmekteydi ve 1793'te çırçırın icat edilmesi, Amerikan pamuğu ithalatını artırdı. İngiltere Amerika'dan, savaşta oldukları 1812-1813 yıllarında bile pamuk ithal etti. Çünkü İzmir İngiliz pazarından kopmuştu.[10] İngiliz kaynaklarına göre 1857'de İzmir'in Batı'ya olan ihracatı içinde pamuğun payı değer bakımından sadece yüzde 1'di; kuru üzüm, palamut, kökboyası ve yün sırasıyla yüzde 14, yüzde 13, yüzde 12 ve yüzde 1'lik paylarıyla İzmir'in başlıca ihraç ürünleriydi.[11] Fransız kaynaklarına göre, 1858'de pamuk ve yün ihracatı, İzmir'in Batıya yaptığı toplam ihracatın yüzde 8'ini oluştururken,

7 İzmir'e bu merkezlerden pamukla birlikte veba da geliyordu. İzmir'e 1835'te Aydın ile Manisa'dan taşınan veba salgınında olduğu gibi, hastalık şehri şiddetli bir şekilde vurduğu zaman sadece nüfus kayıpları olmuyor, bütün ekonomik faaliyetler de geçici olarak felce uğruyordu. Panzac (1985b, s. 156).

8 AN, Marine B7/452, "Etats des cotons en laines et filés du Levant entrés à Marseilles par le lazareth pendant 1782-1785".

9 AE, CCC, İzmir 43, "Importation et Exportation de Smyrne," 1832.

10 Hecksher (1922, s. 146-47).

11 Farley (1862, s. 94-95).

palamut ile kızıl kökboyası, ihracattaki yüzde 37'lik paylarıyla listenin tepesinde yer almaktaydı.[12]

18. yüzyılın ikinci yarısında, İzmir'deki pamuk üretimi, esas olarak Fransa'nın güneyindeki tekstil imalatçılarının ihtiyaçlarını karşılıyordu.[13] Yine de Fransa hiçbir zaman pamuk alımının tekeline sahip olmadı: İzmir'deki Hollandalılar ve diğer Batı Avrupalılar ile daha ziyade İtalyan limanlarında kendilerine yer edinmiş olan gayrimüslim Osmanlı tüccarları da pamuk satın alıyor ve Avrupa'ya dağıtıyorlardı.[14] 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise İsviçre ile Almanya da ya doğrudan İzmir'den ya da Hollanda üzerinden pamuk alıyorlardı.[15]

Fransa, 18. yüzyılda Fransız uyruğundan olanlar dışında hiçbir tüccarın ülkeye İzmir pamuğu ithal etmesine izin vermiyordu. Fransızlar, gayrimüslim Osmanlı tüccarlarını İzmir'deki aracıları ya da ortakları olarak kullanmaya, ancak Devrim ve Napoléon savaşları sırasında başladılar.[16] 1815'e gelindiğinde ise Marsilya ticaretini Fransız olmayan tüccarlara açmışlardı. İzmir'deki gayrimüslim tüccarlar, özellikle de Rumlar, 1780'lerden itibaren Marsilya'da ticari bir üs kurmuş olan hemşerilerine pamuk ihraç etmeye başladılar.[17] Doğu Akdeniz'de ticaret yapan ve *laissez-faire* politikasıyla çıkarları zedelenen Fransız tüccarları, 1820'lere değin bu politikadan duydukları rahatsızlığı belli edip yeniden gözden geçirilmesini sağlamaya çalıştılar. Ancak, en büyük rakiplerinin Rumlar değil, İngiliz ve Amerikalı tüccarlar olduğunun da farkındaydılar.[18] Nihayet, Fransa Amerikan pamuğu ithal etmeye başlayınca, İzmir'deki Fransız tüccarlar, sattıkları kumaş karşılığında alabilecekleri önemli bir maldan yoksun kaldılar.

Daha liberal politikalar güden Hollanda, 18. yüzyıl ortalarından itibaren gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının Hollanda'ya pamuk ihraç etmesine ve

12 AN, AE B^{iii} 415, " Importation et Exportation de Smyrne," 1858; AN, AE B^{i} 1054, "Etat des draps arrivés à Smyrne, janvier à juin 1755" Konsolos Peyssonnel'in mektubu içinde (İzmir, 24 Ağustos 1755) Bakan'a, Paris.

13 AN, Marine B7/446, Castagny (18 Ağustos 1782) "Commerce des ports de L'Europe avec ceux du Levant," 1 Şubat 1783.

14 AN, F12/1850A. Konsolos Fourcade'den Fransız Bakan'a, İzmir (12 Temmuz 1812) Bakan'a, Paris.

15 Williams (1972, s. 372).

16 AN, AE B^{iii} 242, Commerce du Levant, 28 Eylül 1814.

17 Echinard (1973, s. 65).

18 ACCM, MQ, 5.1, Fransız tüccarları heyeti, İzmir, 23 Temmuz 1820, Fransız konsolosuna.

ticarethaneler açmasına izin verdi. İzmir'deki gayrimüslim tüccar topluluğunun en önemli isimlerine (Mavrokordato, d'Issay, Rodocanachi, Petrococchino, Ralli ve Vlasto) Amsterdam'da da rastlanabiliyordu.[19] Rum tüccarlar, 1780'lerde uluslararası ekonomik ve siyasi durumdan faydalanarak ticari faaliyetlerini İtalyan limanlarını da kapsayacak şekilde genişletmişlerdi:

> Trieste'nin Levant'la ticaretini esas olarak patronları Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Rumlar yürütmektedir. Ticaretleri yakın zamana dek kısıtlıydı; sermayeleri pek kayda değer boyutlarda değildi ve faaliyetleri Mora, Selanik, İzmir ve Ege adaları ile sınırlıydı. Ticari faaliyetlerinde son iki-üç yılda gerçekleşen artış, Levant'ta aldıkları ipek ile pamuğu Trieste'ye getiren Hollandalılar sayesindedir. Bu tüccarlar malları oradan alıp karayoluyla Hollanda, Almanya ve İsviçre'ye götürmekteler. Avrupa'dan Levant'a kumaş ihraç etmek için de aynı rotayı kullanıyorlar.[20]

Hollandalılar karayolunu kullanıyorlardı, çünkü İngiltere 1781-1782 yıllarında limanlarını katı bir ablukaya almıştı.[21] 1782'de Hollanda'nın tüm denizcilik faaliyetleri durmuştu.[22]

Batılı tüccarların pamuk alması için en uygun zaman, pamuğun çoğunun üreticilerin elinde kalmış bulunduğu Aralık, Ocak ve Şubat aylarıydı. Batılı tüccarlar, komisyonla çalışan gayrimüslim aracılarını İzmir dolaylarına yolluyor, yanlarına da kendi adlarına alım yapabilmeleri için para veriyorlardı. Paranın ödenmesinden iki hafta sonra mallar şehre gönderiliyordu.[23] Fransız Devrimi'nin arifesinde Avrupalılar, İzmir dolaylarına pamuk alımı için her hafta 15.000 pound gönderiyorlardı. Ocak ayının ilk haftasından itibaren bu miktar her hafta biraz daha düşerdi. Bütün bu işlemler, beş ay boyunca, ürünün tamamı satılana kadar devam etmekteydi.[24] Üretilen pamuğun büyük kısmı Avrupa'dan ithal edilen mallarla, zaman zaman olağanüstü bir indirim yapılarak poliçalarla takas ediliyordu. Örneğin, Batılı bir tüccar, pamuğun

19 AN, AE B^{III} 242, Konsolos Fourcade, "Rapor", İzmir, 1812.

20 AN, Marine B7/446, Bertrand (19 Ekim 1782) "Commerce des ports de L'Europe avec ceux du Levant" içinde, 1 Şubat 1783.

21 Syrett (1985b, s. 38-40).

22 Nanninga (1966, s. 1468-1513).

23 Cunningham (1983, s. 44).

24 PRO, State Papers (bundan böyle SP olarak anılacaktır) 105/337, Konsolos Hayes, İzmir (15 Mayıs 1789), Levant Kumpanyası'na, Londra.

bedelini, bir Osmanlı alıcısına sattığı kahve ya da çivit karşılığında aldığı poliça ile ödeyebilirdi. Osmanlı alıcısı dürüstse ve pamuk satıcısına kararlaştırılan tarihte ödeme yaparsa, pamuğu satan parasını kurtarmakla kalmayıp kâra bile geçerdi, çünkü Batı Avrupalı tüccar ona poliçayı indirimli fiyattan satmış olurdu. Öte yandan parayı kurtaramama riski hep vardı.[25]

Uluslararası piyasalarda pamuğa olan talebin artması ve Batılı tüccarların pamuk alımı için rekabete girmesinin yanı sıra, pamuk fiyatlarının yükselmesine yol açan bir diğer etken de Osmanlı imalatçılarının yerel tüketimiydi. 1749'da bütün Avrupalı tüccarlar birleşip fiyatlardaki artışı protesto etmek amacıyla kısa süreli bir boykot yaptılar. Ama sonuçta Osmanlı tüccarları, Anadolu'nun iç bölgelerindeki imalatçılara götürmek üzere en iyi pamukları satın aldılar; Avrupalılarsa arta kalanları daha da yüksek bir fiyata satın almak zorunda kaldılar.[26] Osmanlı pamuk fiyatları 18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca artmaya devam etti, ama Osmanlı sikkelerinin yüzyılın sonlarına doğru yüksek bir oranda değer kaybetmesi, uluslararası piyasalarda fiyatların artmasını engelleyerek pamuğun her an pazarlanabilmesini mümkün kıldı.[27]

1770'lerde İzmir'de, İsviçre, Almanya ve İngiltere'ye ihraç edilmek üzere pamuk ipliği boyayan, kumaş ve müslin üzerine desen basan fabrikalar vardı; bunlar aynı zamanda iç piyasaya da mal arz ediyorlardı.[28] Batılı tüccarlar her iki sürecin de içinde yer aldılar. Fransızlar pamuk ipliğini satın alıp Marsilya'ya ihraç etmeden önce İzmir'de boyatmayı denediler; 19. yüzyılın ortalarında ise, İngilizler İngiliz kumaşı ithal edip üzerine İzmir'de desen bastırdıktan sonra yine İzmir'de satışa sunuyorlardı. Ama İsviçre kumaşlarının kendilerininkinden daha düşük bir fiyata satıldığını gördüler.[29] Nedenlerden biri , yerel Osmanlı görevlilerinin kumaştan iki ayrı gümrük vergisi almalarıydı; ilki kumaşın ithalinden, ikincisiyse işlenmiş mamulün satışı üzerinden alınıyordu. İzmir ve Sakız Adası'nda kaba kumaş ile düşük kalite ipekli üreten ve daha çok Osmanlı iç pazarının alt kesimlerine mal veren atölyeler de vardı. Bu düşük kalite mamuller gümrükten muaf oldukları için sonuç olarak diğer mamullerle rekabet edebiliyordu.[30]

---

25 Cunningham (1983, s. 44).

26 AN, AE B^{I} 1053, Konsolos Peyssonnel, "Rapor", İzmir (22 Kasım 1751).

27 ACCM, I, s. 26-28.

28 AN, AE B^{III} 242, Konsolos Fourcade, "Rapor," İzmir, 1812.

29 PRO, FO 195/177, Konsolos Brant, İzmir (17 Eylül 1840) Britanya Elçisi'ne , İstanbul.

30 Erder (1976, s. 41).

18. yüzyılda İzmir'in hinterlandında pamuk ya da diğer ürünlerin yetiştirilmesinde belirleyici olan üretim ilişkileri hakkında çok az bilgimiz var.[31] Başta İngilizler ve Fransızlar olmak üzere Avrupalı elçilerin bu konularda yazdıklarına bakılırsa Batı Anadolu'da hem küçük köylü mülkiyeti,[32] hem de büyük toprak sahipliği[33] mevcuttu. Her ikisi de dolaylı ya da dolaysız şekilde dış pazara bağlıydı. Belgelerde "ağa" olarak anılan, ama gerçekte daha önemsiz âyândan olan büyük toprak sahipleri, arazilerinde yetişen ürünleri kimi zaman bir *homme d'affaires** aracılığıyla (ki bu çoğunlukla bir Ermeni olurdu) Batı Avrupalı tüccarlara satıyorlardı.[34] Bölgedeki en güçlü âyân olan Karaosmanoğulları'nın, rakipleri Araboğulları'yla birlikte, ürünlerinin fiyatını yükseltmek için ellerinden geleni artlarına koymadıkları bilinirdi. Örneğin, köylülerin ürünü nakletmek için hayvanları kullanmalarına izin vermeyebiliyorlardı, çünkü bu şekilde meydana gelen gecikmenin Avrupalıları daha yüksek fiyatlar teklif etmek zorunda bırakacağını umuyorlardı.[35]

Âyânın pek güzel kullandığı bir diğer olumlu gelişme, pamuğa olan iç talebin artmasıydı;[36] sebebi genellikle Anadolu'nun iç bölgelerindeki ya da İzmir dolaylarındaki üretimin yetersiz kalmasıydı.[37] Daha önemsiz ağalar muhtemelen pazara doğrudan gidiyorlardı, ama Karaosmanoğlu ile Araboğlu bu işi genellikle köylüleri aracılığıyla gerçekleştiriyorlardı. Küçük köylü üreticiler söz konusu olduğunda ise, sorun İzmir'deki pazara ulaşımın bedelini karşılayıp karşılayamayacaklarıydı. Batılı tüccarlar henüz Anadolu'nun içlerine girmeye cesaret edemiyorlardı; bu yüzden pamuğun İzmir pazarına getirilmesini beklemek yerine aracılarını iç bölgelere göndermeyi tercih ediyorlardı. Gayrimüslim tüccarlar pamuğu genellikle üretildiği yerde satın alıyor ve bazen bir Batılı tüccarın emirlerini yerine getirmek için, bazen de

---

31 Veinstein (1976); Nagata (1976b); İnalcık (1983).

32 PRO, SP 105/129, Konsolos Werry, İzmir, 31 Ocak 1803, Levant Kumpanyası'na, Londra.

33 AN, AE B^{I} 1054, Konsolos Peyssonnel, İzmir, 7 Temmuz 1754, Bakan'a, Paris.

* İş adamı (ed.n.)

34 AN, AE B^{I} 1054, Bergama mütesellimi Araboğlu İsmail Ağa'nın Peyssonnel'e mektubu, Konsolos Peyssonnel'in mektubu içinde, İzmir, 9 Mayıs 1754, Bakan'a, Paris.

35 AN, AE B^{I} 1054, Konsolos Peyssonnel, İzmir, 7 Temmuz 1754, Bakan'a, Paris.

36 AN, AE B^{I} 1052, Konsolos Peyssonnel, İzmir, 16 Aralık 1749, Bakan'a, Paris.

37 PRO, SP 105/128, Konsolos Werry, İzmir, 16 Mayıs 1801, Levant Kumpanyası'na, İstanbul.

kendi hesaplarına ürünü İzmir pazarına getiriyorlardı. Aslına bakılırsa bu, birinci kalite pamuk almayı garantilemenin en iyi yolu olarak görülüyordu.[38] 19. yüzyılda yaygınlaşan bu uygulama, İngiliz elçisini şunları yazmaya sevk etmişti:

> Üreticiyi ürününü pazara göndermekten çoğu kez alıkoyan ulaşım maliyetini azaltmak için yollar yapılmalı. Yoksa üretici, ürününü, ayağına gelen spekülatörlere kendisi için tatmin edici olmayan fiyatlara satıyor.[39]

Şüphesiz, büyük toprak sahipleri resmen olmasa da fiilen mevcuttu, ama feodal toprak sahipleri sayılıp sayılamayacakları pek açık değildir.[40] Kayıtlara göre 1792 gibi geç bir tarihte Aydın vilayeti 110 zaim, 4235 tımarlı sipahi ile yıllık geliri 923.000 akçe olan bir beylerbeyini geçindirmekteydi.[41] Bir başka deyişle, Osmanlı'nın klasik toprak sistemi en azından kısmen yürürlükteydi. Kimi toprak sahiplerinin toprakları üzerinde önemli kazai otoriteleri vardı. Köylülerin tarlalarının sınırlarını değiştiren Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa bunlardan biriydi.[42] Ama İzmir dolaylarındaki zengin toprak sahipleri köylü üreticilerden kiralarını nakit olarak alıyorlardı. 19. yüzyılın ilk on yılında enflasyonun hızla yükselmesi ve sikkenin maden değerinin düşürülmesi [tağşiş] gibi gelişmeler karşısında önlem almak isteyen merkezi yönetim, keyfi bir şekilde Osmanlı sikkesinin ve toprak sahiplerinin gelirlerinin lehine para kurlarına müdahele etmişti.[43] Bu da söz konusu köylülerin ya ortakçı ya da tarlalarını toprak sahibinden çeşitli kiracılık biçimleri altında kiralayan çiftçiler olduklarını gösteriyor. Ortakçıların büyük kısmı, 1770'lerden itibaren Mora ile Ege adalarından gelerek Karaosmanoğlu'nun topraklarına yerleşen ve pamuk yetiştiren Rum göçmenlerdi.[44] 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Kasaba

38 Cunningham (1983, s. 43).

39 PRO, FO 195/241, Konsolos Brand, İzmir, 25 Ağustos 1845, Levant Kumpanyası'na, Londra.

40 Veinstein (1976); Sadad (1973); Stoianovich (1976) .

41 Habesci (1792, I, s. 205; II, s. 21-22).

42 Veinstein (1976, s. 137).

43 PRO, FO 105/128, Konsolos Werry, İzmir, 17 Eylül 1801, Levant Kumpanyası'na, Londra.

44 PRO, FO 105/337, Konsolos Hayes, İzmir, 15 Mayıs 1789, Levant Kumpanyası'na, Londra.

civarına ve İzmir'i çevreleyen bölgeye 3000 Rum çiftçi yerleşmişti.[45] Dışarıdan çiftçi getirmek, Karaosmanoğlu'nun işgücü eksikliğini ve kırsal kesimdeki nüfus erimesini telafi etmek için kullandığı yöntemlerden biriydi.

19. yüzyıl Anadolusu'nda egemen olan küçük köylü mülkiyetinin 18. yüzyılda da yaygın olduğu gözleniyordu. Avrupalı elçiler bu tür mülk sahiplerinin büyük bir zulme maruz kaldıklarından bahsederler:

> Ağaların zulmü yüzünden, tarla sahipleri topraklarını ancak üç yılda bir ekebiliyorlar. Köylüler, topraklarına ağaların el koyacağı korkusuyla bu zaman sınırlamasını aşamıyorlar.[46]

Bu ağalar gerek yönetici, gerek mültezim olarak, gerekse eşkıyalık eden köylülerin ya da birbirleriyle çatışan âyânın neden olduğu uzun anarşi dönemlerinde onları koruyup kollamaları yüzünden, köylülere zulmedebilecek konumdaydılar.[47] Âyânın gücünün dorukta olduğu 18. yüzyılın sonunda bir İngiliz elçi kırsal kesimde olup bitenlerle ilgili olarak şu gözlemlerde bulunmuştu:

> Burada (İzmir'de) nüfusun epeyce arttığı tahmin ediliyor ki bunu, büyük ölçüde, pek çok kasaba ile köyü kapsayan geniş nahiyelerin yönetimine atanan ve yöre ahalisine, yasal olarak belirlenen miktarın üstünde vergiler koyan ağaların köylülere zulmedip onların mallarına el koyması nedeniyle ülkenin iç kesimlerinde nüfusun azalmasına bağlamak gerekir.[48]

Köylülere, gittikçe artan vergi yükümlülüklerini karşılayabilmeleri için fahiş faizlerle borç vererek onları içinden çıkılmaz bir borç batağına sokmak, ağaların artı-ürüne el koymada ve köylüler üzerindeki güçlerini artırmada kullandıkları bir diğer yöntemdi. Osmanlı ekenomisinde 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinden 19. yüzyılın başlarına kadarki dönemde müzminleşen enflas-

45 Erder (1976, s. 41).

46 PRO, FO 105-129, Konsolos Werry, İzmir, 31 Ocak 1803, Levant Kumpanyası'na, Londra.

47 AN, AE B' 1061, Konsolos Peyssonnel, İzmir, 5 Ocak 1773, Bakan'a, Paris. Ayrıca bkz. Algemeen Rijkarchief (bundan böyle ARA olarak anılacaktır), 164, Avrupalı konsoloslardan (İzmir, 15 Mart 1773) büyük elçilerine, İstanbul, Nanninga (1966, s. 178-80) içinde.

48 PRO, SP 105/337, Konsolos Hayes, İzmir, 15 Mayıs 1789, Levant Kumpanyası'na, Londra.

yon ve tağşiş, tefeciliğin yaygınlaşmasına neden oldu.[49] Tağşiş, pamuğa olan uluslararası talepteki sürekli artışa rağmen, köylünün ürününü satınca elde ettiği kazancın büyük kısmını aldı götürdü. Bir başka emek ilişkisi de gerek mevsimlik, gerekse günlük bazda işleyen ücretli işçilik sistemiydi.[50] İşgücü sıkıntısı, göçmen emeğine ve mevsimlik işçilere olan ihtiyacı artırmıştı.

Kaynaklar, bölgedeki en güçlü âyân olan Karaosmanoğlu'ndan hem "üzerinde pamuk yetişen ve bu ürüne olan büyük talep sayesinde bitmek tükenmek bilmeyecek bir servetin biriktiği toprakların sahibi,"[51] hem de "ticaretin gelişmekte olduğu bir bölgede olağanüstü derecede iyi bir idareci"[52] diye söz eder. Şüphesiz Karaosmanoğlu, ailesinin padişaha yaptığı hizmetler karşılığında elde ettiği unvan ve arazi sayesinde önemli bir toprak sahibiydi. Karaosmanoğlu ek işgücü getirten, ulaşım araçlarını elinde tutan, fazla zalim olmayan ve tüm köylüleri koruyan biri olarak bölgedeki pamuk üreticiliği üzerinde nüfuz sahibiydi.[53] İzmir ile Batı ve Doğu Anadolu arasındaki kervan ticaretiyle uğraşanlar içinde en çok devesi olan oydu.[54] Ayrıca büyük ölçekli uluslararası ticaretle uğraşmaktaydı. Batılı tüccarlar da onun yaptıklarını takdir ediyorlardı.[55] Kendi bölgesinde mutlak bir güce sahip olmasına rağmen konumu yine de sallantıdaydı. Kendisinin veya yandaşlarının konumunu sarsmaya çalışan saray entrikalarına karşı mücadele etmek zorundaydı.[56] Bu tür tehlikeler onun bir toprak sahibi olarak gücünü aşındırıyordu.

---

49 PRO, SP 105/128, Konsolos Werry, İzmir, 17 Ağustos 1801, Levant Kumpanyası'na, Londra; ayrıca bkz. SP 105/130, Konsolos Werry, İzmir, 2 Ağustos 1805, Levant Kumpanyası'na, Londra; FO 78/868, Konsolos Brant, İzmir, 1 Ağustos 1851, Dışişlerine, Londra; İzmir'den ihraç edilen malların fiyatlarında 18. yüzyılın ikinci yarısında görülen artışlar için ACCM, I, s. 26-28.

50 Nagata (1987, s. 323-25).

51 PRO, SP 105/337, Konsolos Hayes, İzmir, 15 Mayıs 1789, Levant Kumpanyası'na, Londra.

52 Hasselquist (1766, s. 30).

53 PRO, SP 105/126, Konsolos Werry, İzmir, 17 Mayıs 1797, Levant Kumpanyası'na, Londra; başka âyân da bu işlevi yerine getiriyordu; örnek için bkz. PRO, SP 105/338, Konsolos Werry, İzmir, 10 Temmuz 1810, Levant Kumpanyası'na, Londra.

54 AN, AE B[III] 242, "Commerce du Levant," 16 Aralık 1812.

55 PRO, SP 105/338, Konsolos Werry, İzmir, 7 Haziran 1809, Levant Kumpanyası'na, Londra.

56 AN, AE Bi 1053, Konsolos Peyssonnel, İzmir, 8 Temmuz 1851, Bakan'a, Paris; ayrıca bkz. AE Bi 1062, Konsolos Peyssonnel, İzmir, 22 Temmuz 1775, Bakan'a, Paris.

Belki de sonuçta, bölgedeki nüfuzu esas olarak mültezim ve idareci olması sayesindeydi.[57]

19. yüzyılda âyânın gücünün yok edilmesi ve angaryanın kaldırılmasının ardından, büyük toprak sahipliği varlığını sürdürdüyse de küçük köylü mülkiyeti daha da öne çıktı.[58] Sermaye ve işgücü eksikliği, muhtemelen, verimliliğe ket vuran ve bazen üretim türünü dahi belirleyen en önemli iki etkendi. Örneğin, 1863'te pamuk tohumları için hazırlanan topraklar dörde katlanmıştı, ama üreticilerin kullanabileceği Mısır ve Amerikan tohumlarının büyük bir kısmı ekilmemişti. Sebebi, Amerikan ve Mısır pamuğunun yerli türlerden daha fazla emek gerektirmesiydi ve "yerli çiftçiler her ne kadar pamuk üretimini artırmak isteseler de üretimi verimli ve kârlı kılmak için gerekli emeği sağlayabileceklerine güvenemiyorlar"dı.[59] Büyük toprak sahipleri ise fazladan emek kiralayacak sermayeye sahip oldukları için Amerikan pamuk tohumu ekerek başarılı sonuçlar elde ediyorlardı.

Toprağı sürerken yapılan hatalar, yetersiz gübreleme ve yüksek ulaşım maliyetleri tarımsal üretimi kötü etkileyen, 18. ve 19. yüzyıllarda verimliliğin düşük olmasına neden olan diğer etkenlerdi.[60] Tarım aletleri oldukça ilkeldi ve 19. yüzyıldan bu yana var olan çırçırların çoğu İngiliz ya da Amerikan sermayesinin elindeydi.[61]

Kumaş

Kumaş, 17. yüzyılın ilk yarısından 20. yüzyılın ilk yarısına kadar Batı Avrupa'nın Doğu Akdeniz'e ihraç ettiği en önemli mamuldü.[62] İzmir de bu tablonun bir parçasıydı. Hammadde ihracatı (18. yüzyılda pamuk, pamuk ipliği, tiftik, yün ve ipek; 19. yüzyılda buğday, kuru üzüm, incir gibi gıda maddeleri) başta kumaş olmak üzere mamul malların ithalatıyla tamamlanıyordu. İzmir'e ihraç edilen Avrupa kumaşlar içinde en çok beğenilenler ve satılanlar 18. yüzyılda Fransız, 19. yüzyılda da İngiliz kumaşlarıydı.

18. yüzyılın ikinci yarısında 180'in üstünde Languedoclu Fransız imalatçı, İzmir'e hem pahalı, hem de rekabet edebilecek fiyatta pek çok çeşit

57 Veinstein (1976, s. 136).

58 PRO, FO 78/1760, Konsolos Blunt, İzmir, 23 Mayıs 1863, Dışişleri'ne, Londra; ayrıca bkz. Kasaba (1988, s. 61-65).

59 PRO, FO 78/1760, Konsolos Blunt, İzmir, 23 Mayıs 1863, Dışişleri'ne, Londra.

60 PRO, FO 78/442, Konsolos Brant, İzmir, 6 Aralık 1841, Dışişleri'ne, Londra.

61 PRO, FO 78/1760, Konsolos Blunt, İzmir, 23 Haziran 1863, Dışişleri'ne, Londra.

62 Accounts & Papers., c. XCV, 5247, 24.

kumaş gönderdiler.[63] Bu kumaşlar Doğu Akdeniz piyasasındaki standartların ve güvenilirliğin sağlanması için gayet katı bir sınıflandırmaya tabi tutulurdu. İzmir'de çok değişik tipte kumaş satılırdı; *Londrins seconds* [ikinci kalite çuka] en çok tutulan cinsti. Lüks bir kumaş olmasa da ortalama kalitenin üstündeydi ve İzmir'de iyi sattı. Her zaman takas edilmiyor, nakit karşılığında satıldığı da oluyordu. Hatta buğday piyasası ile İzmir'deki *Londrins seconds* satışları arasında doğrudan bir ilişki vardı. Buğday iyi sattığında, Osmanlı tüccarları ellerindeki nakit parayı çuka almakta kullanıyorlardı. Buğday satışları düştüğünde ise Fransız tüccarlar, ellerinde kalacağı korkusuyla bu kumaştan çok fazla göndermekten kaçınıyor, yerine daha düşük kalite kumaş yolluyorlardı.[64] Alıcının mübadele edecek bir malı olmadığı zaman satıcı kumaşı veresiye vermek zorunda kalıyordu. Veresiyenin süresi de iki yıla kadar uzatılabiliyordu. Pazardaki dükkân sahiplerine ve satıcılara veresiye kumaş satanlar yalnızca Avrupalı tüccarlar değildi. İzmir'e kendileri kumaş ithal eden gayrimüslim Osmanlı tüccarları da bunu yapıyorlardı. Bu Avrupalı ve gayrimüslim tüccarlar, 1820 dolaylarında kendilerini düzenbaz borçlulara karşı korumak ve onlara daha sıkı ödeme koşulları dayatabilmek için bir birlik kurdular.[65]

Fransa'nın güneyindeki imalat yerlerine göre adlandırılan üç tür *Londrins seconds* vardı: Carcassonne, St. Clermont ve St. Chinian. Bunlar Doğu Akdeniz piyasasına İngiliz kumaşlarının taklidi olarak sürüldüler; zaten *Londrins* adı da buradan geliyordu. 1730'lara gelindiğinde artık Fransız çukaları, İngiliz kumaşlarını Doğu Akdeniz piyasasının dışına itmişlerdi. Carcassonne çukasının kaliteleri farklı iki ayrı tipi vardı ve her ikisi de rağbet görüyordu. St. Clermont ile St. Chinian da beğeniliyordu, ama onları cazip kılan, kalitelerinden çok, renkleriydi.

Fransa'dan İzmir'e ihraç edilen kumaşlar arasında çukanın ağırlığı tartışılmazdı. 1750'lerin sonlarında Fransızların ihraç ettiği kumaşların yüzde 77'sini, 1760'larda yüzde 85'ini, 1770'lerde yüzde 93,5'ini ve 1780'lerde yüzde 95'ini teşkil ediyordu. İzmir pazarı, 1783-1788 arasında Osmanlı

63 AN, AE B^{I} 1054-1055, "Draps venus à Smyrne et distingués par qualités," Konsolos Peyssonnel, İzmir, 2 Nisan 1753 - 20 Ağustos 1756, Bakan'a, Paris.

64 AN, AE B^{I} 1054, Konsolos Peyssonnel, İzmir, 7 Temmuz 1754, Bakan'a, Paris.

65 ACCM, MQ, 5.1, "Memorandum from Deputies of Western European and Greek Cloth Importers to the Union of Greek and Armenian Shopkeepers and to the Jewish Nation," İzmir, 5 Eylül 1820.

İmparatorluğu'na ihraç edilen çukanın yüzde 39'unu çekmişti.[66] *Londrins seconds*'un bu kadar öne çıkmasının nedeni, İzmir'in Anadolu'da ve İran'daki büyük, ama daha çok vasat kalitedeki kumaşların alınıp satıldığı bir pazara mal yolluyor olmasıydı. İstanbul'un aksine İzmir'de çok pahalı lüks kumaşları satın alabilecek devlet görevlileri ya da varlıklı kimseler yoktu. Pahalı kumaşlar genellikle İzmir şehrinin içinde veya Sakız Adası gibi civardaki yerleşim yerlerinde tüketiliyordu.[67] Daha ucuz olan ve özellikle İran piyasasında tutulan *Londres larges* [enli çuka] ikinci rağbet gören kumaştı. Osmanlı-Safevi savaşları bu kumaşın İzmir'deki satışlarını büyük ölçüde etkiledi. İzmir'e gelen başka cins Fransız kumaşlarının miktarı azdı.[68]

Fransız yetkililer, 18. yüzyılın hemen hemen ikinci yarısı boyunca, piyasayı denetleyip fiyatları etkilemenin gerekli olduğuna inandılar. Mesela, İzmir'e yüksek kalite kumaş gönderilmesini sınırladılar; böylelikle satılmayan kısmının İstanbul'a gönderilip oradaki Fransız tüccarların mallarıyla rekabete girmesini engellemiş oluyorlardı. Dolayısıyla, sırma ya da simle dokunmuş lüks kumaşların pek azı İzmir'e ancak şans eseri ulaşabiliyordu.[69] Kumaş fiyatlarını denetim altında tutmanın bir diğer yolu da *répartitions* sistemini işletmekti. Bir tüccar ancak belirli sayıda kumaş balyasını, belirli bir zaman dilimi içinde ve önceden belirlenmiş bir fiyat aralığının dışına çıkmadan satabilirdi. Bu yüzden kendi malını diğer tüccarlarınkinin altında bir fiyata satmaya kalkışamazdı. Ancak, Fransız yetkililer fiyatların çok fazla düşmesini engelleyerek kazandıklarını sınırlı mal satarak kaybettiklerini fark edince, bu kısıtlama 18. yüzyılın ikinci yarısında fiilen kaldırıldı.[70] Piyasada Fransızlardan kalan boşluğu başka milletler doldurdu, çünkü İzmir'de kumaşı hem satanlar, hem de alanlar arasında bir rekabet hep vardı.

Piyasaya yeni bir tür kumaş sürdüklerinde, bu mamul tutulana dek tiftikle takas edilirdi. Ancak tiftik alıp satanlar sadece onlar değildi. Ankara'daki Fransız tüccarlar da genellikle nakit karşılığında tiftik satın alıyorlardı. Bu işe

66 AN, AE B^{III} 283, "Etats des draps expédiés de Marseilles pour les échelles du Levant, İzmir, 1756-1788"; AE Bi 1052, "Draps français importés à Smyrne," İzmir, 1750.

67 AE, CCC, Smyrne 8, Konsolos David, Rapor, Sakız, 1823.

68 AN, AE B^{I} 1054-55, "Draps venus à Smyrne et distingués par qualités," Konsolos Peyssonnel'in mektupları içinde, İzmir, 2 Nisan 1753 - 20 Ağustos 1756, Bakan'a, Paris.

69 AN, AE B^{I} 1054, Konsolos Peyssonnel, İzmir, 29 Kasım 1751, Bakan'a, Paris.

70 AN, AE B^{I} 1053, Konsolos Peyssonnel, "Rapor," İzmir, 22 Kasım 1751.

önemli miktarda para tahsis edildiğinde İzmir'deki Fransızlar kumaşlarını takas edemez oluyorlardı.[71]

Bu yüzden, kumaş fiyatlarına satışı cazip kılacak teşvikler uygulanıyordu. Genellikle, kumaşın İzmir'den satın alınmasıyla, satılacağı nihai noktaya nakledilmesi arasında geçen zamanda Osmanlı parasının ne kadar tağşiş edileceğine dair bir tahmin yürütülüyor, ona göre de fiyattan indirim (*agio*) yapılıyordu. Osmanlı tüccarı, paranın tağşişine bağlı olarak kayba uğrayabilir, kaybını yerel tüketiciden çıkarmaya çalışırken kumaş piyasa dışında kalmasına neden olacak derecede pahalılanabilirdi; bu riske girmemek için Avrupalı tüccar kaybın bir kısmını kendi üstüne almayı kabul ediyordu. Bu uygulama enflasyonun artmasına ve Osmanlı sikkesinin tağşişine bağlı olarak özellikle 1760'lardan sonra yaygınlaştı. *Agio*nun tam miktarı, Avrupalı tüccarlarla Osmanlı otoriteleri tarafından —bazen birbirlerine hiç danışmadan— belirleniyordu. Osmanlı tüccarı, İzmir'de *agio*nun miktarı üzerine bir anlaşma olmadığında belli bir *agio*nun uygulandığı başka bir şehre (İstanbul, Selanik ya da Bursa'ya) gidiyor ve orada malını para karşılığında satıyordu.[72] İzmir'deki kumaş satışları düştü; üstelik şehir, pazar sermayesinin tükenmesi riskiyle yüz yüze kaldı.

Avrupalı tüccarlar, piyasada durgunluk olduğu ve kumaşlarını nakit karşılığında satmakta zorlandıkları zaman kredili satış yapmaya hazırdılar. Kredi, üç kere 31 günden üç kere 18 aya kadar vadeyle verilebiliyordu. Vade uzadıkça toplam fiyattan düşülen *agio* azalıyordu. *Agio*, satışları artırmak için şu şekilde de kullanılıyordu: İngiliz tüccarlar, borç ödemelerinde yüzde 2-3'lük bir *agio* belirlemişlerdi; tabii bu yüzde "iyi para"yla, yani Avrupa kurlarıyla yapılan ödemeler için geçerliydi. İngilizler bu indirimi sürdürdüğü müddetçe diğer Avrupalılar da aynı şeyi yapmak zorundaydılar. Yoksa sattıkları malın karşılığında, o dönemde yüksek bir oranla tağşiş edilerek hızla değer kaybetmekte olan Osmanlı parası almak zorunda kalırlardı.[73]

İzmir'e ithal edilen kumaşların fiyatlarındaki trendleri saptamak oldukça zor: Fransız istatistikleri birkaç farklı cins kumaşı tek bir ad altında anarak toplam değerlerini belirtiyor ya da bir kumaş cinsinin fiyatını farklı ölçü birimleri üzerinden veriyorlar.[74] Yine de, İzmir'e ithal edilen kumaşın hacim

71 AN, AE B' 1053, Konsolos Peyssonnel, "Rapor," İzmir, 29 Kasım 1751.

72 AN, A E B' 1058, "Eclaircissements sur la suppatation qui a été faite du prix des londrins seconds de Carcassonne à Smyrne, " Konsolos Peyssonnel, İzmir, 20 Kasım 1767.

73 AE, CCC, Smyrne 36, Konsolos David, İzmir, 3 Ocak 1821, Bakan'a, Paris.

74 Bu hem Marsilya Ticaret Odası Arşivleri, hem de elçilerin yazdığı mektuplar için geçerlidir.

endeksiyle değer endeksini karşılaştırırsak, ilk zamanlarda bu iki endeks arasında sürekli bir dalgalanma olduğunu görürüz.[75] 1766'dan sonra değer endeksi gözle görülür derecede hacim endeksinin üstüne çıktı; bu da ithal edilen kumaşın fiyatında bir yükselme olduğunun ifadesidir.[76] 1780'lerin sonlarına doğru fiyat artışının yavaşlamasıyla birlikte iki endeks arasındaki fark da kapanmaya başladı. Bu trendler, Fransa'nın Doğu Akdeniz'e ihraç ettiği toplam kumaş miktarı içinde İzmir piyasasına düşen paya da yansımaktadır. İzmir, 1750-1770 yıllarında Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı toplam kumaş ihracatı içinde değer bakımından yüzde 22'lik, hacim bakımından da yüzde 30,4'lük bir yer işgal ediyordu. 1771-89 yıllarında bu pay, değer bakımından yüzde 35'e, hacim bakımından da yüzde 34'e yükseldi.[77]

1750-1770 yıllarında Fransa'dan İzmir'e ihraç edilen kumaşın hacmi, yıllık ortalama 1972 *ballot,* ya da 986 balya ediyordu.[78] Kumaş ihracatı 1770-80 yıllarında yüzde 82'lik bir artış göstererek yıllık ortalama 2191 ballot'ya ulaştı. Tüketimin dorukta olduğu dönem, yıllık ortalama 2911 ballot'nun ihraç edildiği 1779-83 yıllarıydı. 1750'de, kumaş, Fransa'nın İzmir'e yaptığı tüm ihracat içinde değer bakımından yüzde 48,4'lük bir yere sahipti; bu oran 1760'ta yüzde 73'e yükseldi; 1770'te yüzde 33,5'e düştü; 1780'de de tekrar yükselerek yüzde 51 oldu. Fransız Devrimi'nden hemen önceki yıllarda kumaş ihracatı yüzde 21 ile yüzde 28 arasında oynayıp durdu. Kesin sayılarla ifade edecek olursak, İzmir 1750-70 yıllarında yıllık ortalama 836.410 guruş değerinde kumaş ithal etti. 1771-89 yıllarında bu miktar yüzde 37'lik bir artış gösterdi ve İzmir yıllık ortalama 1.323.355 guruş sarf etti. Fransız kumaş ihracatının dorukta olduğu yıllarda, her yıl ortalama 1.706.966 guruşluk kumaş ithal edilmişti.[79]

İzmir ile Fransa arasındaki ticaret Fransız Devrimi'ne kadar arttıysa da (İzmir'den Fransa'ya hem hacim hem de değer bakımından en büyük ihracat 1787'de kaydedildi) kumaş ticareti 1770'lerin başında ve 1780'lerin sonunda azaldı. Fransız kumaşlarından çok daha kaliteli ve hesaplı olan İngi-

75 Örneğin, ACCM, I, s. 19 ve AN, AE Bi 105f3, 1056.

76 Selanik'teki kumaş fiyatları için bkz. Svoronos (1956, s. 329-31); ayrıca bkz. ACCM, I, 20 ve AN, AE B^{I} 1062-63; AE B^{III} 273-74, 276.

77 AN, AE B^{III} "Etat du nombre des draps de 16 aunes de long, destinés pur le commerce du Levant, admis à l'inspection de Marseilles, depuis l'année 1749 jusqu'en 1788 avec leur évaluation."

78 Örneğin, ACCM, I, s. 19 ve AN, AE B^{I} 1053, 1056; AE B^{III} 273.

79 Örneğin, ACCM, I, s. 20 ve AN, AE B^{I} 1062-63, AE B^{III} 274, 276.

liz kumaşları daha o zamanlarda Fransız kumaşlarıyla rekabete başlamıştı: 1770'lerde İngiliz ihracatının yüzde 64'ünü, 1780'lerde ise yüzde 56'sını kumaş oluşturuyordu. 1780'lerden sonra İngiliz kumaşları İzmir'e İtalyan limanları üzerinden ulaştı.[80] 1777 ile 1782 arasında ise Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na (1776-83) bağlı olarak Fransız ihracatında bir canlanma görüldü.

Fransa ve ardından İspanya İngiltere'ye karşı savaşa girince, İngiltere Doğu Akdeniz'e kafilelerle mal göndermeyi bıraktı; artık sadece tek tek kişiler riski üstlenerek mal gönderiyorlardı. Bundan dolayı, İngiltere'nin İzmir'le olan ticareti geriledi.[81] İngiliz kumaşları İzmir'e Napoléon savaşları sırasında Malta üzerinden, 1812'de de İngiltere'nin elinde tuttuğu Yunan adaları, özellikle de Korfu üzerinden ulaşmaya başladı. Bu ticaret ağları tek başına İngilizlerin elinde değildi. Rum tüccarlar da Malta'ya ya da Korfu'ya giderek aralarında İzmir'in de bulunduğu Doğu Akdeniz limanlarında dağıtmak üzere İngiliz kumaşı alıyorlardı.[82]

1750'lerde ve 1760'larda, yani Fransız kumaşlarının İzmir piyasasında en çok tutulduğu dönemde, bir balyanın üzerinde mamulün Languedoc'ta yapıldığını ifade eden bir etiket olması, onun açılıp içinin kontrol edilmemesi için yeterliydi.[83] Ancak, Fransız ticaretinin Doğu Akdeniz'de sahip olduğu altyapının büyük kısmının dağılıp gitmesine sebep olan Fransız Devrimi sırasındaki siyasi kargaşa dönemi ile Napoléon savaşlarından önce dahi Fransız imalatçıları sıkıntıya düşmüşlerdi. Fiyatlarını sabit tutan, hatta İngiliz kumaşlarıyla yarışabilmek için fiyat kıran Languedoc'lu imalatçılar, ürettikleri kumaşın kalitesini düşürmek zorunda kaldılar, dolayısıyla Doğu Akdeniz piyasasındaki güvenilirliklerini yitirmeye başladılar. Bu da Fransız tüccarların kumaş ticaretine olan ilgilerini yitirmelerine sebep oldu; İzmir'e madeni para ihraç etmeyi yeğlemeye başladılar. 18. yüzyılın son çeyreğinde, İzmir'in içine girdiği parasal ve mali kargaşa ortamı ile (ticari faaliyetlerdeki muazzam artışa paralel olarak ortaya çıkan ve para spekülasyonları için fırsat yaratan) müzmin madeni para sıkıntısı, Fransız tüccarları sistematik olarak madeni para ve poliça ticare-

80 1770'ler ile 1780'lerdeki İngiliz ticaretiyle ilgili veriler için bkz. AN, AE B' 1066. Ayrıca bkz. AN, F12/1850A, Konsolos Fourcade, İzmir, 10 Ekim, 1812, Bakan'a, Paris.

81 AN, AE B' 1066; ayrıca bkz. Frangakis (1985c, s. 173, 177-78).

82 AN, AE B' 1054, Konsolos Peyssonnel, İzmir, 9 Mayıs 1754, Bakan'a, Paris.

83 AN, AE B' 1069, Konsolos Amoureux, İzmir, 6 - 13 Aralık 1790, Bakan'a, Paris; ayrıca bkz. Eldem (1986).

tiyle uğraşmaya itti. Zaten artık İngiliz, Hollanda, Alman ve İsveç kumaşları İzmir piyasasında önemli paya sahip olmaya başlamıştı.

Fransız kumaşlarının Napoléon savaşları sırasında 20 yıl boyunca İzmir pazarından uzak kalması, rakiplerinin kendilerine yer edinmeleri için fırsat yarattı.[84] Bu bir kez gerçekleşince Fransızların pazarı yeniden ele geçirmeleri artık çok zordu. 19. yüzyılın ilk yarısında İzmir'in tek önemli ticaret partneri buraya kumaş değil, şeker ve tütün ihraç eden Amerikalılardı.[85] O dönemde Rum tüccarlar da uluslararası kumaş ticaretinde tutunup İzmir'e İngiliz ve Alman kumaşları ithal etmekteydiler.

1820 yılında, İzmir'de kalmış ya da burada yeniden ticarethane açmış olan Fransız tüccarların en varlıklıları artık Marsilya'yla değil, Mısır'la ticaret yapıyorlardı. Görünürde Marsilya'ya pamuk ve zeytinyağı ihraç edip oradan kumaş ithal edenler, aslında, yüksek faizle borç vermek, sarraf rayiçlerine göre İzmir piyasasına para sürüp çekmek gibi gayri resmi bankerlik faaliyetleriyle uğraşıyorlardı.[86] Bazıları da ayakta kalmak için hileye başvuruyor, mesela İzmir'e kötü dokunmuş ya da iyisiyle kötüsü birlikte paketlenmiş kumaş gönderiyorlardı. Ama sonuçta İzmir pazarına daha da fazla İngiliz kumaşı girer oldu. İzmir'in aralarında Fransa'nın da olduğu birkaç ülkeyle yaptığı aktif ticaret dengesinden elde ettiği para fazlasının bir kısmı İngiliz kumaşı almak için Malta üzerinden Londra'ya gönderiliyordu.[87] Fransız dokuma sanayiinin durumu 19. yüzyılın ilk yarısında daha da kötüleşti. Lyon'da üretilen ve 18. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de revaçta olan sırmalı dokumaların yerini Venedik mamulleriyle birlikte yerel kumaşlar almaktaydı.[88]

Batı Avrupalılar, 17. yüzyılın ilk yıllarında yerel üreticilerden, pamuk dahil yerel malları, kumaş ve diğer mallar karşılığında doğrudan satın alabiliyorlardı.[89] 18. yüzyılda ise durum değişmişti. Artık İzmir dahil tüm büyük Osmanlı limanlarında yerel üreticilerle Avrupalı tüccarlar arasında gayrimüslim tüccarlar aracılık etmekteydiler. Eski düzen, Ege adalarından buğday ve zeytinyağı

84 ACCM, MQ, 5.1, Fransız tüccarları heyeti, İzmir, 22 Temmuz 1820, Fransız konsolosuna, İzmir.

85 AE, CCC, Smyrne 43, "Exportation et Importation de Smyrne," 1832; ayrıca bkz. New York Historical Society, Bradish Papers, Bradish, İstanbul, 20 Aralık 1820, John Quincy Adams'a, Washington, D.C.

86 AN, AE B^{III} 415, Maruscheau Elève, "Réflexions sur la situation politique et commerciale de la France dans les états du Grand Seigneur," 1820.

87 AN, AE B^{III} 243, Felix de Beaujour, "Genel Teftiş," 5 Ocak 1817.

88 AN, AE B^{III} 242, Konsolos Fourcade,"Rapor," İzmir, 1812.

89 Goffman (1985, s. 230-32).

alımında hâlâ yürürlükteydi.[90] 19. yüzyılda ise, yerel üreticilerle doğrudan ilişki kurma hakkını elde eden Avrupalı tüccarlar, gayrimüslim tüccarları aracı olarak kullanıp Batı Anadolu'nun iç bölgelerine yollamayı tercih ettiler.

18. yüzyılda, en azından Fransızların aracı kullanmasının nedenlerden biri, Fransız ekonomisinin başını ağrıtan madeni para sıkıntısıydı. Batıya dönmeden önce gemilerini pamuk ya da başka mallarla yüklemek zorunda olan, ama her zaman bu tür alımları yapacak nakte sahip olmayan Fransız tüccarlar, gayrimüslim Osmanlı aracıların işin içine girmesiyle mümkün olan karmaşık bir takas sistemi kullanıyorlardı. Aracı krediyi para olarak değil, mal olarak veriyordu; bu uygulama Osmanlı tüccarı açısından avantajlıydı, zira ona, ticaretin mutlaka geçmek zorunda olduğu bir bağlantı noktasını denetleme olanağı veriyordu. Fransız tüccar, her şeyi ondan satın aldığı gibi, mallarını Osmanlı alıcılara ya da Ermeni kervan tüccarlarına sadece onun aracılığıyla satıyordu.[91]

Yukarıda anlatılanlara bakılarak 18. yüzyılda Osmanlı aracılarının çok güçlü oldukları varsayılmamalı. Batı Avrupalılar 18. yüzyılın büyük kısmı boyunca İzmir'in dış ticaretini büyük ölçüde ellerinde tuttular. Avrupalı tüccarın konumunun kayda değer bir aşınmaya uğramaya başlaması ancak yüzyılın son 20-30 yılında gerçekleşti. Bunun ardındaki nedenler kısmen ekonomik, kısmen de siyasiydi. Fransız Devrimi'nin yarattığı toplumsal ve siyasi kargaşa, ardından da Devrim ve Napoléon savaşları boyunca İngiltere ile Fransa arasında süregiden savaş ortamı, Fransa'nın üstünlüğünün kırılmasına ve İzmir dahil tüm Doğu Akdeniz'in uluslararası ticaretinde gayrimüslim tüccarların dolduracağı bir boşluğun oluşmasına neden oldu. Dünya ekonomisindeki sürekli büyüme ile birlikte meydana gelen bu gibi olaylar, Fransa ile İngiltere'yi, serbest ticaret fikirlerinin "eli kulağında olduğu," ama henüz yerleşmiş bir devlet politikası haline gelmediği bir dönemde ticaret tekellerini dışarıya açmak zorunda bıraktı. İzmir'deki Yahudi, özellikle de Rum tüccarlar, bu koşullardan sermaye birikimlerini büyütmek ve İzmir'deki Avrupalı tüccarların çıkarlarını zedeleyerek uluslararası piyasalardaki ticari faaliyetlerini genişletmek için yararlandılar.[92]

Örneğin, 18. yüzyılın sonlarında, kumaş ticaretinde zaten hep payı olan Rum tüccarlar Hollanda ve diğer Avrupa ülkelerinde üretilmiş kumaşları

90 AN, AE B^{III} 242, Jumelin, "Commerce de Levant," 16 Aralık 1812.

91 AN, AE B^{I} 1052, Konsolos Peyssonnel, İzmir, 29 Ocak 1749, Bakan'a, Paris.

92 Frangakis (1985b, s. 38-39).

İzmir'e ithal eden Hollandalı tüccarları saf dışı bırakmayı başardılar. Bunu iki aşamada yaptılar. Rum tüccarlar, Hollandalıların liberal politikalarından yararlanarak 1750'lerden itibaren Amsterdam'da ticari bürolar kurdular. Buradan İzmir'deki Rum tüccarlara Hollanda kumaşı yolluyorlar, onlar da satıyorlardı. Rum tüccarlar, şehirdeki toptan ve perakende kumaş satışlarına hâkimdiler. 1780'lerde uluslararası ekonomik koşulların lehlerine işlemesiyle İzmir'de Hollanda kumaşı alımında tekel oldular, kendi uygun gördükleri fiyatları ve alım koşullarını dayatmaya başladılar. Napoléon savaşları bittiğinde Hollandalıların en çok korktukları başlarına geldi. Hollandalıların ipekli ticaretini zaten ele geçirmiş olan Rum kumaş tüccarları, Hollandalıların kumaş ticaretinin tümünü hızla ele geçirmekteydiler. Rumların bir başka avantajı daha vardı: Anadolu iç pazarını iyi tanımaktaydılar ve aracıları sayesinde burada kumaşlarının dağıtımını yapabiliyorlardı.[93]

Rumlar, Batı Anadolu'nun iç kısımlarındaki ticaret ağlarını genişletmeyi sürdürdüler. Bu sektördeki başarıları, İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1838'de imzalanan ve İngiltere'nin ticari emellerini gerçekleştirmek için Batı Anadolu'nun iç kesimlerine kadar girebilmesini sağlayan Baltalimanı Ticaret Antlaşması'yla açığa çıktı. İngilizler geldiklerinde, yerel Osmanlı yöneticilerinden o bölgenin ürünlerini satın alma yetkisini almış olan Rum ya da başka gayrimüslim tüccarların bu malları ihraç ettiklerini gördüler.[94] Bu yüzden, İzmir'deki ticari üslerinde kalmayı tercih eden İngilizler, bağlantıları ve uzmanlıkları nedeniyle Rumları ya da başka grupları aracı olarak kullandılar.[95] Bazen bir Rum tüccarın kendilerini İzmir ve hinterlandında temsil etmesi için doğrudan Avrupa'dan atama yaptıkları oluyordu.[96] 19. yüzyılın daha sonraki dönemlerinde gayrimüslim Osmanlı tüccarlar, üretim ve tüketim sürecinde daha etkin bir rol oynamaya başladılar. Rum tüccarlar, ister kendi hesaplarına, isterse İngilizlerin aracıları olarak çalışsınlar, ürünü hasattan önce satın alarak eskisine göre çok daha fazla spekülasyon yapıyorlardı.[97]

93 Nanninga (1966, s. 950-51).

94 PRO, FO 195/128, J. A. Werry, İzmir, 10 Eylül 1839, Konsolos Yardımcısı Charnand'a.

95 PRO, FO 78/442, Valsamachi'den Edremit muhassılına, 1 Ocak 1841, Konsolos Brant'ın Dışişleri'ne (Londra) yazdığı mektup içinde, İzmir, 21 Ocak 1841.

96 PRO, FO 78/1020, Konsolos Brant, İzmir, 5 Mayıs 1854, Dışişleri'ne, Londra.

97 Nanninga (1966, s. 480-81); PRO, FO 195/128, Konsolos Yardımcısı Charnand'dan, İzmir, 18 Mayıs 1839, Britanya elçisine, İstanbul.

Pamuk ve kumaş ticareti hem İzmir'in ekonomik büyümesinde, hem de etkin görevler alan aracı grupların ortaya çıkmasında etkili bir faktördü. Bununla birlikte, söz konusu ticaret, tarımdaki üretim ilişkilerini etkilemişe benzemiyor. İzmir'deki pamuk üretiminin giderek daha fazla pazara yönelmesi, âyânın konumunu görece güçlendirdi. Ancak bu güçlenme onları, Osmanlı devletinin 19. yüzyılın başlarında yeniden merkezileşmesine karşı koruyamadı.

BATI ANADOLU'DA GÖÇMEN EMEĞİ (1750-1850)*

REŞAT KASABA

Göçmen emeği, Osmanlı tarımının 18. ve 19. yüzyıllarda geçirdiği dönüşümle ilgili tartışmalarda ayrı bir başlık olarak pek yer almaz. Bu da tuhaftır, çünkü imparatorluğun farklı bölgelerine ait pek çok kaynakta, göçebelerin, bölge dışından gelen muhacirlerin, geçici işçilerin, mevsimlik göçmenlerin ve çeşitli yerlere geçici olarak yerleşen kimselerin varlığından söz edilir. Bu durumda, çoğunlukla tarım alanında iş bulmak amacıyla imparatorluğun çeşitli bölgelerine belli aralıklarla girip çıkan ya da o bölgenin civarında dolaşıp duran epeyce çok insan olduğunu rahatlıkla düşünebiliriz. Örneğin, 1860'ta İngiliz elçisi, Aydın eyaletinde yaşayan 991.700 kişiden 110.000'inin göçebe olduğunu tahmin etmişti.[1] Bir başka elçi, 1869'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'daki eyaletlerinde istihdam edilen mevsimlik ücretli işçilerin sayısını 200.000 olarak vermişti.[2] İmparatorluğun hem bu bölgesinden hem de diğer kısımlarından daha pek çok örnek verilebilir.

Göç, sosyoloji literatüründe, yerel işçi arzı ile talep arasındaki açığı kapatmak için insanların bir yerden diğerine gitmesinden ibaret bir olgu ve esas belirleyici olayların bir yan ürünüymüş gibi ele alınır. Literatürün ayrıntılı bir eleştirisine girişmek için uygun yer burası değil. Kapitalist dünya

* Bu makalenin taslağını okuyarak fikirlerini belirten Şevket Pamuk ile Joel Migdal'a teşekkür ederim.

1 Public Records Office (bundan sonra PRO olarak anılacaktır), Foreign Office (bundan sonra FO olarak anılacaktır), Londra, 78/1553, s. 277-78.

2 Pamuk (1987a, s. 93) içinde belirtilmiştir.

ekonomisinin tüm tarihsel gelişimi boyunca emeğin dolaşımının süreklilik sergilemesi, bu olguyu intibak sürecinin *ex post* bir unsuru olarak değil, gelişmenin ayrılmaz bir parçası olarak açıklamamızı zorunlu kılıyor.[3]

Özgül Anadolu tarımı söz konusu olduğunda ise çekme-itme modellerinin mekanik bir şekilde uygulanması özellikle sorun yaratacaktır; çünkü yerleşim birimlerinin dağınıklığı ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan emek açığı belli bir bölgeyle sınırlı değildi.[4] Buradan da, talebin yüksek olduğu bölgelere kolayca işçi yollayabilecek, her an hazır ve nazır bir emek havuzunun olmadığını çıkarsayabiliriz. Yine de Osmanlı İmparatorluğu'nda işçiler bir ya da birden fazla coğrafi bölgeyi kapsayan bir dolaşımın içindeydiler. Bu makale, dolaşımda olan bu emek gücünün kaynaklarını gösterip 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyıl boyunca Batı Anadolu'da değişmekte olan tarımsal ilişkiler ve süreçler içindeki yerini açıklamayı amaçlamaktadır.

Batı Anadolu'daki mevsimlik göçmenlerin sayısındaki artışa değinen kaynakların çoğu 18. yüzyılın son 20-30 yılından ve 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinden kalmadır. Osmanlı tarihinde bu dönem daha çok âyânın yükselişi ve ticari tarımın yaygınlaşmasıyla bilinir.

Batı Anadolu'nun en tanınmış âyânı Karaosmanoğlu ailesiydi. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu ailenin fertleri, önemli mevkiler olan Saruhan mütesellimliğini ve Aydın muhassıllığını ele geçirmişlerdi. Bu bölgede, üzerinde bir tür mülkiyet hakkı iddia ettikleri topraklar binlerce dönümü buluyordu. O dönemlerde, Karaosmanoğlu Hacı Ömer, Gediz ile Büyük Menderes nehirleri arasındaki bölgede göz önünde bulundurulacak tek güç olarak görülüyordu.[5]

Bu dönemde Batı Anadolu'da yaşanan ticari patlama da gayet iyi belgelenmiştir.[6] İşte 18. yüzyılın son yıllarında İzmir'e gelen bir seyyahın izlenimleri:

> Değiş tokuşun, koşuşturmanın hiç durmadığı bu şehirde, insanlar ticaretten başka bir şey düşünmüyorlar: ya borsadan ya da piyasalardan bahsediyorlar: kafaları üzüm ve incirle dolu, yürekleri pamuk ve çuha ile sarmalanmış. İnsa-

3 Bu konudaki literatürü eleştirel bir şekilde ele alan bir çalışma için, bkz. Portes ve Bach (1985, bölüm 1); Chapman ve Prothero (1983).

4 Issawi (1977, s. 157).

5 Uluçay ve Gökçen (1939, s. 56).

6 İzmir'den ihraç edilen malların değeri 1775 - 1877 arasında ona katlandı. İzmir'in 18. yüzyıldaki büyümesi için bkz. Frangakis (1985c); 19. yüzyıldaki büyüme için bkz. Kurmuş (1974); Kasaba (1988).

nın başka bir şey için değil, alıp satmak için yaratıldığını düşünüyorlar; bu meşgaleleri hayatının yegâne amacı haline getirmeyen, onların gözünde varlığının amacını göz ardı etmiş oluyor. Evlenmelerindeki tek sebebin tüccarlar ırkını devam ettirmek olduğuna samimiyetle inanıyorum.[7]

Bu üç gelişme arasında bir ilişki kurmak cazip bir önerme olabilir. O zaman göçmenleri yerel âyân tarafından istihdam edilen topraksız köylüler olarak tanımlayabilir ve böylelikle de âyânın büyük ölçekli kapitalist tarımla uğraştığını kanıtlayabiliriz. Ne var ki, Karaosmanoğlu ailesinin ya da Batı Anadolu'da birbirleriyle rekabet halinde olan diğer âyânın, bölgenin tarımını doğrudan etkileyecek ve denetleyecek araçlara sahip olduklarına, dolayısıyla da serpilmekte olan ticareti destekleyebildiklerine dair kesin bir bilgi yoktur.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün âyân gibi Batı Anadolu'dakiler de ilk olarak şehirlerde, merkezi yönetime yaptıkları yararlı hizmetin sayesinde öne çıktılar. Ama Rumeli âyânı gücünü hızla kırsal kesimi da kapsayacak şekilde genişletirken, Batı Anadolu'dakiler bölgedeki güç ve nüfuzlarının esas kaynağı olarak merkeze olan bağlılıklarına güvenmeye devam ettiler.[8] Ünlü ailenin kurucusu (Kara) Osman Ağa, devlete ilk önemli hizmetini 1691'de, Viyana kuşatmasına katılmayan sipahilerin ürünlerini müsadere ederek yapmıştı.[9] Devlet, daha sonra 1743'te, baskınlarıyla kırsal bölgelere büyük zarar veren eşkıyadan kurtulmak için Kara Osman Ağa'nın oğlu Mustafa'dan yardım istedi.[10] 1786-92 Osmanlı-Rus savaşlarının yaşandığı çok sonraki dönemlerde Karaosmanoğlu Hacı Mehmed ile kardeşi Hacı Ömer, Osmanlı ordusuna asker sağladıkları gibi, orduyla birlikte şahsen de savaştılar.[11] Bu hizmetlerin her biri aile fertlerine yeni yeni unvanların verilmesiyle sonuçlandı. Genellikle bu unvanlarla birlikte çeşitli ihsanlar ve ömür boyu tasarruf edilebilecek toprak da bahşediliyordu. Bir başka deyişle, söz konusu aileler için bu hizmetlerde bulunmak, Batı Anadolu'daki topraklarını genişletmenin bir yolu haline gelmişti. Ayrıca, birbiri ardınca kazandıkları unvanlar, onların bölgelerindeki vergileri belirleyen ve toplayan yegâne unsur olmala-

7 Hope (1820, s. 1).

8 Genel olarak âyânla ilgili bilgi için bkz. İnalcık (1977); Rumeli âyânı için bkz. Sadat (1972).

9 Uluçay (1942, s. 199).

10 Age. (s. 302).

11 Uluçay ve Gökçen (1939, s. 56).

rını sağladı ve bu topraklar ile onlardan alınan ürünler üzerindeki hak iddialarının meşruiyetini pekiştirdi.

Bu koşullarda, bölgedeki ticari tarımın yaygınlaşmasının söz konusu kişilerin menfaatine olması doğaldı, çünkü böylelikle ellerine geçecek vergiler ve diğer gelirler muhtemelen artacaktı. Ne var ki âyân, bütün nam ve servetlerine rağmen, resmi unvanlarını kırsal kesimde böyle bir hareketlenmeyi sağlayacak baskı araçlarına dönüştürmek için etkili yöntemler geliştirmekten aciz kaldı. Bu bağlamda, İstanbul ile ilişkileri bir kazançtan ziyade bir zaaf oldu. Âyân unvanlarının resmi niteliği, onları köylülerin gözünde merkezi idarenin temsilcileri haline getirmişti. Yerel kökenli ailelerle merkezden atanan memurlar arasındaki ayrım ortadan kalktıkça, köylüler çeşitli yollarla âyânın taleplerine fiilen direnmeye başladılar.

Batı Anadolu'daki toprak dağılımı örüntüleri ve bağlantılı diğer koşullar da âyânın değil, köylülerin lehine işliyordu. Âyânın yükseldiği dönemde, sipahilerin denetiminden kurtulan Anadolu'nun kırsal kesimi, küçük ya da orta büyüklükte tarlaları mülk edinmiş ya da kullanmakta olan köylülerin egemenliğindeydi.[12] Bu tarlaların etrafını çitlemekle yetinmek istemeyen âyânın, bu köylülerin ellerindeki tasarruf belgelerini elde etmeleri, hatta kimi örneklerde köylüleri topraklarından sürmeleri gerekiyordu.[13] Bir başka seçenek de küçük işletmeleri olduğu gibi bırakıp büyük çiftlikler kurarak onlarla rekabet etmekti.

Her iki durumda da bölgeden sağlanabilecek işgücüne net eklemeler yapmak zorundaydılar, çünkü 18. yüzyılın ikinci yarısında veba ve kimi diğer salgın hastalıklar zaten kıt olan emek kaynaklarını iyice azaltmıştı.[14] Batı Anadolu'daki işgücüne net ekleme yapılması için dört potansiyel kaynak vardı. Bunlardan ilki, Ege adaları ile Mora'da yaşayan, ancak, siyasi ve/veya ekonomik nedenlerle sık sık Anadolu'ya geçen nüfustu. İkincisi, bölgede veya bölge civarındaki, esas uğraşları olan hayvancılık ve süt ürünleri üretiminin yanı sıra özellikle hasat mevsiminde yerleşik tarıma da katılan göçebelerdi. Üçüncü kaynak ise Batı Anadolu'ya çalışmak için gelen ve memleketlerine dönmeden önce burada birkaç yıl kalan Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz kıyılarından gelme göçmenlerdi. Ve nihayet, Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'daki yeni kaybedilmiş topraklardan gelen muhacirler vardı.

12 Bkz. Gerber (1987, s. 22-31); Pamuk (1987a, s. 90-95, 99-102).

13 Balkanlar'da izlenen yol buydu. Bkz. McGowan (1981, s. 65-67).

14 Panzac (1973).

Batı Anadolulu âyân, adalardan gelen işçileri zaten istihdam ediyordu.[15] Ayrıca, hem bölge civarındaki göçebelere hem de doğudan gelen Kürtler ile Lazlara da iş vermekteydiler.[16] Nitekim, Batı Anadolu tarımındaki en büyük ücretli işçi grubunu Kürtler ile Lazların oluşturduğu ifade edilmiştir.[17] İmparatorluğun dışından gelen muhacirlerin bir kısmı kalifiye teknisyendi ve Batı Anadolu'da demiryolu yapımında istihdam edilmişlerdi. İçlerinden başka bir grup ise sermayesi ve ticaret konusundaki bilgi birikimiyle birlikte gelmişti. Bunlar sahil şehirlerine yerleşip ticari faaliyetlere giriştiler. Gelenlerin çoğunluğunu oluşturan gruba da yerleşmeleri için toprak verildi.[18]

Dolayısıyla, bu muhacirlerin büyük işletme sahiplerine yeni bir emek kaynağı sağladığı değil, küçük köylü tarımını daha da yaygınlaştırdığı düşünülmelidir. Bir başka deyişle, âyânın ulaşabileceği tarım işçileri havuzunu oluşturan gruplar sadece adalılar, göçebe aşiretler ve doğudan gelen göçmenlerdi. Ne var ki, bu insanlar ancak kısmen mülksüzleşmiş oldukları için Batı Anadolu tarımına, kendi koşullarını dayatarak ve oldukça yüksek ücretler karşılığında girdiler.[19]

Âyân, bu üç olası emek kaynağından ikisi söz konusu olduğunda, oldukça uzak mesafelerden gelenlere bel bağlamak zorundaydı. Bütün bu zorluklara rağmen, büyük işletme sahipleri, topraklarının bir kısmını kârlı ihracat ürünlerini yetiştirilmek için ayırmayı başardılar.[20] Ticari tarımın yayılmasına köylülere emniyet ve koruma sağlayarak da katkıda bulundular. Ama hem emek kaynaklarının güvenilir olmaması hem de âyânın sarayla sıkı ilişkisini sürdürme arzusu, onların Batı Anadolu'da ticari tarımın yaygınlaşmasının ardındaki başlıca güç olmalarını engelledi. Enerjilerini İstanbul ile olan siyasi ittifaklarını pekiştirmekte yoğunlaştıran âyân, işletmelerinin büyük kısmının ekilmesi için ortakçılığa ve kısmen klasik toprak sisteminden devralınan diğer kiracılık biçimlerine yaslanmak zorunda kaldılar. Sonuç olarak, köylerin çitlendiği, bir bütün olarak üzerlerinde hak iddia edildiği ve ahalisinin giderek ağırlaşan yükümlülüklerle cendereye sokulduğu âyân iktidarının o en yüksek

15 Yannoulopolos (1981, s. 31); Baykara (1980, s. 280-81).

16 PRO, FO 78/868, s. 94-103; PRO, FO 78/1450, s. 72.

17 PRO, FO 78/1069, s. 35.

18 Ahfadı, bunun devletin kendileri için yaptığı yegâne şey olduğundan yakındılar: Hütteroth (1974, s. 23); Karpat (1985, s. 60-77).

19 Bkz. Issawi (1980, s. 114-19).

20 Bkz. İnalcık (1983, s. 114-19).

noktasında bile köylüler —mal sahibi, kiracı ya da ortakçı olarak— tarlalarının günlük idaresinde epeyce bir serbestiye sahip olmayı sürdürdüler.

Âyânın Batı Anadolu'daki ticari tarımın doğrudan yönetiminde ancak kısıtlı oranda söz sahibi olması, bölgedeki ticari büyümenin, âyân iktidarının iyice güçlendiği dönemle sınırlı olmadığına işaret edilerek bir kez daha gösterilebilir. Örneğin, Karaosmanoğlu ailesinin gerilemeye başladığı tarih, muhtemelen II. Mahmud'un, Karaosmanoğlu Hüseyin'in ölümü üzerine yöreden olmayan birini muhassıl ve mütesellim yaptığı 1813 yılıdır.[21] Karaosmanoğlu ailesinin sonraki kuşakları, merkezle yakın ilişkilerinin meyvelerini toplamaya devam etti, ama verilen görevler giderek hem gelenekselleşti hem de Batı Anadolu'dan uzaklaştı. Örneğin, Hacı Hüseyin'in oğullarından biri Drama mutasarrıfı olarak hizmet etti; bir diğeri Kudüs mutasarrıfıyken öldü.[22] Batı Anadolu'daki âyânın gücünün törpülenmesi, ticari tarımın bölgede yaygınlaşmasına uzun vadede zarar vermedi; emtianın ya da emeğin dolaşımı üzerinde olumsuz bir etkisi olmadı. Aksine, ticari ürünlerin hem üretimi hem de ticareti, 1850'lerde ve 1860'larda, yani âyânın yıldızı söndükten çok sonra, iki kez daha doruğa ulaştı.

Dolayısıyla, dolaşımda olan emeğin daha önemli bir başka kaynağı küçük köylü işletmeleri arasındaki etkileşimde aranmalı. Köylüler, âyânı Batı Anadolu tarımının ticarileşmesi üzerinde kalıcı bir etki bırakmaktan alıkoyan ciddi sorunlarla başa çıkmakta, tek başlarına bu güçlü kişilerden daha donanımlı değillerdi. Ama köylülerden bağımsız bazı gelişmeler, onların bu kısıtlamaları aşmasına ve kırsal kesimdeki parçalanmış tarımsal yapının ticari açıdan bütünleşmesine yardımcı oldu. Bu gelişmelerin başında, yerel tüccarların bölgede yeni ve önemli bir konuma yükselmesi geliyor. Yerel tüccarlar, Fransızların Napoléon savaşları sırasında Doğu Akdeniz'den mecburen çekilmesiyle Batı Anadolu'da oluşan boşluktan faydalandılar. Ticaret arterlerine iyice yerleştiler ve gerçek bankacılık kurumlarının olmadığı o ortamda yerli halkın bankerleri haline geldiler; bu konumlarını da Batı Anadolu'ya para akıtmakta kullandılar. Bu para akışı onlara, tarlalarına neyi nasıl ekecekleri konusunda köylülere doğrudan baskı yapabilmelerini sağlayan bir güç verdi.

Bu tüccar-bankerlerin faaliyetlerine olumsuz bir gözle bakmaya alışmışız. Verdikleri borçlara karşılık aldıkları yüksek faizler, üreticinin aleyhine

21 Uluçay ve Gökçen (1939, s. 57).

22 Age. (s. 57).

fiyatlarla malı önceden kapatmaları ve köylüleri uzun süre içinden çıkamayacakları bir borç batağına itmeleri, sık sık bu yeni güç ilişkilerinin yerel nüfusu olumsuz etkilediğini göstermek için anılır. Ancak bu ilişkinin başka bir yönü daha vardır. Köylülerle tüccarlar arasında doğrudan bir bağlantı kurulması, uygun koşullar mevcutsa, köylülerin talebi yüksek ürünleri ekerek yarar sağlaması anlamına geliyordu. Üretimi doğrudan örgütlemek için gerekli araçlara sahip olmayan tüccarlar, belli ürünlerin üretimini sürekli kılmak için piyasalardaki cazip fiyatları kırsal kesime de yansıtmak zorunda kalıyorlardı. O döneme ait kayıtlar, yerel pazarlardaki malların nasıl giderek çeşitlendiğini ayrıntılarıyla anlatıyor. Bu da ticari büyümenin hızlandığı dönemlerde yerel nüfusun da refah düzeyinin görece düzeldiğini gösteriyor.[23]

Tüccarlarla doğrudan bağlantı kurma imkânı çiftçilik faaliyetlerinin görece yoğunlaşmasını ve kasabaların hemen civarında öbekleşmesini sağlamıştı. Köylülerin, kendi tarlalarındaki verimliliği artırmak için zaten bazı emekten tasarruf yöntemleri vardı. Örneğin, Bursa'da dut ağaçları, fazla büyümelerini engellemek için, sık aralıklarla dikiliyorlardı. Böylece daha az emekle kolayca hasat edilebiliyorlardı.[24] İzmir dolaylarında yaşayan çiftçiler, iki ayrı cins tohumu karıştırıp ekerek pazardaki şanslarını ikiye katlamaktaydılar.[25] Yine İzmir'de, 1863'te, yerel üreticiler kendilerine bedava dağıtılan ithal Mısır pamuğu tohumlarını, bu cins daha fazla itina, dolayısıyla daha fazla emek gerektirdiği için, ekmeyi reddetmişlerdi.[26] Köylüler bu şekilde kazandıkları zamanı genellikle bölgede dolaşıp ekili olmayan topraklarda ya da komşularına ait tarlalarda çalışarak değerlendirmekteydiler. Batı Anadolu'da para getiren belli başlı ürünlerin hasat zamanları Haziran ile Aralık ayları arasında birbiri ardından gelmekteydi. Bu zaman çizelgesi, bir köylünün ya da köylü ailesinin, bir tarla ya da ürünün işi bittiği zaman bir başkasına geçmesine olanak tanıyordu.[27]

Dolaşımdaki bu işgücü içinde yer alan çiftçilerin, tıpkı göçebeler gibi, tamamen mülksüzleşmiş olmadıklarını vurgulamak gerek. Nitekim, hâlâ toprak, hayvan gibi gelir kaynaklarının olması, onlara düzenli olarak dolaşıp birbirini ikame eden faaliyetlerde bulunma imkânı tanımaktaydı. Özet olarak

23 PRO, FO 78/1302, s. 313-325.
24 PRO, FO 78/1534, s. 30-39.
25 Issawi (1980, s. 248).
26 PRO, FO 78/1760, s. 121-128.
27 Georgiades (1885, s. 382); Barkan (1942, s. 356).

diyebiliriz ki, ana göç sebeplerinden hiçbirinin, bölgedeki emeğin kaynaklara oranını değiştirecek sürekli bir işçi akınına yol açtığı söylenemez. Bunun yerine, işgücünün dolaşımına katkıda bulundular ki, bu da hazır yerel emeğin yeniden dağılımı ve daha yoğun kullanımı demekti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ovalardaki insanların dolaşımı, yerleşik ve göçebe yaşam tarzlarının sürekli birbirinin yerine geçmesi 18. yüzyıla özgü değildi. Klasik imparatorluğu katı kurumsallaşmış ve durağan bir oluşum olarak görmek, genellikle köylülerin, devletin koyduğu kurallardan oluşan labirentin etrafında bir hareket alanına sahip olduklarının göz ardı edilmesine yol açar. Yine de 18. yüzyıl sonrasında emeğin dolaşımı, tarihsel öncüllerinden temel olarak farklıydı. Önceki dönemlerde köylüler öncelikle kendilerini devletin ve temsilcilerinin aşırı taleplerinden korumak amacıyla başka yerlere gitmekteydiler.[28] Sonraki dönemlerde ise esas itici güç, ticari tarımın içinde yer almakla sağlayacakları faydaları fark etmeleri oldu. Dolayısıyla, önceki dönemde nüfus hareketlerinin (devletin fetih ve kolonize etme politikalarının parçası olarak meydana gelenler hariç) başlıca etkisinin, köylü ailelerini kırlık bölgelerde iyice dağıtmak ve bunun sonucu olarak da ekim faaliyetlerinde görece bir düşüş yaratmak olduğunu öne sürebiliriz. Ama 18. yüzyıl sonrasında dolaşımda olan işgücü hem ürün miktarının katlanmasında hem de tarım alanlarının genişlemesinde belirleyici bir rol oynadı.

Batı Anadolu'ya büyük miktarlarda para akıtan yerel aracılar ve geniş bir bölgede dolaşmaya hevesli, kısmen mülksüzleşmiş işgücü, (âyân çiftliklerinin içinde ya da dışında yer alan) küçük köylü işletmelerini ticari bir ağ oluşturacak şekilde birbirine bağladı. Göçebeler bu manzarada, yalnız canlı hayvan ve ulaşım aracı ihtiyaçlarını karşılayanlar olarak değil, aynı zamanda mevsimlik göçmenler ve kökboyası, palamut gibi Anadolu'dan ihraç edilen yabani bitkileri toplayan kimseler olarak da çok önemli bir yer işgal etmekteydiler.

Şüphesiz, Batı Anadolu tarımını hareketlendiren emek ve sermaye mübadelesi tarımsal işletmeler arasında belli bir hiyerarşiye yaslanmaktaydı. Toprak büyüklüğüne göre yapılan derecelendirme, çok büyük çiftlikler ile geçimlik tarlalar arasındaki farktan çok, orta büyüklükteki tarlalar ile küçük mülkler arasındaki farkı belirliyordu. 19. yüzyıl boyunca fark daha da derinleşti. 1850'lere gelindiğinde, belli başlı kasabaları çevreleyen tarla ve bahçeler ile kırsal bölgelerde dağılmış bulunanlar arasında kayda değer bir

28 Örneğin, bkz. Rafeq (1984, s. 382); Barkan (1942, s. 356).

fark meydana gelmişti. Toprak/emek oranı tüm bölgenin genel bir özelliği olarak yüksek kaldı, ama kasabaları çevreleyen topraklara olan talep arttı; fiyatları yükselen bu topraklar yoğun olarak ekilmeye başladılar. Emek esas olarak bu bölge içinde ve dışarıdan bu bölgeye doğru hareketlendi. Sonuç olarak da ticari tarımın nimetlerinden yararlananlar, daha iyi yerlerdeki tarlalara sahip çiftçiler oldu.[29]

Köylülerin belli bölgelere girip çıkabilmeleri ve bu sayede belli ürünlerin tarımını azaltıp çoğaltmaktaki kolaylık, kısa dönemde köylüleri (sürekli olmasa da) refaha kavuşturuyor, pazarın belirsizliğine ve merkezi devlet ile yerel âyânın ağır taleplerine karşı koruyordu. Ama aynı etkenler uzun vadede Batı Anadolu tarımının büyümesine ket vurdu ve bölgenin ihracatının 18. ve 19. yüzyıllarda ancak duraklayarak artabilmesine yol açtı.

Bitirirken, göçmen emeği üzerine başka araştırmaların yürütülebileceği üç geniş alana işaret etmek istiyorum. Bunlardan ilki, karşılaştırmalı bir çalışma olacaktır. Biz burada esas olarak Batı Anadolu üzerinde yoğunlaştık, ama benzer emek hareketlilikleri imparatorluğun diğer kısımlarındaki (özellikle de Balkanlar, Güney Anadolu ve Doğu Akdeniz havzasındaki) ticari tarımı büyük ölçüde biçimlendirmekteydi. Bu gibi bölgelerdeki farklı istihdam ve emek potansiyelinden faydalanma biçimlerinin karşılaştırmalı bir değerlendirmesi, derinlemesine bir analiz gerektiren bir konudur.[30] Balkanlar gibi sınıra yakın bölgelerde emek gel-gitlerinin, sınırın ötesiyle organik bağlar kurulmasını sağladığını ve böylelikle bu bölgelerin dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin iyice kolaylaştığını da belirtmek gerekir.

İkinci olarak, bu göçmen akışının yalnızca yakınlardaki dağlardan değil, daha uzak bölgelerden de kaynaklanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin önemli, ama bugüne dek göz ardı edilmiş bir yönünü açığa çıkarmaktadır. Üretim süreçlerinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, kesintili olarak ve imparatorluğun sadece belirli birkaç bölgesinde gerçekleşti. Ama bu bağlantılar, çok daha geniş bir alandaki üretim süreçlerini ve toplumsal ilişkileri etkileyen, Doğu ve Batı Anadolu gibi birbirinden hayli uzak bölgeler arasında kanallar açılmasını sağlayan bir dizi göçe yol açtı.

---

29 Georgiades (1885, s. 28).

30 İmparatorluğun Ortadoğu'daki eyaletlerinde görülen çeşitli kolektif mülkiyet tarzları (muşa), karşılaştırmalı çalışmalar için özellikle cazip bir konudur. Bu konuyla ilgili genel bilgi için bkz. Owen (1981, s. 256-59).

Üçüncü bir soru da nihai olarak insanların hareketlenmesine yol açan iş imkânlarıyla ilgilidir. Şüphesiz, hareketliliğin bir kısmı kendiliğindendi ve daha eski göçlerin ya da devlet politikalarının uzantısıydı. Ama bunların ötesinde daha geniş ölçekli ve daha sürekli bir mübadele vardı. Yöre âyânı böyle bir sistemi kurup devamlılığını sağlayacak konumda olmadıklarına göre, böyle bir girişimi üstlenmiş olması muhtemel tek grup tüccarlardı. Tespitimiz doğruysa, bu aracıların, Batı Anadolu'nun ticari bütünleşmesinde zaten çok önemli olan rolüne yeni bir boyut eklenecektir.

Bunlar, Osmanlı tarımında göçmen emeği konusuna giriş niteliği taşıyan bir incelemenin sonucunda ortaya çıkan sorulardan yalnızca bir kısmı. Bu konuda düşünmeye devam etmek, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve çevrelleşmesi süreçlerini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

19. YÜZYILDA ANADOLU'DA MÜLKİYET, TOPRAK VE EMEK

TOSUN ARICANLI

Büyük Ölçekli Tarım, Mülkiyet ve Emek İlişkileri

Osmanlı tarihinde, ya da başka herhangi bir toplumun tarihinde, büyük ölçekli tarım faaliyetleri söz konusu olduğunda en önemli soru, büyük toprak sahipliğine nasıl bir kontrol sisteminin yol açtığıdır. Genelde, bu kitaptaki diğer makalelerde de öne sürüldüğü gibi, büyük toprak sahipliğinin temelini mülkiyetin oluşturduğu kabul edilir. Ancak bu fikir yeterli inceleme yapılmadan ortaya atılmıştır. Mülkiyet, işin içine Batı deneyinden çıkarılan bir varsayım yoluyla girmektedir.

Farklı derecelerde mülkiyet haklarıyla tarımsal üretim üzerinde denetim kurmanın pek çok yolu vardır. Özellikle tarım arazilerinin mülkiyeti söz konusu olduğunda, Avrupa deneyiminden çıkarılan bildik varsayım Osmanlı gerçekliğini açıklayamaz. Burada mülkiyet yabancı bir kavramdır, toplumsal ve ekonomik ilişkileri anlamaya çalışırken sık sık karışıklığa yol açar.

Ben bu makalede, Osmanlı İmparatorluğu'nda rastladığımız tarımsal üretimi denetim altında tutmanın farklı biçimlerini ele alıp, Osmanlı sisteminin bir anlam kazandığı ekonomik etkileşim alanının sınırlarını saptayabilmek için mülkiyet ilişkilerinin rolünü değerlendireceğim.

Mülkiyet Nedir?

Mülkiyet, insanlar arasında (ve insanlarla devlet arasında) belli nesneler —bu durumda tarımsal arazi— üzerinden kurulan birtakım ilişkileri belirleyen haklar demetidir. Bu haklar hem devlet hem de toplum tarafından kabul edilir. Ne bir dizi önkoşuldan mantıksal olarak çıkarsanmışlardır ne de toplumsal yasaların bir gereğidirler. Mülkiyeti niteleyen en önemli unsur tüm

toplum tarafından kabul edilmiş olmasıdır. Mülkiyet toplumsal etkileşimden kaynaklanan bir haktır.[1]

Mülkiyetin zayıf tanımı: Mülkiyetin en genel tanımında iki ayrı haklar kümesi öne çıkmaktadır: Sahip olma hakkı ve denetiminde bulundurma hakkı. Toprak söz konusu olduğunda sahip olmaya ilişkin haklar, toprağın kira, vergi ve vergilerden alınan komisyon gibi gelirler sağlamak için kullanılmasıyla ilgilidir. Burada vurgu illa da mutlak bir hak olmayan, topraktan alınan *gelire* el koyma hakkı üzerindedir. Bir bölgenin, tarımsal üretimin doğrudan idare edilmesi amacıyla ve örneğin askeri yolla siyasi denetimi burada söz konusu değildir. Öte yandan, toprak sahipliği denetim hakkını ortaya çıkarabilir, ancak, bu her koşulda böyle olmak zorunda değildir. Denetim, sahiplik hakları olmayan bir aracıya devredilebilir.

Mülkiyet hakları, nasıl elde edildiklerine göre de sınıflandırılabilirler; takasla mı, hediye olarak mı, miras yoluyla mı, siyasi merkezin tahsis etmesiyle mi yoksa kamulaştırma yoluyla mı? Öte yandan, mülkiyet haklarının bağlı oldukları koşullara göre, yani geri alınıp alınamayacaklarına göre de bir sınıflandırma yapılabilir. Bu sınıflandırmaların hiçbiri mutlak ya da bütünü kapsar nitelikte olmasa da mülkiyet haklarının genel olarak kavranmasında bize uygun bir temel sağlamaktadırlar. Bu tartışmanın amacı, mülkiyet biçimlerinin eksiksiz bir sınıflandırmasını sunmaktan ziyade, mülkiyet kavramının ne kadar geniş kapsamlı olduğunu göstermektir.

Yukarıdaki şemaya göre mümkün olan pek çok bileşim içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal gelir üzerindeki herhangi bir hak iddiası "mülkiyet" olarak adlandırılabilir. Örneğin, vergi toplama hakkı, uzun vadeli iltizam ve mültezimlerin yan anlaşmalarla vergi toplama hakkını ikinci şahıslara devretmesi, farklı imtiyazların ve koruma biçimlerinin söz konusu olduğu mülkiyet türleridir. Ancak, tarımsal gelirin elde edilmesinden ibaret bu tür mülkiyetin biçimlerinin tanımlanabilmesi için yabancı bir toplumsal yapıdan kavram ödünç almak yerine Osmanlı sisteminin kendisinin nasıl işlediğini araştırmak gerek. Odak noktası olarak mülkiyet ilişkilerini aldığımızda, yukarıdaki zayıf biçimlerin esas ilgi alanımız olmayacağı aşikâr; çünkü bu mülkiyet biçimleri ile herhangi bir toplumsal değişim biçimi arasında bir nedensellik ilişkisi kurmak mümkün değil.[2]

---

1 Afrika'daki mülkiyet haklarına ve bunların Avrupa'daki biçimlerden farklılığına ilişkin bir çözümleme için bkz. Berry (1987).

2 Cuno (1980) mülkiyetin bu zayıf tanımını kullanarak mükemmel bir örnek veriyor.

Mülkiyetin kuvvetli tanımı: Toplumsal tarihte mülkiyet ilişkilerinin, özellikle de toprakla ilişkili olanların esas ilgi çekici tarafı, ortaya çıkmalarıyla Avrupa uygarlığının kökten bir dönüşüm geçirmesi arasındaki bağlantıdır. Avrupa'da asiller, devlet ve köylülük arasındaki uzun toplumsal mücadele süreci boyunca bir yandan mevcut toplumsal ve ekonomik ilişkiler tümden değişirken, bir yandan da mülkiyet hakları oluşmaktaydı.

Ortaya çıkmakta olan toprak mülkiyeti biçimi Osmanlı İmparatorluğu ile Ortadoğu gibi diğer yerlerde rastlanan biçimlerden oldukça farklıydı. Her şeyden önce, Batı'daki mülkiyet biçimi, her an geri alınabilen imtiyazların yerini, sağlamlaşmış hakların alması demekti. Bu, kapitalist mülkiyet ilişkilerinin temelidir ve iki noktayı vurgular: İlk olarak mülk bir mutlaktır; daha önemlisi, kişinin belli bir mülk üzerindeki sahiplik hakları geri alınamaz. İkinci olarak, mülkiyet aktarılabilir; bu da toprağı bir "meta"ya, herhangi diğer bir metadan farksız bir metaya dönüştürür.

Mülkiyetin geri alınamaz bir hak oluşu, devletin özel mülkiyeti dilediği gibi kullanmasını, sahiplenmesini kesin olarak engeller; devletin böyle kısıtlanması, yerel askeri güç sayesinde yerel iktidarların merkezi otoriteye ket vurduğu durumlarda devlet nüfuzunun zapturapt altına alınmasını andırmaktadır. Ancak fark, özel mülkiyetin doğasının askeri güce değil, kurumun/hakkın devamlılığı ve genel bir kabul görmesine dayalı olmasındadır. Bu devamlılık, aynı zamanda, mülkiyet hakkının mutlaklığını sonsuz kılan bir kurumsallaşmayı da gerektirmektedir.

Mülkiyetin bütünlüğü, askeri korumayla sağlandığında, topraktan elde edilen ekonomik kazanç, esas olarak bir dağılım sorunundan ya da kimin yarar sağlayacağı sorunundan ibarettir. Bu, (duruma göre asillerin oluşturabileceği) yerel güçlerle devlet arasında bir yeniden-dağılım sorunudur. Mülkiyetin bütünlüğü, yaygın geçerlik kazanmış bir "kurum," yani bizzat özel mülkiyet "hakkı" sayesinde sağlandığında ise kimin üretilen artık üzerinde mutlak ve sürekli haklara sahip olduğu ile ilgili dağılım sorunu ortadan kalkar. Toprak kullanımının ekonomik boyutundaki bir dönüşümün özel mülkiyetin doğuşuna yol açmasını gerektiren hiçbir mantıksal neden yok. Oysa, özel mülkiyetin, toprağın işlenmesinde kullanılan yöntemleri dönüştürmeye çalışan güçlerin iyice sağlamlaşmasıyla ortaya çıkmış olduğu fikri, çok daha akla uygun bir savın yolunu açıyor. İngiltere'deki dönüşümde, devletle asiller, tarımsal kesimin vergilendirilmesi ve köylü üretimi üzerindeki haklar için mücadele etmekteydiler. Asiller yeni yeni ortaya çıkmakta olan kapi-

talist çiftçilerle birlikte hem tarımı vergilendirmeye hem de köylü tarımını dönüştürmeye çalışıyorlardı. Ancak, incelediğimiz alan İngiltere'den Ortadoğu'ya kaydığında, ilgilenmemiz gereken temel sorulardan biri, topraktaki üretim ilişkilerini dönüştürmeye çalışan güçlerin doğasıdır. İngiltere dışındaki örneklerin çoğunda kontrolü elinde tutan yerel güçler değil, devlettir. Bu olgunun, topraktaki mülkiyet haklarının (genellikle fazla sorgulanmadan hakkında varsayımlar yapılan) *doğası* üzerinde doğrudan etkileri vardır.

Sözün kısası, Avrupa'da güçlü toprak mülkiyeti haklarının ortaya çıkışıyla birlikte üretim yöntemleri devrim niteliğinde bir dönüşüm geçirdi. Burada, devlet, mülkiyet haklarını ve onlardan türediği varsayılan üretim ilişkilerinin tanımı ya da pratiğini değiştiremiyor, tersine çeviremiyordu. Bir başka deyişle, mülkiyet, devletin tecavüzüne karşı bir savunma, devletin ihlal edemeyeceği bir meşruiyet zeminiydi. Bu tür mutlak, ihlal edilemez mülkiyet hakkı toplumsal değişim ve çığır açan dönüşümlerle yakından ilintilidir. Ve Osmanlı'daki mülkiyet biçimi kesinlikle böyle bir mülkiyet değildir.

Bu noktayı örneklemek gerekirse, mülkiyetin kuvvetli tanımı (ihlal edilemezlik ilkesi) temel alındığında, mülkiyetin 18. ve 20. yüzyıllarda var olduğu, ama 19. yüzyılın büyük kısmı boyunca ortadan kalktığını savunmanın mümkün olmaması gerekir. Ne var ki, bu tür savlar oldukça yaygındır; Ortadoğu toplumsal tarihi araştırmacılarının üstü kapalı da olsa buna benzer savları vardır.[3] Oysa, mülkiyet bir görünüp bir kayboluyorsa, bu çok önemli kurumun gel-gitlerini açıklayabilmek şarttır. Büyük toprak mülkiyetinin sahneye girip çıkmasını açıklama girişimleri olmuştur; ancak, bu açıklamalar çoğunlukla dış kaynaklı değişkenlere yaslanır ve iç tutarlılıktan yoksun olmaları bağlamında yanlıştırlar. Büyük toprak mülkiyeti var idiyse, kurumsallaşmış

3 Cuno (1980), mülkiyetin zayıf tanımını vererek, bunun, üretilen artık üzerinde birtakım haklardan ibaret olduğunu belirtiyor. Sonra da, 19. yüzyılın "güçlü devlet"inin bu hakları geri aldığını, ancak bunların daha sonra mülkiyet biçiminde tekrar ortaya çıktığını ileri sürüyor. Her ne kadar Cuno'nun modernleşme teorisyenlerine karşı bu savı ileri sürmesi yerinde bir tutum ise de, mülkiyetin toplumsal dönüşümü açıklamaya yettiğine ilişkin savları kabul etmesi (Cuno toprak mülkiyetinin modern zamanlardan önce de var olduğunu vurguluyor), başka bölgeler üzerine yapılmış benzer çalışmalarla bağdaştırılamayacak bir metodolojik karmaşaya yol açıyor. "Mülkiyet"in, modernleşme teorisyenlerinin açıkladığını iddia ettiği şeyi aslında açıklamadığını ileri sürmek daha güçlü ve evrensel bir tutum olacaktır. Üstelik, modernleşme teorisyenlerinin yorumladığı şekliyle "mülkiyet", iddia edildiği gibi evrensel olmayan, gayet dar kapsamlı bir kavramdır.

bir biçimde varlığını mutlaka sürdürürdü. Madem kalıcı olmadı, o zaman Avrupa'ya özgü kuvvetli mülkiyet kavramı kullanılmamalı. Tarımsal artığa el koymanın yerli biçimleri kendi koşullarında tanımlanmalıdır; aksi takdirde, uygun olmayan bir terminolojinin bağlam gözetmeden kullanılması birbirinden farklı toplumsal süreçlerin karıştırılmasına yol açabilir. Nüfusbilimcilerin ölüm ile "hep evli kalmak" arasında kurdukları analojiden yola çıkacak olursak, mülkiyet de ölüm gibidir —yani ya vardır ya da yoktur. Bu ölçüt esnekleştirilirse, "mülkiyet" tamamen yararsız bir kavram olacak kadar genelleşir, çünkü artık her yere uygulanabilir.[4]

Osmanlı Tarihinde Emek İlişkileri ile Mülkiyet Haklarındaki Değişimler: İkisi Arasında Bir Nedensellik İlişkisi Var mı?

Yukarıdaki gözlemler, bizi Osmanlı tarihinden bazı örneklere dönmeye ve yerel güçlerin belirlediği tarım yöntemlerindeki ilişkilerin değişmesiyle özel mülkiyetin doğuşu arasında gerçekten basit bir nedenselliğin olup olmadığına yeniden bakmaya davet ediyor. 19. ve 20. yüzyıllardaki üç tarihsel gelişme hesaba katılmalı: a) Ticari tarımda devletin de desteklediği gelişme; b) Büyük ölçekli tarım biçiminde, kapitalist mülkiyet ilişkileri gibi görünen yeni ilişkilerin doğuşu ve c) Devletin tarım gelirleri üzerindeki hak iddiasından vazgeçmesinin etkileri. Yukarıdaki durumların her birinden büyük toprak mülkiyetinin doğuşunu çıkarsamak mümkün, ama Osmanlı bağlamında böyle bir sonuca varılamaz. Osmanlı'daki hemen hemen bütün belli başlı dönüşümler, toprak mülkiyetinin özel mülkiyet niteliği kazanmasıyla değil, devletin icraatıyla açıklanabilir.[5] Bu dönüşümlerden her biri, tarım yöntemlerinde ve üretim ilişkilerinde esaslı bir değişimdir, ancak, mutlaka büyük toprak mülkiyetine yol açmamışlardır. Güçlü yerel unsurların varlığına rağmen, devletin rolü dönüşüm sürecinde merkezi bir yer işgal etmektedir.

---

4 Toprak mülkiyeti konusunda bir başka yanılgıya örnek olarak bkz. Keyder (1983a, s. 131-45). Keyder Türkiye tarımında küçük köylülüğün tasarruf haklarının ne kadar önemli olduğu üzerinde ayrıntıyla durduktan sonra, büyük toprak sahiplerinin mevcut olduğunu varsayıyor. Savının bir kısmı, "toprak bolluğu"na rağmen, farklı sınıflara farklı kalitede toprakların mülkiyetinin veriliyor olmasına dayanıyor. Aynı öyküyü tarımsal artığın paylaşılması süreci olarak da anlatmak mümkün; toprak mülkiyetinin bu tabloya katılmasının ne bir dayanağı, ne de herhangi bir açıklayıcılığı var.

5 Bu sonuç, özellikle Afrika'da köylülerin mülkiyetine dayanan çok sayıda yarı-devlet bulunduğu düşünüldüğünde, hiç de şaşırtıcı değildir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Ticari Tarımın Gelişmesi

Anadolu tarımı 19. yüzyılda hızla ticarileşmekteydi. Yalnızca tarımsal üretimde genel bir artış değil, pazar için üretilen ticari ürünlerde de önemli bir artış yaşanmaktaydı. İpek üretimini ve tütün ekimini daha kaliteli kılma ve yaygınlaştırma yönünde bilinçli bir çaba vardı. Aynı durum incir, kuru üzüm, zeytin ve tahıllar için de geçerliydi. Bu gelişmelerin Anadolu'daki tarım toplumunda büyük bir değişime yol açtığı konusunda hemen hemen herkes birleşiyor.[6] Acaba toprak sahipliği örüntülerinde de bir dönüşüm var mıydı? Bu dönüşümün ardındaki itici güç Anadolu'nun gelecekteki toprak sahipleri miydi?

Bu büyük dönüşümden sorumlu olanların da amacı aynıydı: Osmanlı devlet gelirlerinin tabanının ve miktarının büyümesi. Bu süreçteki en önemli iki aktör Osmanlı devleti ile, sonraları, devlet gelirlerinin büyük kısmını hem borçlarını ödeyemeyen Osmanlı'nın alacaklıları hem de devletin kendisi için toplayan Düyun-ı Umumiye idi. Osmanlı devleti, daha Düyun-ı Umumiye tarımsal dönüşümü fiilen üstlenmeden önce, gelir tabanını genişletmek için önemli adımlar atmış, somut girişimlerde bulunmuştu. Osmanlı devletinin güttüğü politika, gümrük vergileri ile ticaret teşvikleri üzerinde yoğunlaşan pazara yönelik hamlelerden ibaret değildi. Göçebelerin denetim altına alınması ve yeniden iskânı daha da etkin politikalardı.

Rumeli'de bağımsızlık hareketlerinin yayılması ve Mısır'dan gelen gelirin kesilmesiyle dikkatler alternatif kaynaklara yöneltildi. Anadolu'da potansiyel vardı; çünkü, bir gelir tabanı olarak uzun zamandır sürekli gerilemekte idiyse de, (vergilendirmeden çok daha kolay kaçabilen) hayvancılık 16. yüzyılın sonlarından itibaren hızla yayılmaktaydı. Osmanlı devleti topraktan alınan gelirlere dayalı bir devletti ve devletin artırmak istediği gelirler de bu türden olanlardı. İlginçtir, dikkatler tarımda üretimin artırılmasına yöneltilmeden önce, uzun bir dönem, gelir tabanı üzerindeki hak iddiaları kararlılıkla ortadan kaldırılmıştı. Osmanlı bağlamında toprak sahipliği gücünü oluşturan âyân 1807-1839 yılları arasında yenilgiye uğratılmıştı.

Tarımsal üretimin büyümesi için verilen teşvikler, yeni ürünlerin ekilmeye başlaması, ekili arazilerin genişlemesi, bütün bunlar, başkentle eyaletlerdeki rakip güçler arasında herhangi bir iktidar mücadelesi olmadan gerçekleşti. Bunlar, hiçbir zaman iskân politikaları gibi bir çatışma konusu olmadı.

6 Akarlı (1976); Quataert (1973).

Tarımsal üretimin büyümesi ve çeşitlenmesi gibi önemli bir dönüşüm, mülkiyet ilişkilerinde ciddi bir dönüşümü beraberinde getirmedi.

Devletin Vesayeti Altında Toprak Sahibi Güçlerin Doğuşu ve Biçimleri

Osmanlı devletinin 19. yüzyıldaki iskân politikaları çerçevesinde, şahıslara tapusuyla birlikte geniş toprak parçaları verilmişti. Bu konudaki açık yasa 1858 Arazi Kanunnamesi'nde mevcuttur.[7] Tarımsal üretimin büyümekte olduğu bir dönemde böyle bir olguya rastlanması, büyük özel mülkiyetin doğuşunun bir göstergesi olarak algılanabilir; oysa bu ikisinin hiçbir ortak özelliği yoktur. Bu uygulama, üzerinde yerleşim olmayan topraklarla sınırlı olup aşiret reislerinin aracılığıyla gönüllülük temelinde iskânı teşvik amacını güdüyordu. Dağıtılan tapular, ihlal edilemez mülkiyet haklarının verildiğinin göstergesi değil, toprağın kesintisiz olarak işlenmesi koşuluna bağlı tasarruf haklarının ifadesiydi.[8] Bu, merkezdeki güçlerle taşradakiler arasında herhangi bir çatışma ya da ittifak olmaksızın devletin gelir tabanını genişletmeye yönelik bir politikadan başka bir şey değildi.

Yine de 20. yüzyıldaki bu süreç sonucunda büyük toprak mülkiyeti ortaya çıktı. Ancak böyle bir özelleşmenin yaşandığı bölgeler sınırlı olup esas olarak Çukurova'ya hastı. Ayrıca böyle bir özelleşmenin meşruiyeti, merkezi iktidar ile kazâ sistemi tarafından etkin bir şekilde engelleniyordu.[9] Doğu Anadolu'da oluşan başka türden büyük tarım işletmeleri, devletin o bölgelere nüfuz edememesi sayesinde varlığını koruyabilmiş "feodal" ilişkilerin uzantıları olarak görülebilirler. Bu, siyasi-askeri hâkimiyetin genişlemesi-parçalanması süreciydi. Doğu Anadolu örneğinde de büyük toprak mülkiyeti herhangi bir meşruiyete kavuşmuş olmaktan uzaktı. Sözün kısası, büyük toprak sahibi güçler arttıysa da, Avrupa'da ya da Latin Amerika'da olduğu gibi egemen olamadılar. İhlal edilemez haklar söz konusu olduğunda, norm küçük köylü mülkiyetiydi.

Türkiye tarihinde ne zaman sahneye büyük işletmeler çıktıysa, bu dinamik, göçerlerin iskânıyla oluşan ivme etrafında gelişti; önemli boyutlarda bir çatışma yaşanmadı, dolayısıyla da köylü haklarında bir dönüşüm gerçekleşmedi. Devletin rolü de yerel güçlerinkine nazaran hep daha baskındı.

---

7 Bkz. 1858 Arazi Kanunu, madde 130.

8 Arıcanlı (1986).

9 Age.

Öşürün Kaldırılmasının Önemi

Devletin ekilebilir toprakların lafzi mülkiyetine sahip olması ("miri arazi"), tarımsal üretimden talep ettiği vergi biçimindeki hakla doğrudan ilişkilidir. Tarımsal gelir tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda başlıca gelir kaynağıydı. Cumhuriyetin ilk yıllarında öşürün kaldırılması devlet ile tarımsal arazi arasındaki ilişkiyi kopardı. Cumhuriyet, büyük ölçüde, Türkiye'deki yerel güçlerin desteği ile kurulmuştu. Daha başlangıçta, geleneksel gelir tabanı üzerindeki yerel hak iddialarının hayata geçirilmesiyle, büyük toprak mülkiyetinin oluşması için yeni bir zemin kurulmuşa benziyordu. Hakikaten de, o dönemde yaşamış olan gözlemciler, Anadolu'da büyük toprak mülkiyetinin hâkim olduğunu varsayarak savlarını bu toplumsal manzaraya dayandırmışlardı.[10]

Daha uzun bir tarihsel perspektiften bakıldığında, tarımsal ilişkiler genelde varsayıldığı gibi değildi. Devlet, 1930'lardan itibaren, toprağa dayalı güçlerin belini kırmak için ısrarlı bir politika uyguladı. Bu süreçteki tarihsel devamlılık insanı şaşırtacak boyutlardadır. 1960'lara gelindiğinde, gerek otlakların köylülere dağıtılması, gerekse yerel eşrafa hadlerinin bildirilmesiyle tarımda küçük köylü mülkiyeti açıkça egemen olmuştu. Üstelik, bu dönemde mülkiyetin yapısı Avrupa'daki biçime ilk defa bu kadar çok yaklaşıyordu. Bu durum, yeni yasaların sonucu değil, daha ziyade, kökenleri Osmanlı deneyiminde yatan merkezi denetim kurma sürecinin bir sonucuydu.

Osmanlı tarımında hâkim mülkiyet ilişkilerinin kurulmasını engelleyen mekanizmanın işleyişindeki istikrar özellikle dikkate değer. Büyük mülkiyete dayalı girişimler, kök salmaları için son derece elverişli koşulların varlığına rağmen, kalıcı bir güç haline gelemeyip bir görünüp bir kayboldular ve sonunda da küçük köylü mülkiyetinin hâkimiyetine teslim oldular. Burada işlemekte olan özgün toplumsal sistemi anlamak için büyük toprak mülkiyetinin ortaya çıkmasını engelleyen mekanizmaları çözümlemek ve var olmayan mülkiyet ilişkilerini hesaba katmamak şarttır.

Toprakta mülkiyetin yerleşmesini engelleyen güç hep devletti. Ne var ki, bu gücü sadece kendisiyle, devlet iktidarının özelleşme aleyhine çalışan yerel temsilcilerinden bahsetmeden açıklamak imkânsızdır. Yoksa devlet, sadece zor yoluyla yöneten, toplumsal unsurlarla hiç bütünleşmemiş bir askeri güç olarak görünecektir. Böyle bir iktidarı da uzun süre korumak, en azından teknik olarak mümkün değildir. Merkezi iktidarın esas kaygıları gelirleri ve

10 Age.; Arıcanlı, Bademli ve Uğurel (1974); Tezel (1982, s. 306-78).

denetimi elinde tutmakken, devlet faaliyetlerinin yerel işbirlikçileri de özelleşmeye karşı duran yeniden dağılım saikleriyle hareket ediyordu. Artı-ürünün değişmediği bir çerçevede, güç dengeleri uygun olduğunda, böyle bir işbirliği gayet anlaşılır oluyordu.

Toprak Mülkiyeti ve Tarımsal Emek İlişkileri

Büyük ölçekli tarım ile büyük toprak sahipliği sorununun tarımsal emek ilişkileriyle özel bir bağlantısı vardır. Toprak ile emeği birlikte çözümlemek, tarım ekonomisini anlamak açısından çok önemlidir. Anadolu'nun en verimli ovalarında bile (üstelik bunlar denizyollarının yakınındaydı) toprak/emek oranı çok yüksekti. Sosyoekonomik sürece tamamen mekanik bir açıdan yaklaşınca, geniş ve verimli tarım arazilerinin "boş" olduğu durumlarda, özel toprak mülkiyetinin varlığı ya da uğruna mücadele edilmesi ekonomik bakımdan anlamsız gibi görünüyor. Eğer emek görece kıtsa, büyük işletmelere ulaşmak için tekel altına alınması gereken aslında emektir.

Bu konudaki geleneksel yaklaşım gayet basittir: Yüksek toprak/emek oranı serfliğe ya da köleliğe, düşük toprak/emek oranı ise ücretli emeğe (ve toprakta özel mülkiyete) yol açar.[11] Bu hipotezi destekleyen pek çok örneğin varlığına rağmen, hipotez sahibinin de işaret ettiği istisnalar bizi daha kafa karıştırıcı ve ilginç sonuçlara götürüyor. Her iki üretim faktöründeki tekelleşmenin de kurumsallaşmadığı Osmanlı örneği işte bu istisnalardan biridir.

Osmanlı bağlamında toprak mülkiyeti kavramını kullanabilmemizi sağlayacak yeterli kanıtlar yok —özellikle de Avrupa kurumlarının toplumsal hayata ancak 19. yüzyılın ortalarında nüfuz etmeye başladığı düşünülürse. Öyleyse "miri" sözcüğüyle ifade edilen devlet mülkiyeti tam olarak neye tekabül ediyordu? Ben, bu kavramı anlamanın tek yolunun, ona belli bir toprak parçasının "mülkiyet"i olarak değil, bir vergilendirme mekanizması sayesinde gelir kaynaklarına ulaşabilme ve yeniden dağıtım yapabilme açısından yaklaşmak olduğunu düşünüyorum.

Peki ya emek? Yine geleneksel yaklaşıma göre, serflikte olduğu gibi, tekel altına alınması gereken faktör budur, çünkü kıttır. İki üretim faktöründen herhangi birinin tekelleştirilmesi ise artık üzerindeki hak iddialarının özelleşmesine yol açacaktır.

Osmanlı sisteminde hiçbir faktörün özel şahısların kontrolünde olması, devletin ekonomik örgütlenişteki önemini daha da artırmıştı. Sistemin

11 Domar (1970).

mantığı *gelire* ve gelirin dağılımına dayanıyordu, bu yüzden de herhangi bir tekelleştirmenin önünün kesilmesi gerekiyordu. Osmanlı tarımsal üretiminin başlıca özellikleri köylülüğün bağımsızlığı ile özel mülkiyetin yaygın olmayışı ise de, tablonun tamamlanması için, yeniden dağılım sisteminin sürekliliğiyle ilgili değerlendirmelerin de çözümlemeye katılması gerekmektedir. Burada, ekonominin dışa açılması ya da pazarların ekonomiye nüfuzu üzerinde duracağımıza, devletin icraatında yoğunlaşmak çok daha açıklayıcı olacaktır.

19. yüzyılda pazar için üretim Anadolu'da giderek daha fazla hâkim olmaya başladı; ancak bu, köylü tarımının, yerini çeşitli büyük toprak mülkiyeti biçimlerine bırakmasıyla değil, daha ziyade duruma uyum sağlamasıyla gerçekleşti.[12] Bu süreçte işgücü köylü tarımı için seferber ediliyordu. Tarımsal yapıdaki, göçebe toplulukların iskân edilmeleri gibi büyük dönüşümler köylülüğün ortaya çıkmasına yol açtı. Balkanlar'dan ve Kırım'dan gelen muhacirlerin, 20. yüzyıla kadar sarkan bir süreç boyunca köylü haneleri olarak iskân edilmeleri bir başka örnektir. Tarımsal üretimdeki artış çeşitli mülkiyet biçimlerine değil, esas olarak emek arzının niteliklerine bağlı olarak ortaya çıktı. Aslına bakılırsa, Türkiye'de tarımsal arazide özel mülkiyetin belirdiği zamanı saptamak oldukça zordur.[13]

Osmanlı'da devlet, dünya ekonomisinin büyüdüğü dönemde, dönüşüm süreçlerinin çoğunda hayati bir rol oynadı. Askeri reformlar ile merkezileşme faaliyetleri tarımsal üretimi doğrudan etkiledi ve gelir tabanını genişletti. Bu özerk değişimi getiren, tarımın ticarileşmesi değil, devlet icraatının yapısı ve etkinliğiydi. Ticarileşme yalnız tüccarların kârlarını ve üreticilerin kazancını değil, devletin gelirlerini de artırdı.

Çiftlikler, Mülkiyet ve Emek

Genelde, çiftlik sahipliğinin toprakta özel mülkiyeti ifade ettiği düşünülür. Tarihçiler, bu olgunun öne çıkışını ticarileşme süreciyle de ilişkilendirirler. Şimdi şu soruyu sorabiliriz: Madem ki emek görece kıttı, daha çok toprak edinmenin amacı neydi? Halil İnalcık'ın bu kitapta yer alan makalesi bu soruya yeterli bir cevap vermemiz için gerekli verileri sağlıyor. Ve bu cevap bu işletmelerdeki mülkiyetin, emeğin ve üretimin ***doğasında*** yatıyor.

12 Kasaba (bu kitaptaki makalesi).

13 Ancanlı (1986).

Mülkiyetten bahsedecek olursak, çiftliklerin toprakta özel mülkiyetin habercisi olduğuna dair bir kanıt yoksa da bu teşebbüslerde mülkiyet kapsamına giren unsurların binalar, ağaçlar ve ıslahat için yapılanlar olduğuna dair pek çok veri var —ki bu da Osmanlı tarımsal sisteminde hiç de yeni bir şey değil. Bu, yeni bir tür mülkiyet değil, muhtemelen, daha önceden var olan bir biçimin, ticarileşmenin yayıldığı dönemde daha da yoğunlaşmış haliydi.

Osmanlı tarımında emek kıt idiyse, çiftlik sahibi işgücünü kendisi temin etmek zorunda kalıyordu demektir. İnalcık bu çiftliklerin ortak özelliklerinden birinin de az sayıda kölenin varlığı olduğunu belirtiyor; kölelik zaten genel olarak Osmanlı tarımında sınırlı bir yere sahipti. Ortalama bir çiftliğin yürümesi için köle emeğinin yeterli olup olmadığı belli değildir. Komşu köylü çiftlerinden gelip çalışanlar, bu konudaki sıkıntıyı gidermeye yarıyordu.

Bu tür teşebbüslerdeki tarımsal üretim esas olarak ağaç ürünlerine, bağcılığa ve hayvancılığa dayanıyordu. Bunlardan ilk ikisi emek girdisine oranla yüksek kazanç sağlıyordu; sınırlı sayıda mevsimlik işçiyle bu faaliyetler yürütülebiliyordu. Üçüncüsü içinse çok az emek girdisine ihtiyaç vardı. Mevcut tarımsal oluşuma uyum sağlamak, büyük miktarda yatırım, ancak, görece az emek gerektiren faaliyetlerle mümkündü. Üstelik bu teşebbüslerdeki mülkiyetin büyük kısmı toprak mülkiyeti değildi. Bu yüzden, çiftliği tanımlarken toprakta mülkiyet ilişkilerinden söz etmek yerine, burada yapılan üretimin yapısı üzerinden gitmek daha yerinde olacaktır. Buralarda sınırlı bir emek kullanımı gözleniyordu ve bu tür işletmeler, büyük ölçekli ticari faaliyetlere müsait değildi.

İnalcık, ayrıca, çiftliklerin civarında, muhtemelen bağımsız köylüler tarafından yürütülen geçimlik ürün tarımının çiftliklerin bir parçası olmayabileceğini belirtiyor. Bu da söz konusu teşebbüslerin boyutlarının daha da küçük olduğu anlamına geliyor.

Osmanlı bağlamında büyük arazilerin ücretli emek kullanılarak işlenmesi teknik açıdan imkânsız olduğu için, büyük birimlerin kökenini oluşturmaya aday diğer yapı reaya çiftlikleriydi. Ancak, bunlar, muhtemelen devlet mekanizması üzerinden işleyen mevcut yeniden dağılım sistemi temelinde kurulmuşlardı, ticarileşme ile ortaya çıkan yeni bir gelişme değillerdi.[14] Ortakçılık usulüne de benzeyebiliyorlardı. Bu teşebbüslerdeki mülkiyetin doğası hâlâ muğlaktır. Ortakçılığa benzeyen uygulamalara bakarak toprakta özel mülkiyet ilişkilerinin var olduğunun *çıkarsanması* sık sık düşülen bir hatadır.

14 McGowan (1981).

Sonuç

Türkiye tarımının dönüşümü ve küçük köylü mülkiyetinin yaygınlaşması, o yabancı "özel mülkiyet" kavramı kullanılmazsa daha iyi anlaşılabilir. Aynı durum devlet, tüccarlar, köylüler ile aracılar arasındaki resmi ya da özel etkileşim için de söz konusudur. Çeşitli sınıfların tarımsal artıktan aldıkları payı artırmak için girdiği mücadele, Türkiye'deki dönüşümü, yüzyılımızda ortaya çıkan özel mülkiyetten daha iyi açıklamaktadır.

BEREKETLİ HİLAL'İN BATISINDA TARIMSAL DALGALANMALAR VE EMEĞİN KONTROLÜ (YAK. 1700-1850)

FARUK TABAK*

Bu makale, büyük ölçekli ticari tarım konusunu Birinci Bölüm'de anlatılandan biraz farklı bir açıdan ele alıyor. Burada, çiftliklerin doğuşunun ardında yatan nedensellik zinciri ya da bu yapıların işleyiş tarzı anlatılmıyor. Bu makalede, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda tarımın ticarileşmesinin görece ihmal edilmiş bir yönü, yani küçük işletmelerdeki üretimin değişen anatomisi araştırılıp yeniden değerlendirilecektir. Kısaca ifade edersek, Doğu Akdeniz'de plantasyon tipi (*Gutsherrschaft* tipi) işletmelerin neden hiç kök salmadığını anlama çabasında, 18. yüzyılda varlıklarını iyice pekiştiren küçük topraklı köylü hanelerinin anahtar rol oynadığı öne sürülmektedir. Tersinden söylersek, Doğu Akdeniz'in kırsal hanelerini girdi, çıktı ve kredi piyasalarına yerleştiren kira-toplayıcı (*Grundherrschaft* tipi) işletmelerin her zaman var olduğunu açıklamaktadır.

Böyle bir araştırmaya yönelmenin iki nedeni var. Birincisi, 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal değişimi ele alan literatürde çiftlik tarımının doğuşu ve yapısı üzerine tartışmalar ağırlıktadır. Bu çiftliklerin imparatorluktaki coğrafi dağılımından dolayı, Makedonya ovası ve Batı Ana-

* Yorum ve eleştirileri için Terence K. Hopkins ve Şevket Pamuk'a teşekkürlerimi belirtmek isterim. Bu çalışmanın gerçekleşmesi (kısmen) Ford Foundation/the Population Council MEAWards ve Institute of Turkish Studies, Washington, D.C.'nin katkılarıyla mümkün olmuştur. Bu çalışmada yapılan saptamalar ve dile getirilen görüşler yazara aittir, bu kurumları bağlamaz.

dolu platosu başlıca değişim mekânları olarak görülmektedir; oysa Bereketli Hilal'in batı kesiminde benzer tarımsal kurumların bulunmayışı, bu bölgeyi Osmanlı kırsal alanını etkileyen değişim dairesinin dışında bırakır. Çiftliklere verilen ağırlık, bunların, Osmanlı kırsal alanındaki hâkim üretim örüntülerinden köklü bir kopuşu temsil ettikleri varsayımından kaynaklanmaktadır.

Ne var ki, çiftliklerin Osmanlı tarımında başka yerlerde görülmeyen uygulama ve teknolojileri giderek benimsedikleri varsayımı, yeni araştırmaların ışığında kuşkuyla karşılanır oldu. Bir başka deyişle, derinlemesine incelendiğinde, çiftliklerle diğer büyük tarımsal birimleri ayıran çizgiler giderek kayboluyor.[1] Her ne kadar kesinleşmiş olmasa da, bu kanı yeni araştırma kanalları yaratmamızı zorunlu kılmaktadır. Öncelikle, yaygın küçük meta üretimi bağlamında, köylünün topraksız kalması, çözümlemedeki önceliğini kaybetmektedir. Demek ki, farklı nitelikteki değişimler üzerinde durmamız gerekiyor: Artığa el koyma tarzındaki değişimler, üretim çevrimleri ve işin düzenlenmesi. Uzun vadede bu değişimler, üretimin organizasyonu ile emeğin kullanımı için kümülatif sonuçlar doğurdu.

İkinci olarak, Osmanlı topraklarının doğusundaki küçük üreticilerin var oluş koşullarını açıklamak için öne sürülen "güçlü merkezi otorite-bağımsız küçük köylü" denklemi ancak belli tarihsel durumlarda geçerliydi. Devlet aygıtının askeri gücü, idari düzeni, mali gücü ve istikrarlılığı, değişik zamanlarda sistematik değişimler geçirdi. Bu değişimler, devletin, özünde olan merkezkaç eğilimleri yakından kontrol etme kabiliyetini duruma göre güçlendirdi veya zayıflattı. Daha çok resmi belgelerde görülen, iç dengesini iyice kurmuş bu sistem tablosu ideal bir durumdan bahsettiğine göre, Osmanlı kırsal rejimi hakkındaki çalışmalar bu denklemin bozulduğu "sapmalar" üzerinde yoğunlaşır. Bir başka deyişle, imparatorluk merkezinin zayıflamasının ve/veya piyasa üzerinden yürütülen ilişkilerin yaygınlaşmasının eninde sonunda küçük üretimin dayandığı temeli yıkacağı varsayılır. Ancak, 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısında merkezi bürokrasinin kendisine tabi bölgeleri idare etme ve denetleme kabiliyetinin zayıfladığı düşünülürse, küçük üreticilerin —güçlü âyânın idaresi altında— önemini koruması, sadece merkezi otoritenin küçük üreticileri kollayan bir ortam yaratabilmesine dayanılarak açıklanamaz. Küçük köylülüğün dinamikleri, yani bu kesimin farklı tarzlarda kendini yeniden üretmesine olanak tanıyan düzenekler, henüz yeterince araştırılmamıştır.

1 Vergopoulos (1978).

Ticari tarım açısından bakarsak, küçük topraklı kırsal hanelerin daha yaygın oluşu, artığa el koymada kira toplayan unsurlara daha büyük bir rol düşeceği anlamına geliyordu. Bu unsurların mevcut olmadığı durumlarda, her hane/köy ihraç ürünleri yetiştiriciliğine geçmeye ya da üretim örüntülerini değiştirmeye kendi başına karar vermek zorunda kalıyordu. Bir başka deyişle, köylü haneleri/ köylerle bunların etrafını sarmalamış olan büyük işletmeleri bağlayan ağlar, piyasa üzerinden yürütülen ilişkilerin yayılmasını sağlayarak, Doğu Akdeniz'deki tarımsal yapının bütünlüğünü yeniden kurmuştu. Dolayısıyla, birbirine gevşek bir şekilde bağlı olan bu birimlerin küçük köylü üreticilerden çekilen artığı pazarlara akıtmakta ve dolaşıma sokmakta oynadığı etkin rol ayrıntılı bir şekilde açıklanmalıdır. Tersinden söylersek, kira toplayıcıların oluşturduğu çatının altında üretim yapmak zorunda olan kırsal hanelerin işleyişini kavramak büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, Osmanlı tarımının dinamiklerini açıklarken *Grundherrschaft* tipi işletmeleri çözümlemek, kırsal haneleri öteden beri var olan durağan kurumlar olarak değil de, tarihsel trendlere bağlı olarak yeniden yapılanan birimler olarak görmemize olanak tanıyacaktır.

Dolayısıyla, temel niteliği küçük köylü hanelerinin ezici hâkimiyeti olan bir tarımsal dönüşümün anlamını bütün boyutlarıyla kavrayabilmek için, malikâneler ya da vakıflar gibi birçok büyük ölçekli kira toplayıcı kurumun varlığını, daha doğrusu, bunların küçük birimlerle yan yana var olmasının koşullarını tanımlayabilmemiz gerek. Bu kurumlar, çiftliklerin aksine, kendileri için özerk bir alan yaratamamışlardı. Daha ziyade, küçük üreticilerin ördüğü mevcut kırsal dokuya eklemlenmişlerdi.

Yukarıda da değinildiği gibi, Suriye eyaletleri, asi yöneticilerin ya da Bedevilerin aldıkları haraç yüzünden yıkıma uğramış bir bölge olarak literatürde yer alır, Anadolu ve Balkan eyaletlerindeki tarımsal değişim dalgasının dışında görülür. Ancak, çiftlik benzeri işletmelerin bulunmayışı, tarımsal değişimin yaşanmadığını göstermez. İşte bu yüzden, Suriye eyaletleri, yukarıda bahsettiğimiz kira toplayıcıların oluşturduğu çatıyı vurgulayan çözümleme tarzını kullanmak için mükemmel bir coğrafi mekândır.

Bu çerçeve içinde, kırsal köylü haneleri üretiminin var oluşu için gerekli koşulları yeniden üreten ve pekiştiren dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinin yol açtığı sonuçlar makalenin ilk kısmında ele alınacaktır. Bağımsız üreticilerle *Grundherrschaft* tipi işletmeleri birbirine bağlayan karmaşık ilişkiler ağı ikinci bölümde işlenecektir. Üçüncü bölümde ise kapitalist dünya sistemiyle giderek daha fazla bütünleşme sırasında yeniden şekillenen tarım-

sal yapının değişen koordinatları ve bu yapı içindeki gerilimler, nihai bir çözümleme iddiası olmaksızın ele alınacaktır.

1

18. yüzyıl, dünya tarihi açısından, genişleme ve enflasyon dönemidir ve bu dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine bütünleşmesinin Doğu Akdeniz'in kırsal kesimleri üzerindeki etkileri tartışılırken göz önünde bulundurulması gereken arka planı oluşturur. Bu bölümde bu konuyu anlatacağız. Bu yeni ekonomik büyümenin küçük köylü hanelerinin varlığını pekiştirmesi için uygun bir ortam yarattığı öne sürülecektir. Bütünleşmenin göstergelerinden biri, dünya ekonomisindeki çevrimsel geçici durumlarla oluşan fiyat dalgalanmalarına karşı duyarlıktır. Bu dalgalanmaların tarımsal rejimdeki yansımalarının izini sürebilmek için aşağı yukarı bir yüzyıla yayılan uzun süreli fiyat hareketlenmeleri ile daha kısa süreli Kondratieff çevrimlerinin A ve B aşamaları arasında bir ayrım yapmak gerekmektedir.

Kondratieff çevrimlerinin dalgalanmaları hesaba katılmazsa, 1733'te başlayan 18. yüzyıl enflasyon dalgası, Napoléon savaşlarının sonuna dek sürdü. Avrupa'da tarım ürünlerinin, özellikle de tahılların fiyatları 1750'den sonra hızla yükseldi. Fiyatlardaki bu genel tırmanış, 1817'de durmuş ve yüz yıl sürecek bir deflasyon dönemi başlamışsa da, fiyatlardaki bu hareketlerin tarımsal ticaret hadlerine herhangi bir etkisi olmadı çünkü mamul malların fiyatları daha da fazla düşmüştü. Sonuç olarak da, 1750-1850 arasında tarımsal patlama yaşandı.[2]

Bu enflasyon dalgasının bir sonucu olarak ve dalgayla birlikte, Osmanlı topraklarındaki fiyatlarda da benzer bir artış yaşandı. 18. yüzyıldaki fiyat artışlarının ardından, 1800 ile 1840'lar arasında gıda fiyatları üçe katlandı. Napoléon savaşları ile Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında Doğu Akdeniz ticaretinin kesintiye uğraması, ardından da Mısır'ın Suriye eyaletlerini işgal etmesi, fiyatların 1840'lara kadar yüksek kalmasına neden oldu. Demek ki, bütünleşme ve çevrelleşme dönemi aynı zamanda bir enflasyon dönemiydi.

2 Bu dönemleme Slicher Van Bath'tan (1966) alınmıştır. Elbette, tarım ürünleri fiyatlarını uzun süre etkileyen, özellikle büyüme dönemlerinde (1730-1770 ile 1789-1817) belirginleşen enflasyonun ardından, görece sakin Kondratieff daralması (1770-1790 ile 1817-1850) geliyordu. 19. yüzyıldaki uzun süreli fiyat düşüşü trendlerinin tarımsal yapılar üzerindeki etkileri için bkz. Friedmann (1978); kırsal dönüşümdeki Kondratieff dalgaları için bkz. Keyder (1983a).

Piyasaya, üretim araçları ya da tüketim malları edinmek için değil, daha ziyade, ürettikleri artığı pazarlamak için bağımlı olan tarımsal üreticiler, yüz yıl boyunca egemen olan enflasyon dalgasından ve tarım lehine işleyen ticaret hadlerinden epey yararlandılar. Bu ekonomik iklim, küçük üreticilerin kendi kendilerini yeniden üretmeleri ve varlıklarını pekiştirmeleri için çok uygundu. Bu dönemden sonra, imparatorluk topraklarında fiyatlar, 1890'ların sonlarına dek süren 19. yüzyıl deflasyon trendiyle birlikte, Kırım savaşı sırasında yaşanan patlama hariç, düştü.[3]

Bu bağlamda, bir yüzyıl boyunca yaşanan fiyat artışı Osmanlı İmparatorluğu'nun büyüyen dünya ekonomisinin içine çekilmesinde şüphesiz etkili olmuştu. Öncelikle, Avrupa'daki fiyat artışları, çevre ülkelerde üretilen mallara talebin artması sayesinde, dünyanın en ücra köşelerine bile yansıdı. Bir yüzyıl süren enflasyon döneminin etkileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusundan, Safevi İran yoluyla Moğol hâkimiyetindeki Hindistan'a ulaştı.[4] Doğu Akdeniz'de sadece *livre* enflasyonu bile yüzde 25 ile 100 arasında değişen oranlarda fiyat artışlarına sebep oldu.[5] Önceki yüzyıldaki fiyat hareketleriyle tam bir tezat oluşturan bu artışlarla, Ortadoğu'daki ekonomik hayatın tüm alanlarında, özellikle de şehirlerde, belirgin bir enflasyon trendi yaşandı.

Örneğin, 17. yüzyıl boyunca *ratl* başına 1/75 guruştan 1/40 guruşa yükselen ekmek fiyatları 1748'de *ratl* başına 3-4 paraya, 1784'te de 10 paraya çıktı. Söz konusu dönemlerden ilkinde yıllık fiyat artış oranı yüzde 2, ikincisinde ise yüzde 6 idi. 1855'te ekmek fiyatı *ratl* başına 1 4/40 guruştu.[6] Tahıl fiyatlarındaki tırmanış gıda için yapılan harcamaların da artmasına neden olmuştu. 1700'lerden 1780'lere kadarki dönemde, kişi başına yıllık gıda harcamaları 30 guruştan 130-150 guruşa yükseldi. 1840'larda ise bu rakam 300-500 guruş civarında seyretti.[7] Hem o döneme ait seyahatname-

3 Issawi (1984, s. 187).

4 Bu büyümenin tarım ürünlerinin fiyatları üzerindeki etkisi için bkz. Le Roy Ladurie ve Goy (1982); Asya imparatorlukları ile Rusya üzerindeki etkisi için bkz. Athar Ali (1975, s. 385-91); Mironov (1986).

5 Paris (1957, s. 583).

6 Bu rakamlar Abdel Nour'dan (1982, s. 116-17) alınmıştır; Laoust içinde (1952, s. 233) Ibn Jum'a; Volney (1825, s. 252); Archives du Ministère des Affaires Etrangères (bundan sonra AE olarak anılacaktır), Correspondances commerciales (bundan sonra CC olarak anılacaktır), Halep, c. 13, 16 Temmuz 1855.

7 Bu tahmini rakamlar Rabbath'tan (1905, I, s. 117); Volney'den (1825, II, s. 88); Burckhardt'tan (1812, s. 327); Cane'den (1842, II, s. 43) alınmıştır.

lerde şehirlerden bahsedilirken çizilen karanlık tablo hem de tekrar tekrar baş gösteren yiyecek sıkıntılarına ve başını almış giden tahıl fiyatlarına ilişkin şikâyetler durumu gayet doğru betimliyor. Ancak, bu, madalyonun sadece bir yüzüdür. Şehirlilerin zararına olan bu artışlar, mamul malların fiyatları bu kadar büyük bir hızla yükselmediği için, geliri tarıma dayanan gruplara daha iyi mali koşullar getirmişti.

Döneme ait kaynaklardan da anlaşılacağı gibi, tahıl fiyatlarında zaman zaman (özellikle askeri seferberlik ve savaş dönemelerinde) belirgin oynamalar görüldüyse de uzun vadede hâkim olan trendin tedrici bir artış olduğu söylenebilir. Buğday-ekmek-un sacayağının ilk unsurunun fiyatı 1747-1810 arasında *girara* başına 8-15 guruştan 50 guruşa yükselerek üçe katlandı; bu fiyat kıtlık zamanlarında 80-100 guruşa vurabiliyordu. Bu da, aşırı dalgalanmaları bir kenara bırakırsak, yıllık ortalama yüzde 3'ün üzerinde bir artış demektir. Artış oranı 19. yüzyılın ilk yarısında daha fazlaydı. Buğday fiyatı 1810-1850 arasında *şunbul* başına 14 guruştan 50 guruşa yükseldi; bu da yıllık ortalama yüzde 3,8'lik bir artış demektir. Ekmek yapımında kullanılan bir diğer tahıl olan arpanın fiyatlarındaki artış daha da belirgindi. Dünya piyasasının gel-gitlerinden etkilenmeyen arpanın fiyatı 1741'de *mudd* başına 8 para iken 1771-1772'de 2,5 guruş olmuştu. 1811-1836 arasında ise *şunbul* başına 8 guruştan 35 guruşa yükselmişti; bu da her iki dönemde de yıllık ortalama yüzde 6'lık bir artış demekti. Tahıl fiyatlarındaki artış en ucuz ürüne olan talebi artırdığı için, bu yüksek artış oranlarında şaşılacak bir yan yok. Nitekim arpa da fiyatı görece en çok artan tahıl oldu. İncelediğimiz dönemde buğday ve arpa fiyatlarının birbirine oranı yukarıda anılan kuralı doğrulamaktadır. 1755'te 2,1 olan oran 1840'lara kadar sürekli düştü; 1811'de 2'ye 1,7 oldu; Mısır'ın Suriye'yi işgali sırasında da 1,6'ya 1,4 idi. Yüzyılın ortalarına doğru "tarihsel oran"a (bire iki) ulaşıldı. Öte yandan, Doğu Akdeniz limanlarından ihraç edilen ham pamuk, ipek ve pamuk ipliği fiyatları 18. yüzyılda yüzde 2,7-3 oranında bir artış gösterdi.[8]

Bir yandan, yerel ağırlık ölçülerinin ve dolaşımdaki paraların içinden çıkılmaz çeşitliliği, diğer yandan da Osmanlı parasının sürekli tağşişi, hiç şüphesiz, yukarıda verilen rakamların ihtiyatla değerlendirilmesini gerektiriyor. Bu da-

8 Uyarlamalar, Hinz (1955) model alınarak yapılmıştır. Kullanılan kaynaklar şunlardır: al-Dimashqi (1912); al-Budayri (1957, s. 4-5, 25, 35-36, 106, 108, 151-152, 155); Abdel Nour (1981, s. 395); Bowring (1840, s. 123); Accounts and Papers, Commercial reports from Aleppo for the years 1850 & 1855; ihraç mallarının fiyatları için, bkz. Posthumus (1946); Romano (1956).

ğınık ve az sayıda veri, yine de, Bereketli Hilal'in batı kesiminde, Avrupa'da yaşanan ve oradan dünyaya yayılan enflasyon dalgasıyla aynı zamanlarda, fiyatlarda uzun süreli bir artış trendinin hâkim olduğunu gösteriyor. Yalnız bir noktayı gözden kaçırmamalıyız: Fiyatlardaki bu büyük artışlar, Avrupalı seyyahların ve o dönemde o bölgede yaşamış kişilerin de yaptığı gibi, genelde asi yöneticilerin tekelci ve tek alıcı tutumlarına bağlanmışsa da, bu dalgayı yaratan nedenler 18. yüzyıldaki enflasyon trendiyle doğrudan ilişkilidir. Yöneticiler, fiyatlardaki hızlı artışı hâkimiyet bölgelerini genişletmek ve böylelikle yerel rakiplerini saf dışı bırakmak için bir bahane olarak kullanmışlardır.

Küresel üretim ve ticaret ağlarıyla giderek artan bütünleşmeye eşlik eden fiyat artışlarını bölgedeki demografik trendler de etkiliyordu. Sürekli Bedevi saldırıları yüzünden kırsal nüfusta artış görülmezken şehirli nüfusun artması fiyatların yükselmesini etkileyen diğer bir faktördü. Bir başka deyişle, bir yandan ekilen arazi azalırken, tüketiciler ile üreticilerin sayıları arasındaki oran önemli ölçüde değişiyordu. İmparatorluğun en parlak dönemi olan 16. yüzyılda Suriye eyaletlerinde yaşayan nüfusa ilişkin rakamlar 800.000 ile 900.000 arasında değişiyor (bu rakamın yüzde 7-10'u kadar da göçer vardı). Bunların 200.000'i şehirlerde yaşamaktaydı. Demek ki, üreticilerin tüketicilere oranı yaklaşık 3,5'e 1'di. Suriye eyaletlerindeki nüfusun 19. yüzyılın arifesinde 1,6 milyon civarında olduğu, şehirli nüfusunsa en az 250.000 olduğu tahmin ediliyor. Bu rakamlara 500.000 civarında göçer de dahildir. Bu göçerlerin en azından yüzde 50'sinin ekmeklik tahıl için yerleşik üreticilere bağımlı olduğunu varsayarsak, tarımla uğraşmayan bir kişi için yiyecek üretmesi gereken kişi sayısının 2 olduğu sonucuna varırız.[9] Ayrıca, her yıl 6.000-10.000 ton kadar tahılın Avrupa'ya ihraç edildiği[10] ve hac kervanlarının iaşesinin düzenli olarak sağlandığı da göz önünde bulundurulursa, üretici/tüketici oranındaki düşüş, tarımsal verimliliğin arttığı şeklinde yorumlanabilir.

9 Üretim ve nüfusla ilgili veriler, Cohen ve Lewis'ten (1978); Abdel Nour'dan (1982); Guys'tan (1862); Gerber'den (1979) alınmıştır. Ekilebilir toprakların alanı, esas olarak 19. yüzyıl boyunca genişledi. 18. yüzyılın başında bir köyün ekilebilir arazisi 10-20 feddan arasında değişirken, bu rakam 19. yüzyılın ortalarında 25 feddana çıkmıştır. 18. yüzyıl için bkz. Orhonlu (1988, s. 65-71); Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara (bundan sonra VGM olarak anılacaktır), (cilt) 1363 (1155/1742-1743); 19. yüzyıl için bkz. Lewis (1988, s. 39); Başbakanlık Arşivi, İstanbul (bundan sonra BA olarak anılacaktır), Tapu Tahrir (TT), 963 (1291/1874-1875).

10 İhracatla ilgili veriler için bkz. Murphey (1986, s. 249-50, dipnot 10); Panzac (1985a).

Ekmeklik tahıl tüketimine gelince, Doğu Akdeniz şehirlerinde tüketilen miktarlar, Avrupa tarihi üzerine yapılan çalışmalarda bulunan ortalama değerlere oldukça yakındı. Örneğin, Trablusşam'da 15.000 kişilik nüfusun günlük ekmeklik tahıl tüketimi 40-45 şunbuldu; bu da kişi başına yılda yaklaşık 2,6 hektolitre demekti. Nüfusu 10.000 olan Sidon'da, yıllık 8.300 girara ya da kişi başına 2,6 hektolitre tahıl tüketilmekteydi. Avrupa tarımına ilişkin tarihyazıcılığında, 18. ve 19. yüzyıllarda kişi başına yıllık ekmeklik tahıl tüketimi 2 ile 4 hektolitre arasında hesaplanmaktadır. Trablusşam ile Sidon için verilen rakamların kayıtlara geçmeyen düşük kalite tahılları içermediğini belirtmek gerek. 19. yüzyılın ikinci yarısında meydana geldiği kabul edilen çarpıcı gelişmelerin ardından, 20. yüzyıl başlarında, ortalama miktar sadece 2,75 hektolitreydi.[11]

Doğrudan üreticilerden alınan öşür miktarındaki artışlar, tarımsal üretimdeki dinamizmin bir başka göstergesi olarak kabul edilebilir. Üretim miktarı ile öşür miktarı arasında illa ki bire bir örtüşme olması beklenemez, ama güvenilir veri dizileri yoksa, öşür verileri —düzensiz de olsalar— tarımsal üretimin ritmi için bir ölçü olarak kullanılabilir. Suriye eyaletlerinde yapılan bir kadastro çalışması öşür gelirlerinde önemli artışlar olduğunu göstermektedir. Kuzey Suriye eyaletlerinde öşür gelirleri 1780'lerde 2 milyon guruşken, 1830'larda 5,6 milyon guruşa yükselmiş, 1857-1869 arasında yıllık 17,5 milyon guruşa ulaşmıştı. Aynı zaman dilimi içinde Güney Suriye eyaletlerinde yıllık ortalama öşür geliri 10,3 milyon guruştan 16 milyon guruşa çıkmış, daha sonra da 30 milyon guruşun üzerine fırlamıştı.[12] Bu tarihsel kesitlerde bölgede hâkim olan siyasi ortam düşünüldüğünde, ilk gruptaki değerler fazla düşük sayılabilir; aralıksız süren Bedevi baskısı yüzünden genellikle bir kargaşa dönemi olarak nitelenen o yılların özelliğini yansıttıkları düşünülebilir. İkinci grup değerler ise Mısır'daki yetkililerin aldığı zorbaca önlemlere bağlı olarak fazla yüksek çıkmıştır denebilir. Bütün bunlara rağmen, bu değerler, tarımsal üretim ritminde bir değişiklik olduğunu ortaya koymaktadır. Vergi miktarlarındaki değişiklikler de ilave kanıtlar sunmaktadır. Örneğin,

11 Archives Nationales (bundan sonra AN olarak geçecektir), Série affaires étrangères B', Trablus Fransız konsolosluğu, Kayıt no. 15, 10 Mart 1812; AE, Correspondance consulaire, Sayda Fransız Kolsolosluğu, Kayıt no 26, 12 Aralık 1812; Braudel (1979, 1, s. 121, 134); Ruppin (1918, s. 16).

12 Bu tahmini rakamlar Volney'den (1825, II, s. 211); Bowring'den (1840, s. 22); Bourne ve Watt (1978, c. VII) içindeki British Documents on Foreign Affairs'den alınmıştır.

Halep'te her bir *feddan*'dan alınan vergiler 1550'ler ile 1750'ler arasında 4 *mekkuk*'tan 7 *mekkuk*'a çıkmıştı.[13]

Ayrıca, bu eğilimlerin her ikisi de, yani toplanan öşür miktarındaki artış ile üretici/tüketici oranındaki küçülme, hane başına üretilen tahıl miktarındaki artışla (gerçi haneler bu artışı her zaman kaydetmezler) koşutluk göstermektedir. 16. yüzyılda hane başına üretilen tahıl miktarı 500-1.000 litre arasında oynamaktaydı ve bu miktar 18. yüzyıl ortalarında 2.100 litreyi bulmuştu. 1830'larda her hane piyasaya ortalama en az 2000 litre tahıl sürüyordu, varlıklı kırsal haneler söz konusu olduğunda bu rakam 4000 litreye ulaşıyordu; bu da pazarlanan çıktı hacminde bir artış olduğunu gösterir.[14] Pek çok üreticinin düşük kalite tahılların üretimiyle geçimlik düzeye inmesi de pazarlanan ekmeklik tahıl çıktısını büyütmüş olmalıdır.

Pazarlanan ticari ürünlerin miktarını artıran bir başka faktör, bölgede uygulanmakta olan çok çeşitli dönüşümlü ekim yöntemleriydi. Yük hayvanlarının sayısı çok az olduğu için yeterli miktarda gübre bulunmayışı Akdeniz tarımının yapısal özelliklerinden biridir. Bu eksiklik, dönüşümlü ekim yöntemleri uygulanarak telafi edilmeye çalışılıyordu. Bu çok çeşitli yöntemler 18. yüzyılda bir dizi değişim yaşandığının göstergelerinden biridir. Toprağın verimsizleşmesini önlemek için kavun ya da salatalık gibi toprağı besleyen ürünler ekiliyordu. 19. yüzyıl sonlarına doğru sakızkabağı, patates ve domates gibi sebzeler de bu amaçla ekilen ürünlere eklendi.[15] Bu da, Akdeniz tarımının başlıca özelliklerinden biri olmayı bugün de sürdüren yaygın bahçe tarımıyla birlikte, tahıl dışındaki ürünlerin arzını ve girişini artırdı, çeşitlenmiş tarımın temelini oluşturdu, dolayısıyla da pazarlanan ticari ürünlerin miktarını artırdı.

Bu açıdan bakılınca, seyyahların bildirdiği yüksek rekolte oranları (izlenimlerine dayanarak konuşan bu kişilerin sözlerini aslında ihtiyatla karşılamamız gerek) akla uygun hale geliyor. 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında, buğday rekoltesi (birim tohuma alınan ürün miktarı cinsinden) tahminen bire on (Hama) ile bire yirmi beş (Havran) arasında değişiyordu. Arpa rekoltesinin daha da yüksek olduğu tahmin ediliyor. 19. yüzyıl ortalarında Havran'da hasadın tohum miktarına oranı buğday için on yediye bir, arpa içinse on dörde bir idi. Fransız uzmanların 20. yüzyılın başlarında bu oranlara ilişkin tahminleri daha düşüktü, ama çok da değil: Buğdayın bire

13 Venzke (1981, s. 220-37); VGM 1363 (1155/1742-43, 1-6).

14 Makovsky (1984, s. 110-12); Abdel Nour (1982, s. 394-97); Cunningham (1966, s. 50-51) içinde Richard Wood.

15 Pascual (1984, s. 363).

dokuz-on yedi, arpanınsa bire on beş-on sekiz verdiği tahmin edilmekteydi. Bölgenin kuzey kesimlerinde rekolte daha düşüktü: Buğday için bire sekiz, arpa içinse bire on. En düşük rekolte tahminleri bile Anadolu'nun ortalama rekolte oranı olan bire beş-altıdan daha yüksekti.[16] Rekolte oranlarında 19. yüzyılda gözlenen düşüş, ekili alanların hızla genişlemesine bağlı gerçek bir düşüşten kaynaklanmış olabilir. Bu açıklama, 18. yüzyıl boyunca ekilip biçilen arazilerin en verimli topraklar olduğunu varsayıyor, zira Bedevi saldırılarından kaçanlar önce verimsiz arazileri terk ediyorlardı.

Hem aynı dönemde Avrupa'da görülen rekolte oranlarından daha yüksek olan bu oranlar, hem de bu oranlara tekabül eden ürün miktarı, kimi araştırmacıları, tarımsal üretimde yaşandığı kabul edilen durgunluğa rağmen böyle yüksek rekoltelere ulaşılması gibi bir "anomali" için açıklamalar aramaya yöneltmiştir. Bu açıklamalardan biri, ekilen tohuma oranla yüksek olan rekoltenin, işlenen araziye oranla düşük olduğudur. Ancak bu açıklama doğru değildir. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar hektar başına ekilen tohum miktarı belirgin bir şekilde düşmüştür. 16. yüzyılda ortalama 10 mudd (1/2 ton) tohumun bir çifti ekmek için yeterli olacağı düşünülüyordu. 1 hektar araziyi ekmek için gerekli tohum miktarı, toprağın kalitesine göre 400 ile 650 litre arasında değişiyordu. 19. yüzyılın arifesinde bu miktar hektar başına 250-375 litreye düşmüştü; bir faddan toprağı ekmek için 6 girara tohum gerekiyordu. Bu rakamlar, bir hektara ortalama 300 litre tohumun ekildiği Batı Anadolu çiftliklerindeki oranlarla aşağı yukarı aynıdır. 19. yüzyılın ortalarında hektar başına ekilen tohum miktarı daha da düşmüş, 150-200 litreye gerilemişti. Ancak 20. yüzyılın başına ait rakamlar biraz daha yüksektir: Bekaa vadisinde hektar başına 180-200 litre, Filistin'de ise 240 litre.[17] Ekilen tohum miktarındaki bu düşüş, toprağa gerektiği şekilde ekilemediği için ziyan olan tohum miktarını en aza indirmek amacıyla, eldeki tohumların eskisine oranla daha iyi değerlendirildiği anlamına gelmekteydi.

Yukarıda verilen miktarlar, hektar başına 100-200 litre buğdayın ekildiği Avrupa'daki miktarlardan düşük değildi.[18] Dolayısıyla, rekolte, ekilen araziye

16 Rekolte oranlarına ilişkin tahminlerin bir dökümü için bkz. Delbet (1877, s. 381-382); Refik ve Behçet (1916/ 1315, s. 53, 58); Parmentier (1919, s. 9-10); Issawi (1980, s. 214-15).

17 Delbet (1877, s. 393); Nagata (1976b); Parmentier (1919, s. 9); Dalman (1932, V, s. 182); Burckhardt (1812, s. 300); Cuinet (1896, s. 377); Accounts and Papers, Commercial Report from Diyarbekir for the year 1863.

18 Braudel (1979, I, s. 121).

oranla hiç de az değildi. Üstelik, rekolte yüksek olunca tohumluk olarak ayrılan miktarın toplam hasada oranı düşüyor, dolayısıyla da pazara aktarılabilecek tahıl miktarı artıyordu. Muhtemelen, rekolte oranları yükseldikçe küçük işletmelerin yaşamasına izin veren bir ekonomik ortam hâkim oldu.

Doğu Akdeniz tarım ekonomisindeki değişimin bir başka göstergesi de yeni ürünlerin ekilmeye başlamasıdır. 18. yüzyılda Balkan eyaletlerinde çiftliklerin yayılmasının izini süren çalışmalar, mısırın çiftlikler sayesinde ekilmeye başladığını ve yaygınlaştığını gösteriyor. Suriye eyaletlerinde mısır yetiştiriciliği 17. yüzyılda başladıysa da, Balkan eyaletlerindeki kadar büyük bir öneme sahip olmadı; çünkü geniş arazilerde yetiştirilen ticari bir ürüne dönüşmedi. Mısırın Doğu Akdeniz kıyılarına 17. yüzyılda ulaştığını gösteren kanıtlardan biri, bu yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yazılmış bir şifalı bitkiler sözlüğünün bir maddesinin mısır bitkisine ayrılmış olmasıdır. Bu kitapta mısırdan *zürra şami* olarak söz edilmesi, ilk defa 1611'de Sırp eyaletlerinde görülen bu bitkinin asıl kökeni ve imparatorluk topraklarına gelene kadar izlediği yollar hakkında bir ipucu vermektedir.[19] (Bu bitki, 18. yüzyılda "Mısır tahılı" olarak anılmaya başladı.) Mısır, genellikle üretildiği yerde tüketildiği için, elçilik raporlarında veya ticari kayıtlarda pek sık anılmaz.

Mısır tarımının ne ölçüde yaygın olduğunu ve değişik coğrafyalara hangi yollarla yayıldığını saptamak güçse de, elimizdeki birkaç veri, bölge ahalisinin beslenme rejiminde bu ürünün önemli bir yer işgal ettiğini anlamamıza yetiyor. Fransız elçilik mektuplarına göre, Trablus sancağında mısır üretimi, darı ve arpa gibi geleneksel olarak çok tüketilen tahılların üretimi kadar önemliydi. Yüzyıl ortalarına doğru, sancaktaki üretimde mısıra bariz bir ağırlık verildi; artık toplam *maïs* (*maïs jaune* [mısır] ile *maïs blanc* [darı]) üretiminin sekizde yedisini meydana getiriyordu. Üstelik, kalitesi de "ithal mısırlardan üstündü". Yüzyılın sonlarına doğru, Atlantik'in ötesinden, Amerika'dan gelen mısır bazı yörelerde geleneksel olarak üretilen darının yerini aldı; ancak, Akka ile Hayfa bu gelişmenin dışında kalan istisnai yörelerdi.[20]

Amerika'dan gelen başka bitkiler, yani patates ile domates de bölgeye aynı dönemde girdi. Her iki ürün de önce Suriye kıyı şeridine ulaştı, oradan Anadolu'ya geçti. Mısırın yukarıda anlatılan macerasına benzer biçimde, domates de Anadolu'ya hem 1659'da Avrupa'dan, hem de Bereketli

19 Hayatizade (t.y.), I, s. 315 ve Stoianovich (1966).

20 AN, Série affaires étrangères, Trablus Fransız Konolosluğu, Kayıt no. 15, 21 Mart 1812; AE, CC, Beyrut, c. I, 31 Aralık 1826; CC, Beyrut 5, 16 Eylül 1846; Carne (1842, III, s. 15); ve Cuinet (1890, II, s. 135, 166, 209, 213).

Hilal'den getirildi ve domatese farklı yerlerden geldiğini gösteren iki isim verildi: "Frenk badıncanı" ve "Arap badıncanı". Patates, hiçbir zaman, Avrupa'daki gibi, pazarlanabilecek artığı fazlalaştırmak açısından dönüştürücü bir rol oynamadı. Yine de, ihraç ürünleri yetiştirmekte uzmanlaşan bölgelerin (örneğin Cebel-i Lübnan) aynı zamanda patates tohumu ihracatçısı da olmaları, ikisi arasında karşılıklı bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Domates gibi, patates üretiminin yapıldığı coğrafi alan da Biladü'ş-Şam'ın kuzey sınırlarından güney sınırlarına dek uzanmaktaydı. Genellikle İrlanda patatesi olarak anılan cinsin üretimi de bir hayli yaygındı. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde domates ve patates artık bütün bölgede üretilir olmuştu; ayrıca Beyrut ile Trablus'tan Güney Anadolu eyaletlerine gönderiliyordu. Patatesin tersine, domates Anadolu mutfağında çok çabuk benimsendi.[21]

Bu grup içinde bahsedilmesi gereken son ürün ilk kez 18. yüzyıl sonlarında Halep'te yetiştirilen kuru fasulyedir. Geliş yolunu hatırlatan ismiyle *ubiye efrenciyye*, bölgede büyük miktarlarda olmasa da dönem dönem üretildi.[22] Diğer yeni ürünler, örneğin hikâyesi daha çok bilinen tütün, (Trablus'a İbrahim Paşa'nın getirdiği) kırmız ya da 18. yüzyıl sonlarında Sayda ile Beyrut civarında yetiştirilen ve yeniden üretilmeye başlayan şekerkamışı hakkında fazla bir şey söylemeye gerek yok.[23] Yalnız şunu belirtelim: Bölgeye yeni getirilen ürünlerin çoğu yaz bitkisiydi ve sürekli sulama istiyordu. Dolayısıyla, bu yaz bitkilerine sürekli su sağlayabilmek için bazı düzenlemelerin yapılmış olması gerekir (gerçi denize yakın ovalarda görülen meşhur yoğun çiy, yağmur suyunun eksikliğini telafi ediyordu). Özetleyecek olursak, bu yeni ürünlerin Suriye'ye gelmesi Doğu Akdeniz bölgesindeki tarımda ve kırsal hane üretiminde çeşitli değişimler yaşandığını kanıtlamaktadır.

Bu gelişmelere paralel olarak, ürünlerdeki değişikliklerle birlikte, emek kullanımında ve tarım yöntemlerinde de değişiklikler oldu. Öncelikle, Avrupa'nın artan talebi yüzünden aşırı derecede yükselen hammadde (ipek, pamuk) fiyatları, kırsal kesimde bu maddelerin eskisine oranla daha az iş-

21 Bruckhardt (1812, s. 22); Whittman (1803, s. 214); Paxton (1839, s. 244); Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO) 78/1418; Hayatizade (t.y.), I, s. 112, 227, 356; Russell (1794, s. 90); Accounts and Papers, Commercial Report from Alexandretta, (1858 yılı için), 1859, 447; Accounts and Papers, Commercial Report from Diyarbekir, 1863; Wetzstein (1857, s. 476); Sefercioğlu (1985); Melce'ü't-Tabbahin, 1844/1260; Abdurrahman bin Abdullah (1871-72/1288, s. 37); Latron (1936, s. 107).

22 Russell (1794, I, s. 74, 92); Post (1880, I).

23 Volney (1825, I, s. 283); Bowring (1840, s. 17).

lenmesine yol açtı. Sonuçta, bu hammaddeler daha ziyade kasaba ve şehirlerde işlenmeye başladı. Kumaş ticaretiyle uğraşan Fransız tüccarlar, şehirlerde ipek ve pamuk işleyen işçilerin yetersizliğinden şikâyet ediyorlardı; bu ürünlerin pek de uygun olmayan koşullarda depolanmasından da şikâyetçiydiler.[24] Bu şikâyetler bir yana, hammadde işleme faaliyetlerinin şehirlere kaymasıyla, kırsal kesimde yeni bir rejim meydana geldi; doğrudan üreticiler artık tarıma daha fazla zaman ayırmak zorundaydılar, dolayısıyla da yoğun tarım yöntemleri kullanmaya başladılar. İncelenen dönem boyunca sürekli bir işgücü sıkıntısının yaşanmış olması tarımsal üretimdeki yoğunlaşmayı yansıtmaktadır.[25]

Yetiştirilen ürünlerdeki ve emek kullanımındaki bu değişikliklerin yanı sıra bölgenin tarımsal haritasında da değişiklikler meydana geldi. Bu açıdan bakıldığında, belli başlı üç tarımsal kuşak ayırt edilebilir: Platolarda tahıl üretimi, engebeli arazilerde fidancılık, kıyı ovalarında ise bu iki faaliyet birden ağırlıklı yer tutmaktaydı. Deniz kıyısındaki ovalarda uygulanan dönüşümlü ekim sistemi tahıllara fazla bağımlı değildi. Genellikle, çift tarla sistemi uygulanıyordu; böylelikle yaz ve kış ürünleri isteğe göre daha düşük veya daha yüksek oranlarda üretilebiliyordu. (İç kesimlerde uygulanan, üç ürünün dönüşümlü ekilmesine dayanan sistemlerde ise kış ve yaz ürünlerine ayrılan alanların eşit olması gerekiyordu.) Akdeniz'in güneydoğu kıyılarının tamamında görülen yoğun çiy, toprağın bu şekilde kullanılmasını mümkün kılıyor, üretim çevrimine çeşitli yaz ürünleri katılabiliyordu. Bu bölgelerde nüfusun daha kalabalık ve işlenen toprağın daha sınırlı olması, üreticilerin iki yıllık çevrimlere dayanan bir dönüşümlü ekim sistemini uygulamakta ısrar etmelerinin ardındaki neden olmalıdır. Ne var ki, böyle bir dönüşümlü ekim sistemi, bir yıl baklagillerin, öteki yıl da tahıl ürünlerinin üretilmesini zorunlu kılıyor, bu arada ihraç edilen yaz ürünlerinin üretiminin kesintisiz sürdürülmesini gerektiriyor, dolayısıyla da köylüleri ithal tahıla bağımlı hale getiriyordu.

İç kesimlerde ise tahıl üretiminin ağırlık taşıdığı üç ürüne dayalı ekim sisteminin çeşitli biçimleri uygulanıyordu. Bazı bölgelerde tahıllara ve baklagillere eşit ağırlık veriliyor ve üç yıllık bir dönüşümlü ekim sistemine başvu-

24 18. yüzyılın ortalarında Suriye'nin güneyinden yollanan Fransız elçilik raporları bu değişimlere tanıklık etmektedir.

25 Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan Ahkam serileri bu saptamayı kanıtlayan pek çok kayıt içermektedir. Örneğin, VGM 343, 161 (1173/1759-60).

ruluyordu. Mümkünse, toprak nadasa bırakılmıyor, toprağı besleyen bitkiler ekiliyordu. Eğer agronomik koşullar ile iklim buna el vermezse, dönüşümlü ekim sistemine bir yıllık nadas dönemi ilave ediliyordu. Agronomik bakımdan daha kaliteli ve Bedevi baskınlarına karşı daha iyi korunan arazilerde tahıl ve baklagiller üretiliyordu. İç kesimlerdeki ekilebilir arazinin 18. yüzyılda büyük bir değişikliğe uğradığını belirtmek gerek. Büyük ölçüde Bedeviler'in saldırıları yüzünden bağcılık ve meyve üretimi geriledi, düşük kalite tahılların üretimi tercih edilmeye başlandı; üreticiler de, kuru tahıl tarımı önceden uğraştıkları faaliyetler kadar yoğun bir faaliyet olmadığı için, göç etmek zorunda kaldılar. Tarım alanlarının bölünüşünde esas dikkat çekici olan, zaman içinde üç katmanlı bir yapının oluşmasıydı: Güney ve kıyı eyaletleri ihraç ürünleri üretiminde uzmanlaşırken, iç kesimler ile kuzey eyaletleri bu bölgelerin gıda ve işgücü ihtiyacını karşılıyordu.[26]

Dolayısıyla, yukarıda bahsedilen değişimlere bakarak, incelenen dönemin yeni bir çağın başlangıcını haber verdiğini iddia edebiliriz ki bu dönem boyunca Doğu Akdeniz'in manzarasına hâkim olan, küçük üreticilerin varlıklarını pekiştirmesi ve üçlü bir bölgesel işbölümünün billurlaşmasıydı.

2

Küçük üreticilerin hâkim olduğu bir bölgeden bahsederken, dünya ekonomisine katılma sürecinin nasıl bir kurumsal ve örgütsel zeminde gerçekleştiğini hesaba katmak son derece önemlidir. Bu bakış açısıyla yaklaşırsak, *Grundherrschaft* tipi kurumlar kırsal artığın çekilmesinde ve yeniden dağıtılmasında etkin bir rol oynamaya başlamışlardı. Yukarıda belirtildiği gibi, 17. yüzyılda ya yok olup giden ya da yapısal rolünü kaybeden çok çeşitli kira-toplayıcı kırsal mülkiyet biçimi, daha sonraki yüzyıllarda yeniden ortaya çıkıp güçlendi. Benim tezim, gevşekçe birbirine bağlı bu birimlerin bölgenin küresel işbölümüyle bütünleşmesini sağladığıdır.

26 Değişen üretim örüntüleri için, bkz. Turkowski (1969); Morana (1979). 18. yüzyılın sonlarında çıkarılan fetvalar 1700'lerin başlarındakilerle karşılaştırıldığında, imparatorluk çapında yaşanan değişimler açıkça görülebilir, bkz. Meşrebzade 1837/1252. Bölgelerin tarımsal takvimleri arasındaki farklılıklar da emek dolaşımını artırıyordu. Sıcak bir iklime sahip vadiler ile kıyı ovalarında belli başlı ürünlerin ekimi daha önce başlıyor ve Nisan sonundan başlayarak tüm Mayıs ayı boyunca hasat kaldırılıyordu. Kuzeyde ve dağlık yörelerde ise hasadın başlaması, Haziran'a ya da Temmuz'a sarkıyordu. Bu zaman çizelgesi bölge ahalisinin serbestçe dolaşabilmesine imkân tanıyordu. Bkz. Burckhardt (1812, s. 221-22).

Bu tarımsal birimlerin eşzamanlı olarak canlanması, her şeyden önce, tarımsal üretimde yukarıda bahsedilen değişikliklerin yaşanmasıyla ilintilidir. Malikânelerin ve Hıristiyan tarikatların çoğalması, vakıfların yeniden canlanması ve tımar sisteminin dağılma sürecinin yavaşlaması gibi olguların da gösterdiği gibi, tarımsal yeniden yapılanma, her zaman değilse de, çoğunlukla yukarıdan aşağıya gerçekleşiyordu. *Musha*'nın yeniden ortaya çıkışı ve aşiretler arasındaki dengedeki değişiklikler, bir iç yeniden yapılanmanın örnekleridir. İç özelliklerindeki çeşitlilik bir yana, bunların hepsi de tarım/hayvancılık hayatında büyük birimlerin kurulması/pekişmesi ile ilgili örgütsel düzenlemelerdir. Bir hayli dolambaçlı olan bu yolla, küçük üreticilerin ağırlıkta olduğu tarımsal yapıda ticarileşme sürecine içkin sınırlamalar aşılmıştır.

Sayısı giderek artan dünya sistemleri incelemelerinin gösterdiği gibi, bütünleşme süreci üretimde ve siyasada bir dizi yeniden örgütlenmeyi gerektirir. Piyasa üzerinden yürütülen ilişkilerin karşı konulamayacak bir şekilde yayılması ve ardından dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinin getirdiği işbölümü, söz konusu yörelerdeki teşebbüsleri, dünya ekonomisindeki değişimlerin belirlediği bir düzlemde faaliyet göstermek zorunda bırakır. Büyük tarımsal işletmelerin kurulması, kimi piyasaların sürekli değişen koşullarına cevap vermede görece büyük bir esneklik sağlar, çünkü böylelikle üretimdeki artış veya azalmalara göre değişen talepleri karşılayacak çeşitli bileşimler yaratılabilir. Bu bağlamda, büyük birimlerin kuruluşu ya üretim alanında (örneğin plantasyon tipi birimlerin kurulması/pekişmesi), ya da ticari örgütlenme alanında (örneğin ihraç ürünlerine artık biçiminde el koyup piyasaya sokacak kira-toplayıcı birimlerin kurulması) gerçekleşir.[27] Küçük üretici kırsal hanelerin ağırlıkta olduğu bir bölgede, ticari alanın yeniden örgütlenmesi öncelik kazanır. Bereketli Hilal'de *Grundherrschaft* tipi birimlerin doğuşu bu arka plan dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bu işletmelerin özelliklerini ve kırsal üreticileri denetim altında tutmak için yararlandıkları düzenekleri kısaca ele almadan önce, bu işletmelerin genel özelliklerinin de bölgedeki üçlü işbölümüne uygun olarak değiştiğini belirtmemiz gerekir.

Coğrafi açıdan, ihraç ürünleri yetiştiriciliğinin (tütün ve giderek daha az miktarda üretilen ipek hariç) Halep ile Kuzey Suriye'den, kıyı şeridi ile Güney Suriye'ye kaymasıyla, ihraç ürünlerinin yetiştirilmeye başladığı bu bölgelere ekonomik canlılık gelmiş, Bereketli Hilal'in batı kesiminin tarım haritası önemli ölçüde değişmiştir. Bu bölgelerdeki liman şehirlerinin hin-

27 Wallerstein (1989, s. 303-31).

terlandlarında, ipek ve pamuk gibi ihraç ürünlerinin üretimi düzenli olarak artmıştır. Ayrıca, hac kervanları kumandanlığının 18. yüzyılın başında Şam'a devredilmesi, kutsal şehrin ve civarının ekonomisine önemli boyutlarda bir ivme kazandırmıştır. *Davra*'nın (Şam valisinin eyaletin güney sancaklarına her yıl yaptığı gezide toplandığı hac katkı payı) toplanması ve hacca giden kervanlara yardımcı olmak üzere bölgesel bir işbölümünün dayatılması (örneğin hayvan yemi olarak arpa, hac kervanları ile Bedevilerin iaşesi için de tahıl üretilmesinin zorunlu kılınması), Şam eşrafına Suriye eyaletleri üzerinde olağanüstü bir denetim gücü sağlamıştır. Aşağı yukarı aynı zamanda, ama tamamen farklı tarihsel gelişmelerden doğan bu iki olay kümesi, Sayda ile Şam'ın ekonomik statüsünü Halep ve hinterlandı aleyhine yükseltti.

İhraç ürünlerinde uzmanlaşması sayesinde yeni ekonomik düzenin merkezi haline gelen Güney Suriye'de önemli miktarlarda tahıl üreten bölgeler yavaş yavaş Şam eşrafının denetimi altına girdi. Hac kervanı kumandanlığı sayesinde, Şam'ın güneyinde üretilen büyük miktarlarda tahıla el koyma yetkisini elde etmekle kalmadılar, Hama, Humus ve Maarratü'n-Nuıman gibi öteden beri Halep'in yörüngesinde bulunan bölgeler ürettiği tahılı Şam'a akıtır hale geldi. Azım ailesi Hama ve Humus malikânesini elde etti; bu malikâne 18. yüzyılın büyük kısmı boyunca söz konusu ailenin ekonomik gücünün payandalarından biri oldu.

Demek ki, ticaretin yaygınlaşması bölgede yeni bir işlevsel bütünleşmenin ve coğrafi uzmanlaşmanın temelini oluşturdu. Güney eyaletleri ile kıyı bölgelerinde ihraç ürünleri tarımı gelişirken, iç ve kuzey bölgeler buraların yiyecek (ve işgücü) ihtiyacını karşılamaya başladılar. Bir yandan ihraç ürünlerinin pazara arzında sürekliliğin sağlanması, öte yandan bu ürünleri üreten bölge ahalisinin gıda ihtiyacının karşılanması güçlü kırsal eşrafın gözetiminde gerçekleşti. 18. yüzyılın Bereketli Hilal'inde en belirgin özellik olan güney kesimdeki merkezileşme bu ağlar üzerinde daha sıkı denetim kurma ihtiyacından kaynaklanmıştı. Dolayısıyla, Cebel-i Lübnan'da ve Filistin'de, tarihsel olarak dünya ekonomisine katılma sürecinin başlamasından çok önce, güç kazanan bu yerel ağaların kurdukları etkin denetim, artan ticarileşmenin etkisiyle iyice belirginleşti. Bu bölgelerde kırsal kesim kırda yaşayan eşraf aileleri tarafından idare ediliyordu. Güney eyaletlerin agronomik açıdan cazip kesimlerinin fiili denetimi onların elindeydi. Malikânelerin güney eyaletlerinde yoğunlaşması, eşrafın kırsal alanı saran ağlar üzerindeki sıkı denetiminin bir başka göstergesidir.[28]

28 Bu işletmelerin yapısının dayandığı düzeneklerin bir özeti için Schilcher'in bu kitaptaki makalesine bakılabilir.

Bunlara paralel olarak, Güney Suriye'nin periferisinde kırsal artığı çekmeye ve yeniden dağıtmaya yönelik yeni siyasi yapılar ve kurumsal biçimler doğdu. Vakıfların Halep ve çevresinde yoğunlaşması kuzey eyaletlerde yaşanan değişimlerin göstergesiydi, çünkü bu, büyük birimlerin oluşmasının, bölgesel trendle atbaşı gittiğini ortaya koyuyordu. 17. yüzyılın büyük kısmı boyunca hüküm süren durgunluğun ardından, bu yeni dalga yeni dönemde hâkim olan trendleri ifade ediyor, pekiştiriyordu: Yeni kurulan vakıflarda yerel patronajın hâkim olması, bu büyüme dönemini 16. yüzyıldaki patlamadan farklı kılıyordu. 18. yüzyılda, Halep'te vakıf sayısı görülmedik ölçüde artarak 596'ya ulaştı. Halep'te 16. yüzyılda kurulan vakıfların sayısı 61'di.[29]

Bu büyüme dalgası ve patronaj örüntülerindeki değişikliklerle birlikte, merkezi bürokrasinin daha eskiden kurulmuş vakıflara ilgisi de canlandı. Büyük kısmı İstanbul ricali tarafından kurulan bu vakıflar artan yerel güç karşısında merkezi idarenin gücünü artırmak ve pekiştirmek için kullanılıyordu. Dolayısıyla, incelenen dönemde hem mevcut vakıflar canlandırıldı, hem de yeni vakıflar kuruldu. Vakıflar büyük çapta etkin olmamışlarsa da, yitirilen zeminin en azından kısmen geri alınmasını sağlamış olmalıdırlar.

Özetleyecek olursak, vakıflar bütün bölgede kurulmakta idiyseler de, bu süreç esas olarak Halep ve civarında yoğundu. Bunun göstergesi, 18. yüzyılın sonlarına doğru (1191/1777) Halep'te, vakıflardan elde edilen gelirin toplam gelirlerin neredeyse yüzde 40'ını oluşturmasıdır. Tımarlardan gelen gelir sadece yüzde 12'ydi; geri kalan gelir (yüzde 47) ise miri araziden sağlanıyordu.[30]

Mikro düzeyde, vakıflar kırsal hayat için son derece önemli olan pek çok unsuru ellerinde bulunduruyorlardı. Buğday değirmenleri, zeytinyağı mengeneleri gibi gereçlerin çoğu kısmen veya tamamen vakıflara aitti. Vakıflar ayrıca, hem şehirlerdeki hem de kırsal alanlardaki bahçelerin sulanmasında çok önemli rol oynuyorlardı.[31] Dahası, bu vakıf arazilerinin çoğunda, bağlar, meyve ve sebze bahçeleri bulunuyordu. Vakıfların gelir kaynaklarının çeşitliliği, bölgedeki doğrudan üreticilere görece geniş bir hareket alanı tanıyordu. Bunun sonucunda, iç eyaletler, döneme ait vakfiyelerde iyice belgelenmiş olan bahçecilik ve tahıl üretimi faaliyetlerinde uzmanlaşmışlardı. İhraç ürün-

29 Meriwether (1981, s. 164).

30 Thieck (1985, s. 129); ayrıca bkz. Peri (1983); Abdel Nour (1982); Schilcher (1984, s. 104-105); Yeniyıldız (1975); Pascual (1983).

31 Abdel Nour (1982, s. 237-38, 387); ayrıca Khoury'nin bu kitaptaki makalesine de başvurulabilir.

leri tarımında uzmanlaşmış kıyı ve güney eyaletlerinin yiyecek ihtiyacını bu bölgeler karşılıyordu.

Suriye çölünün çeperinde, vakıfların yanı sıra göze en çok çarpan birim *musha*'ydı. *Musha,* köy toprağının düzenli aralıklarla yeniden dağıtılmasına dayanırdı. Doğuya doğru, kırsal alanlarda, *musha* en yaygın tarımsal örgütlenme biçimi olarak öne çıkıyordu. Toprağın bu örgütlenme tarzına uygun olarak yeniden dağıtımı emeğe önemli bir hareketlilik imkânı sağlıyordu.[32] Bu gelişmeye paralel olarak, çölde —daha doğrusu çölün sınırındaki bölgelerde— yeni aşiret konfederasyonları iyice kemikleşti. Meta ve emek akışını sağlayan karmaşık ağları denetim altına alan bu yeni oluşumlar ekonominin yerleşik ve göçebe unsurlarının birbirleriyle bütünleşmesini daha da pekiştirdi. Bu yeniden yapılanmaların her ikisi de hem Doğu Akdeniz havzasına emek arz etme, hem de göç hareketleriyle uyumlu üretim örüntülerini düzene sokma işlevi gördü.[33] Bu yeniden yapılanmayla birlikte, bölgeler arası yeni örüntüler oluştu. Kıyı ve güney bölgeleri belirli "ihraç" ürünlerinde uzmanlaşırken, iç ve kuzey bölgeler "yerel pazar"ın yiyecek ihtiyacını karşılayacak ürünlerde yoğunlaşmak zorunda kaldılar; bazı bölgeler göçmen işçi "ürünleri"nde uzmanlaştı.[34]

Bölgedeki bu yeni, üçlü uzmanlaşmanın bir yansıması, güney eyaletlerinin tarım ekonomisindeki canlılığın tımar sistemindeki çözülmeyi yavaşlatmasıdır. Tımarlar 18. yüzyılın sonuna kadar ayakta kalabildiler. Ayrıca, Cebel-i Lübnan ve civarında geniş arazileri denetleyen tarikatlerin hızla büyümesi de bu canlılığın bir başka göstergesiydi. Kuzey bölgelerdeyse, 17. yüzyıl ortalarından itibaren, köylülere borç para verme işini yeniçerilerin yerine zengin eşraf üstlenmeye başlamıştı.[35]

Kırsal kesimde, borçların hızla artışı Doğu Akdeniz bölgesini yeniden şekillendiren değişimlerin önemli bir göstergesiydi. 18. yüzyılın ikinci yarısına (1087-1090/1676-1679) ait belgeler köy başına borçluluk düzeyinin 2.000-3.000 guruş civarında olduğunu gösterir; 2000 guruş aşağı yukarı ortalama rakamı yansıtmaktadır. Köylerin ortalama 100 haneden oluştuğunu varsayarsak, sipahilerin ve şehirlilerin köylülere verdiği borçların hane başına 25-30

32 Owen (1981, s. 256-59).

33 Wallerstein (1989, s. 129-31); Skinner (1979).

34 Abdel Nour (1982, s. 74-80); ayrıca VGM 328, s. 29 (1140/1727-28); 328, s. 53-54 (1141/1728-29); 328, s. 56 (1141/1728-29); 328, s. 106 (1142/1729-30); 328, s. 414 (1145/1732-33); 351, s. 285 (1171/1757-58); 335, s. 124-25 (1172/1758-59); 349, s. 157 (1190/1776-77).

35 Meriwether (1981, s. 180-87).

guruş düzeyinde olduğunu düşünebiliriz. Doğrudan üreticilere verilen borçlar 18. yüzyılda çok yüksek, hatta devasa boyutlara ulaştı. Borç seviyesi, hızlı bir tempoyla artarak, köy başına yaklaşık 55.000 guruş düzeyine kadar çıktı, ama genellikle köy başına 10.000-20.000 guruş düzeylerinde seyrediyordu. Halep civarındaki 130 köyden 40'ının ahalisi 10.000'er guruşluk borç almıştı; 63 köyün borçları ortalama 15.000 guruş civarındaydı, geri kalan köylerin borçları ise 20.000 guruşa ulaşıyordu. Yine 18. yüzyılda köylerin büyüdüğünü varsayarsak, en ihtiyatlı hesaplamalara göre bile hane başına borç miktarının en azından 75-100 guruş civarında olduğunu buluruz. Demek ki, hane başına borç miktarının bir yüzyılda üçe katlandığı söylenebilir.[36]

Güney ve kıyı bölgelerinde durum epey farklıydı; büyüyen bir ekonominin merkezi haline gelen bu bölgeler, ihraç ürünlerinde uzmanlaşmış ve görece refaha kavuşmuştu. Muhtemelen, bu görece yüksek refah düzeyi, bu bölgelerdeki üreticilere, ağırlıklı olarak tahıl üreten ve daha ağır bir borç yükü altında ezilen Halepli köylülerin aksine, daha büyük fırsatlar sunuyordu. Örneğin, Halep ve civarında hiç de istisnai sayılamayacak 18.000 guruşluk bir borç miktarına o dönemde Şam dolaylarında pek rastlanmıyordu.[37] Bu eğilim, kârlı bir alan olan ipek ticaretinin merkezi Cebel-i Lübnan'da daha da belirgin olarak gözlenebiliyordu. Halep'in aksine burada doğrudan üreticilerin borçları da, zorunlu emek hizmetleri de iyice gerileyerek neredeyse göz ardı edilecek kadar düşük düzeylere indi.[38]

Kırsal üreticilere verilen borçlar büyük miktarlara ulaşıyordu. Yukarıda belirtildiği üzere, Halep'te 20.000 guruşa yaklaşan borçlar hiç de seyrek değildi; 200.000-600.000 guruş parası olan kişiler köylülere yüksek miktarlarda borç veriyorlardı. Daha küçük eşrafın elinde bulunan 60.000 ile 90.000 guruşluk mütevazı miktarlar bile o dönemde âyânın elinde bulunan miktarlardan bir hayli yüksekti. Bir borç ağı kuran küçük eşraf bile Anadolu'da-

36 Age. (s. 190-93); al-Hamud (1981, s. 185-211). Bruce Masters'ın (1981, s. 153-64) hesapları aynı doğrultuda: 1630 ile 1690 arasında 318 guruştan 524 guruşa yükselen ortalama borç miktarı, daha sonra iyice artmış ve 1730'larda 3.328 guruşa ulaşmıştı. Ayrıca bkz. BA, Halep Ahkam, I, s. 33 (1156/1743); 3, s. 26 (1176/1762); Şam Ahkam, I, s. 76 (1157/1744); I, s. 273 (1166/1753); I, s. 275 (1166/1753); II, s. 236 (1175/1762); II, s. 265 (1176/1762); III, s. 134 (1197/1783); IV, s. 9 (1197/1784); IV, s. 73 (1200/1786); IV, s. 81 (1200/1786); IV, s. 87 (1200/1786); V, s. 43 (1210/1795); V, s. 75 (1212/1797)

37 Rafeq (1981, s. 674).

38 Slim (1988, s. 93-96).

ki âyânın pek sahip olmadığı miktarları ellerinde tutuyorlardı.[39] Bu önemli miktarların kırsal alanlara aktarılması ve dolaşım hızlarındaki artış, canlı bir ekonominin başka göstergeleriydi.

Demek ki, yerel eşrafın bölgeye hâkim olduğu ve ihraç ürünlerinin üretim ve pazarlanmasında çok önemli bir yer tuttuğu Cebel-i Lübnan ve Güney Suriye'de koşullar bu tür faaliyetlerin güçlenmesine fırsat veriyordu. Bu gelişmelerin yanı sıra, dünya ekonomisine katılma süreçlerinin gerektirdiği değişiklikleri gerçekleştirmek için bölgede yeni siyasi düzenlemeler yapıldı. Bekleneceği üzere, bu yeni siyasi yapılar bölgenin yeni haritasına uygun farklı özelliklere sahiptiler. Güney Suriye'de yörenin ileri gelenlerinin denetiminde yeni bir siyasi düzen kuruldu. Cebel-i Lübnan'da Şihab emirliğinin yükselişi ve konumunu iyice sağlamlaştırması, Şam'da ünlü Azm ailesinin hüküm sürmesi ve Filistin'deki Zahir el-Ömer ve Cezzar Ahmed Paşa ailelerinin gücü Bereketli Hilal'in kuzey ve doğusunda süregiden siyasi kargaşa ortamıyla tam bir karşıtlık içindeydi.

Bölge giderek büyüyen dalgalar halinde genişleyen dünya ekonomisiyle bütünleşti, çünkü başta da belirtildiği üzere, üretimdeki en önemli faktör toprak değil emekti ve daha geniş demografik grupları kapsayan birimler gündemi belirledi. Köyden siyaset merkezine uzanan birimler dizisi üretimin yeniden örgütlenmesinde yeni olanaklar yarattı. Dünya ekonomisindeki iniş çıkışlar emeğin mobilizasyonunun örgütlenme biçimlerinde yankılandı.

3

Burada incelenen dönemin layık olduğu ilgiyi genelde pek görmemesi Osmanlı tarihyazıcılığına hâkim olan varsayımlara sıkı sıkıya bağlı bir dizi nedenle açıklanabilir. Birincisi, 18. yüzyılda şekillenen kurumsal ve örgütsel düzenin 19. yüzyılın "devrimci" gelişmeleriyle yıkıldığı genellikle kabul edilir. İzledikleri tarihsel yörüngeler birbirine taban tabana zıt olduğu halde, ticarileşmenin öncüsü olan Batı Anadolu ile geri bir tarıma sahip Bereketli Hilal'in benzer bir kaderi paylaştığı varsayılır. Bereketli Hilal'de asi valilerin nihai çöküşü ve çiftlik tarımının kırsal alanı yeniden şekillendirecek güce ka-

39 Karadeniz kıyılarında toprakları olan bir âyân, 1802/1217'de öldüğünde, 18.000 guruş bırakmıştı. Oysa, Orta Anadolu'dan bir âyân ise 1808/1223'te öldüğünde 82.000 guruş bırakmıştı. Bkz. Sakaoğlu (1984, s. 109-13); Cezar (1977). Ayrıca, Cebel-i Lübnan yöresinden bir aile olan el-Hazinlerin topraklarının 1850 tarihli bir dökümü (toplam 28.000 guruş değerinde) için bkz. Chevallier (1960).

vuşamaması bu sürecin yıkılışının göstergeleri olarak yorumlanır. Tarihsel anlatıların çoğunun dayandığı varsayım şudur: Sanayi Devrimi'yle gelen, o güne dek görülmedik düzeydeki dinamizm, küresel ekonomiyi, karşı konulmaz bir ivmeyle yeniden şekillendirmiştir. 18. yüzyıldaki değişiklikler, 19. yüzyılda meydana geldiği varsayılan derin dönüşümlerle karşılaştırılarak, genellikle yüzeysel ve geçici kabul edilir. Dolayısıyla, *Pax Britannica*'nın kurulması tarihsel anlatıların çoğunda çıkış noktası olarak alınır ve önceki dönemin kalıcı olmayan değişikliklerinin karşısında (günümüz terminolojisiyle söylersek) "kesintili" değişim ve "devamlı" büyüme için temel oluşturduğu varsayılır. Dolayısıyla, 18. yüzyıldaki değişikliklerin kalıcı ve önemli oluşu, toplum yapısını etkilemesi, genellikle, araştırma temaları arasına girmez.[40]

İkinci olarak, büyük tarımsal birimlerin ortaya çıkışı ve mevcut birimlerin sınırlarının genişlemesi, esas itibariyle, merkezi otoritenin zayıflamasının ve bunun sonucunda merkezkaç kuvvetlerin güçlenmesinin belirtileri olarak görülür, ekonomik süreçlerle başlayan değişimlerin etkisi ancak ikincil bir faktör sayılır. Dolayısıyla bu gelişmeler, temelde, bu işletmelerin mülkiyetini ellerinde tutanların veya asi idarecilerin Bâbıâli karşısında görece güçlerini ve zaaflarını belirlemek için kullanılır. Burada incelenen dönemde "merkeze karşı koyma" eğilimin giderek artması ve en azından 19. yüzyıl ortalarında merkezi bürokrasinin yeniden merkezileştirme girişimlerine dek devam etmesi, bu gelişmelerin sadece siyasi açıdan okumasını kolaylaştırmakta ve işleyen ekonomik süreçlerin kurucu gücüyle etkilerinin göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Böyle bir okumada, yerel eşrafın artan gücü 1858 Arazi Kanunu ile pekişmiş sayılmaktadır; bu kanun üreticiler üzerinde sıkı bir kontrol kurulması için istikrarlı bir çerçeve sağlamıştı. Tekrarlarsak, bu söz konusu teze göre, bu dönemde meydana gelen bir dizi olay, doğrudan üreticilerin ayakta kalma şansını zayıflatmış, kırsal ve şehirli eşrafı güçlendirmişti.

Ne var ki, bu dönemde küçük köylülerin toplumsal ağırlığı hiçbir zaman ciddi bir tehditle karşı karşıya kalmamıştı. Tersine, 18. yüzyıl boyunca güney ve kıyı bölgelerinde yerel eşraf doğrudan üreticiler üzerinde tam bir hegemonya kurmuştu. Bu hegemonya ve güneydeki eyaletlerde merkezi siyasi yapıların kurulması, bölgeler arasında ve ülke dışına emek ve mal akışlarında yeni örüntüler doğmasına imkân vermiştir. Ne var ki, yine aynı coğrafyada, Kisravan olaylarında doruk noktasına ulaşan Cebel-i Lübnan köylü ayaklan-

40 Bir istisna için bkz. Cuno (1984); Gerber (1987, s. 43-66); Khoury (bu kitaptaki makalesi).

maları ve güneydeki dağlarda yıllarca süren karışıklıklar yerel eşrafın hâkimiyetini sona erdirmiş, böylelikle toplumsal haritada küçük köylülüğün yeri sağlamlaşmıştı. Cebel-i Lübnan'da toprak denetiminin mültezimlerin elinden çıkarak sivillerin eline geçmesi, güneydeki dağlarda da aileler arasındaki iktidar rekabetine yenilerinin hızla katılması, bölgede yeni bir dinamiği harekete geçirdi. Yani güney ve kıyı kesimlerinde kırsal eşrafın doğrudan üreticiler üzerindeki denetimi ve büyük birimler de güçlerini ancak bir sonraki yüzyılın ikinci yarısında kaybettiler; fellahın üretim araçları ve üretimin örgütlenmesi üzerindeki denetim gücü sağlamlaştı. Yani, uzun vadede, kırlı/şehirli eşrafın varsayılan hegemonyası büyük ölçüde kırıldı.

Osmanlı ekonomisinin gelişim çizgisi üzerine son çalışmalar çevrelleşme teorisinin dünyanın bu bölgesi için geçerliliğinin sorgulanmasını sağladı; söz konusu çalışmalarda ortaya atılan teze göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Mısır'daki *izba*'ların oluşturduğu istisna hariç, büyük ölçekli ticari tarım, hiçbir zaman kırsal alana egemen olmamıştır.[41] Ne var ki, çevrelleşmeyi büyük ölçekli tarımsal işletmelerin doğuşuyla eş tutmak, söz konusu teoriye haksızlıktır. Yukarıda anlatıldığı üzere, dünya sistemi perspektifine göre, dünya ekonomisine katılma süreciyle birlikte, görece daha büyük karar verme birimlerinin (bunların mutlaka plantasyon tipi birimler olması gerekmez) kurulması /pekişmesi süreçleri işlemeye başlar ve buna uygun emek kontrolü biçimleri oluşur.

Bu makalede öne sürülen tez şudur: 18. yüzyıl boyunca büyük tarımsal birimlerin doğması ve agronomik bakımdan cazip alanları kontrolü altına alan merkezkaç kuvvetlerin ağırlık kazanması, genişleyen dünya ekonomisine katılma sürecinin tezahürleridir. Yukarıda belirtildiği üzere, kurumsal ve örgütsel yeniden düzenlemeler, emeğin daha sıkı denetlenmesini ve ihraç ürünlerinin etkin biçimde piyasaya sürülmesini sağlamıştır. Ne var ki, bu düzenlemelerin çöküşü, 18. yüzyılda oluşan ekonomik yapıların ortadan kalkması anlamına gelmemiştir. Tarımsal üreticiler artık küresel ticaret ve üretim ağlarının içine yerleşmişti, sürekli değişen işbölümü eksenlerinin belirlediği parametreler içinde yeni gelişmelere kolayca uyum gösterebiliyorlardı. Gerileyen pamuk üretimi Amerikan İç Savaşı ile yeniden canlanmış, üretilen tahıl miktarı Kırım savaşı sırasındaki ekonomik patlamayla olağanüstü düzeylere çıkmıştı. Yani dünya piyasasındaki iniş çıkışlar bölgedeki tarım düzeninin sürekli yeniden yapılanmasının arka planını belirledi.

41 Gerber (1987) de bu sonuca varıyor. Benzer kaygılar taşıyan yaklaşımlara örnek olarak bkz. Veinstein (bu kitaptaki makalesi); McGowan (1981).

TİCARİ TARIMIN MUSUL EYALETİNE GİRİŞİ VE KÖYLÜLÜK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ (1750-1850)

DINA RIZK KHOURY

Osmanlı Arap topraklarına ilişkin tarihyazıcılığında, genellikle, bölgenin kırsal ekonomisindeki temel değişimlerin, 19. yüzyılda kapitalist dünya pazarının etkisiyle gerçekleştiği kabul edilir.[1] Bu makale, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya pazarıyla tamamen bütünleşmesinden önceki bir dönemde, 18. yüzyılda, kırsal kesimdeki değişimleri göstermeye çalışacaktır. Daha somut ifade etmek gerekirse, Irak kırsal ekonomisinde ortaya çıkan ve genellikle kapitalist Avrupa'nın prekapitalist ekonomi üzerindeki etkisine bağlanan bir dizi trendin,[2] daha 18. yüzyılın son çeyreğinde kuzey Irak'ta mevcut olduğunu sergilemek amacındadır. Bu trendlerin en önemlileri arasında, toprağın yavaş yavaş fiilen ve tedrici özelleşmesi ve ticari tarımsal üretimin

1 Örneğin, bkz. Owen (1981); Issawi (1966; 1980); Mısır'la ilgili bilgi edinmek için bkz. Baer (1969). Suriye, Filistin ve Irak üzerine başka çalışmalar da vardır. Irak için bu yaklaşımdaki araştırmacılar içinde en kapsamlı çözümlemeyi yapan Haider'dır (1966). Ticari tarımın 18. yüzyılda Arap topraklarına girişi üzerine pek çok çalışma yapılmıştır, ancak bunların çoğu, Avrupa'dan gelen talebin ticari tarımı teşvik ettiği liman şehirlerini çözümlemektedir. Bkz. Cohen (1973); Lübnan için bkz. Polk (1963).

2 Örneğin, Niewenhuis (1982) kırsal nüfusun şehirlerdeki ekonomik hayattan yalıtılmış oldukları sonucuna varıyor. Köylüler köylerinde kalıyor, şehir eşrafının giderek artan sömürüsünü edilgenlikle sineye çekiyorlardı. Köy cemaati içinde çok sınırlı bir farklılaşma vardı, bu da zaten köylülerin şehir eşrafıyla kurduğu ittifakların bir sonucuydu; ayrıca bkz. Hassan (1968).

başlaması yer alır.[3] Dahası, bu tür gelişmelerin arkasındaki "temel faktör"ün, dışsal değil, içsel ve bölgesel bir dinamik olduğu anlaşılmaktadır.

Bu aşamada, Musul'un hinterlandında ticari tarımın hâkim tarz olmadığını ve yarı feodal ilişkilerle bir arada bulunduğunu vurgulamak yerinde olacaktır. Ticari tarım, esas olarak, şehir eşrafının zorlayıcı yöntemlerle veya artan bağımlılık ilişkileri yoluyla köylüleri denetim altında tutabildiği köylerde yapılıyordu. Üstelik, tarımsal üretimdeki büyüme son derece istikrarsızdı ve yağmur, doğal felaketlerin sıklığı, savaşlardan uzaklık gibi faktörlere bağlıydı. Dolayısıyla, bütün bu engeller göz önüne alındığında, toprak sahiplerinin/devlet görevlilerinin Musul köylerine yatırım yapmayı kazançlı bir iş sayması daha da dikkat çekici hale gelmektedir. Demek ki, refah dönemlerinde elde edilen birikim, bu tür yatırımları teşvik edecek kadar büyüktü.

Musul eyaletinde ticari tarımın ortaya çıkışını hızlandıran üç ana etken vardı: Toprak tasarrufu sistemindeki değişim; Musul'u aralıksız 108 yıl (1726-1834) yöneten yerel bir ailenin Musul'un siyasi sahnesinde yer alışı ve Musul'un çevresindeki alanlarda bölgesel ticaretin artması.

17. ve 18. yüzyıllarda bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen ve toprak tasarrufu sistemini alt üst eden değişiklikler, çeşitli tarihçiler tarafından incelenmiştir.[4] İltizam sisteminin kurulması ve malikânelerin yarı kalıtsal toprak mülkiyetine dönüşmesi hem toprakların özelleşmesine, hem de toprakların ve tarımsal ürünlerinin ticarileşmesine yol açmıştı. Bu gelişmeler, kırsal alandaki üretim ilişkilerinde ve yöntemlerinde herhangi bir değişiklik yaratmazken, gerek yönetici sınıfın çeşitli kesimleri arasında, gerekse üreticiler ile üretici olmayanlar arasında artığın dağıtılmasında büyük değişimlere neden oldu.[5] Köylüler, bu yeni düzenlemelerle, artığın büyük kısmını şehirde yaşayan mutasarrıflara vergi adı altında devrediyordu. 18. yüzyıla gelindiğinde, bu vergiler, tahıl ticaretiyle uğraşmaya başlayan şehirli görevlilere verilen kiralara dönüşmüştü. 18. yüzyılda yaşamış

3 "Ticari tarımsal üretim" ile, piyasa için yetiştirilen ticari ürünü ve üretim faktörlerinde değilse bile, üretim ilişkilerinde belli bir değişimi kastediyorum.

4 İnalcık (1978a); Barkan (1975); Stoianovich (1953); McGowan (1981).

5 Bu, köylülerin sömürülme düzeyini artırdı. Ayrıca, vergileri özel şahıslara ödenen kiralara dönüştürdü; böylelikle hem devlet ile reaya arasındaki hem de toprak sahipleri ile devlet arasındaki ilişki değişime uğradı. Bu gelişme, üretim yöntemleri ve faktörlerinde herhangi bir değişikliğe yol açmadığı durumlarda bile, köylülüğün statüsünü, özellikle de Irak'ın kuzeyinde köylülerin serfleştirilmesinin yasallaştığı 19. yüzyıl sonlarında önemli ölçüde etkiledi.

Musullu yerel tarihçilerin hepsi, vergileri belirli görevlilere giden köylerden bahsederken, ***malaka*** (mülkiyetinde) kelimesini kullanmışlardır.[6] 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Musul'un hinterlandındaki, 16. yüzyıla ait defterlere "has" olarak kaydedilmiş köylerin çoğu, valilerin ve çeşitli Musullu görevlilerinin malikâneleri haline gelmişti.[7]

Dahası, Musul'un hinterlandındaki köylerin tasarruf haklarını, genellikle, şehir eşrafı hisseli olarak elinde tutuyordu. Bu kişiler, merkezi otoritenin veya şehirdeki temsilcilerinin iznini almadan bu hakları alıp satmaktan hiç çekinmiyordu. Örneğin, 1834'te bir seyyid, bir köydeki hissesinin yarısını 400 guruşa satmıştı.[8] Ayrıca, bu şekilde ortak mal sahibi eşraf, bazı köylerin, özellikle de tarla ve meyve bahçeleri gibi özel mülklerinin bulunduğu köylerin miri vergilerinde de hisse sahibiydi.[9] Bu köylerin kiraları ayni olarak (çoğunlukla tahıl cinsinden) toplanıyor ve tahıl piyasasında spekülatörlük yapan devlet görevlileri tarafından satılıyor veya stoklanıyordu.[10] Bruce McGowan, bu görevlileri, yerinde bir deyimle "mali girişimciler" olarak nitelemiştir.[11] Bu kişiler, makamlarını ve gelirlerini meta olarak görüyorlardı. Musul'da, tarımsal ürünlerin alım-satım işlerini yürüten ve bazı köylerde küçük ölçekli tarımsal işletmeler kuranlar, ticari sermaye sahipleri değil, bu mali girişimcilerdi.

Miri toprakların yavaş yavaş bir tür özel mülkiyete dönüşmesi süreci, Musul'u 1726-1834 arasında yöneten bir yerli ailenin hâkimiyetiyle ivme

---

6 el-Ömeri, "ed-Dürrü'l-Meknun fi Ma'asirü'l-Mediye mine'l-Kurun." MS, el-Mecmaü'l-'Ilmi el-'Iraki (Irak Bilim Heyeti), 622; ayrıca bkz. adı geçen yazar (t.y.), 138.

7 Ra'uf (1976, s. 266-67). Has statüsündeki köyler, genellikle, valilere ve taşra görevlilerine, eyaletlerin idari ve askeri masraflarının karşılanması amacıyla tahsis edilirdi. 16. yüzyıla ait bir defterde has olarak kaydedilen Kara kuş köyü, 17. yüzyılda malikâneye çevrilmiş, 18. yüzyılda da, Nadir Şah'ı saf dışı bırakan Celilizade Hüseyin Paşa'nın özel isteği doğrultusunda mülk haline getirilmişti. Karamlis köyü de Celili ailesinin malikânesi olmuştu; Bertile ise bir diğer büyük aile olan Ömerilere verilmişti.

8 Bkz. Mahkeme-i Şeriyye, Musul (Bundan sonra MSM olarak anılacaktır). Sicil (1242-1249) (1826/27-1833/34), satış belgesi 1249 (1833/34) tarihlidir. Söz konusu köy Seyyid Kund'dur.

9 Örneğin Celililer Beşika, Becerbu, Orta Harab ve Draviş köylerinin miri vergilerinde hisse sahibiydiler. Bu hisselerin bir kısmını başka bir aileden almışlardı. Bkz. MSM, Sicil (1242-1249) (1826/27-1833/34), miri vergilerin bölüştürülmesiyle ilgili belge 1247 (1831/32) tarihlidir.

10 Aynı gelişme Şam'da da yaşandı. Bkz. Schilcher (1985, s. 29-79).

11 McGowan (1981, s. 58).

kazanmıştı. Valilik makamını elinde tutan Celililer, vilayetteki köylerin pek çoğunu hastan malikâneye dönüştürmüştü; bu aileye mensup onbeş hane de Musul'un hinterlandındaki en verimli köyleri kendi mülkiyeti haline getirmişti.[12] Üstelik, ekonomik ve siyasi hâkimiyetlerini sürdürebilmek için, şehrin yönetimini ele geçirmeye çalışabilecek rakiplerini saf dışı bırakmayı gerekli görmüş, bu amaçla onlara iltizam ayrıcalıkları vermiş ya da devlet veya eyalet gelirlerini kendi kasalarına aktarmalarına göz yummuşlardır.

Toprakların Celililerin elinde yoğunlaşması, onlara, ticari tarımsal üretimi başlatma imkânı verdi. Toprak ürünlerini denetim altında tutabilmeleri ve elde ettikleri kırsal artığın büyüklüğü sayesinde, kırsal alanda yatırım yapmaya başladılar. Ayrıca sık sık baş gösteren salgın hastalık ve savaşların getirdiği zararları daha kolay göğüsleyebiliyorlardı. Diğer toprak sahipleri/devlet görevlileri, artığa vergi/kira yoluyla el koyma, sonra da aracıların yardımıyla bu artığı satma yolunu daha güvenli bulmuşlardı.

Son olarak, bölgesel ticarette bir artış olduğu, bu artışın toprak sahiplerini/devlet görevlilerini Musul'un hinterlandına yatırım yapmaya yönelttiği anlaşılıyor. Musul eyaleti çeşitli ticaret yollarının kavşağında yer alıyordu. Şehrin içinden ve civarından geçen kervanlar, Basra'dan aldıkları Hint mallarını Bağdat, Diyarbakır, İstanbul ve Halep'e götürüyorlardı. Musul, ayrıca, çevresindeki Kürt bölgeleri için bir merkez işlevi görüyordu.[13] Basra üzerinden yürütülen İngiliz-Hint ticaretinin artması, Musul'da, 18. yüzyıl ortalarında Osmanlı-İran savaşları sırasında gerilemiş olan transit ticaretin yeniden canlanmasını sağladı.[14] Bu transit ticaretle, Hint pamuğu, kahve, baharat ve şeker gibi mallar Musul'a geliyordu. Bu mallar ya Musul'da tüketiliyor ya da imparatorluğun başka bölgelerine tekrar satılıyordu.[15] Avrupa'yla Halep

12 Celililer büyük bir aileydi. Karamlis ve Şah Kulu köyleri bu aileye mensup bazı kişilere aitti. Yine bu ailenin bir başka kolu da Tahrava, Kara Kuş gibi köylerin sahibiydi. Bkz. el-Ömeri, "ed-Dürrü'l-Meknun fi Ma'asirü'l-Mediye mine'l-Kurun." MS, 622; Kara Kuş köyünün temliknamesi Ra'uf (1976, s. 518-22) tarafından çevrilmiş ve kitabın ekler kısmında verilmiştir.

13 Musul'un stratejik konumuyla ilgili bir makale için bkz. Buckingham (1827); Saleh (1966, s. 49-88, 145-60).

14 Bu gibi düşmanlıklar ve ipek ticareti yollarının denetimini ele geçirmek için verilen mücadeleler üzerine bir çözümleme için bkz. Olson (1976, s. 117-35).

15 el-Ömeri Basra'dan gelen ticari malların akışının kesilmesi sonucu kahve fiyatlarında baş gösteren büyük enflasyona sık sık değinir. el-Ömeri Musul'u çevreleyen bölgelerle yapılan ticaretin öneminin de farkındadır (1955, s. 192-93); ayrıca, aynı yazarın "Hayatü'l-Muram fi Tarih Bağdat Darü's-selam" adlı eserine de bakılabilir, MS 6295, Irak Müzesi, 103.

üzerinden yürütülen ticaret, bilhassa mazı ve yün ticareti, Musullu tüccarlar için önemini korumuştu.[16] 1835'te John Bowring, Halep'le ticaret yapan ve 170.000-200.000 dolarlık bir sermayeyi elinde tutan 25 Musullu tüccarın ismini sıralar.[17]

Musul'un bir başka ticaret partneri Bağdat'tı. Bağdat, zaman içinde, Musul ve civarında üretilen tahıl, kuru meyve, mazı gibi pek çok ürünün en önemli müşterilerinden biri haline gelmişti. Bağdat'ın hinterlandı, şehrin gıda ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalıyordu. Kırsal kesimde yaşanan karışıklıklar, aşiretlerin tarımsal artığı vergi olarak teslim etmeye yanaşmaması, bir de İran'la süregiden çatışmalar, Bağdat'ı özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında, Musul'un tarımsal ürünlerinin en önemli tüketicilerinden biri yapmıştı.[18] Üstelik, Bağdat'ın bölge üzerindeki siyasi nüfuzu arttığı için, Bağdat valileri talep ettiği zaman onlara sunmak üzere devamlı tahıl stoku bulundurmak, Musul valileri için zorunlu hale gelmişti.[19] 1830'larda, Bağdatlı Davud Paşa'nın ordularının iaşesini çoğunlukla Musul valileri karşılıyordu.[20] 19. yüzyıl ortalarında, Musul'da üretilen tahıl, Hicaz'a kadar gönderiliyordu.[21]

Musul, Halep ile Bağdat'ın yanı sıra, çevresindeki başka bölgelerle, yani Şehrizur, Amediye, Kürt dağları ve Diyarbakır'la da yakın ticari ilişkiler içindeydi. Elimizde, bölgesel ticarette bir artış yaşandığını kanıtlayacak belge yok. Ama bu bölgeler arasında eskiden beri bölgesel uzmanlaşmaya dayalı, sağlam bir mübadele ilişkisi vardı. Kürt dağları mazı ve odun temin ediyordu; Süleymaniye ve çevresi bazı temel yiyecek maddeleri üretiyordu; bakır ise Diyarbakır'dan geliyordu. Kaynaklarda, bu ticarette bir artış olduğuna dair hiçbir kayıt yok; yalnızca bu ticaretin varlığından ve Musul için hayati önem taşıdığından bahsediyorlar.[22] Dolayısıyla, bu ticaretin 18. yüzyıldaki

16 İngiltere'de kullanılmaya başlayan yeni boyama teknikleri mazının çağdışı kalmasına sebep olduysa da, bu ürün Musul'un önemli ihraç ürünlerinden biri olmayı sürdürdü. Fransızlar Diyarbakır-Musul bölgesinden bu ürünü ithal etmeye devam ettiler. Fransızlar 1785-1789 yılları arasında 1.711.000 livre değerinde mazı ithal ettiler (Masson 1911, s. 523).

17 Bowring (1973, s. 44-45).

18 al-Azzawi (1935); al-Faiq (1961).

19 el-Ömeri, "ed-Dürrü'l-Meknun fi Ma'asirü'l-Mediye mine'l-Kurun." MS, 624-26; ayrıca bkz. Khan (1969, s. 354).

20 MSM, Sicil (1242-1249) (1826/27-1833/34).

21 Fattah bölgesel ticaret düzenekleriyle ilgili mükemmel bir çözümleme sunuyor (1986, s. 76).

22 Lanza (1953, s. 63).

önemine ilişkin herhangi bir değerlendirme, belli bir oranda tahmine dayanmak zorunda. John Bowring, yerli tüccarların hâkimiyetinde güçlü bir bölgesel ticaret ağının varlığından söz eder, ama ticaret hacmini saptamanın çok zor olduğunu bildirir.[23] Kuşkusuz, Musul'da Celilizadelerin hâkimiyeti (1726-1834) bölgeye istikrar getirmiş ve ticareti teşvik etmişti. Pek çok han, *kayseriyye* (kapalı çarşı) ve *suk* yaptırmış olmaları, ticarette çok büyük bir artış olduğuna yeterli kanıttır.[24] Ancak, aynı derecede önemli sayılabilecek bir başka gelişme de, şehirde yaşayan toprak sahiplerinin o güne dek bağımsız kalabilmiş topluluklar üzerinde iltizam ve başka haklar elde etmesiyle, Musul çevresindeki bölgelerin yavaş yavaş şehrin ekonomik ve siyasi yörüngesine girmesiydi. Bu nokta, aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu aşamada şu kadarını söylemek yeterlidir: Şehir eşrafı, büyük koyun sürüleri beslemek veya deve kiralamak gibi aslında göçerlere özgü olan faaliyetlere girdikçe, kırsal nüfusun o güne kadar yerleşik şehir hayatına uzak durmuş bir kesimini bu hayatın içine sokmuş ve denetim altına almış oluyordu. Giderek daha çok topluluk ayakta kalabilmek için şehirde ve kırda hâkim olan piyasa ekonomisine katılmak zorunda kaldı. Bu trendi de sayısal olarak ifade edemiyoruz; döneme ait kaynaklarda bu trende ilişkin tutarlı referanslar bulunmuyor. Ancak, 18. yüzyılda Musul şehrinin genişlemesine, surlarının dışına aşiretlerin yerleşmesine, pek çok cami ve mescit yapılmasına bakarak böyle bir trendin varlığını çıkarsayabiliriz. Şehir eşrafına ait koyun ve deve sürülerini güden çobanların, haydutların saldırısına uğraması da bunlara eklenebilir.[25]

Ticari Tarımın Başlangıcı

Ticari işletmedeki toprak kullanım biçimi meselesi, Osmanlı tarihçileri arasında bir tartışma konusudur. Çoğu tarihçi, çiftliğin bir ticari tarım işletmesi olarak ortaya çıktığını kabul ediyorsa da, "çiftlik" ile tam olarak neyin kastedildiğini belirlemek güçtür.[26] Çiftliğe en sık atfedilen özellik, bağımsız

23 Bowring (1973, s. 41-51).

24 Bkz. Celililerin elindeki toprakları belgeleyen vakfiyeler. Şehirlerdeki emlağın büyük bir bölümünü bu topraklar oluşturmaktaydı. Vakfiye belgeleri, Musul'daki Dairetü'l-Evkaf el-Amah'ta (bundan böyle DEA olarak anılacaktır) muhafaza edilmektedir.

25 el-Ömeri, "ed-Dürrü'l-Meknun fi Ma'asirü'l-Mediye minc'l-Kurun." MS, 579, 600; ayrıca aynı yazarın (t.y.), s. 131.

26 Bu gelişmeyle üzerine bir inceleme için bkz. Stoianovich (1953); Sugar (1978).

köylülüğün toprak üzerindeki tasarruf haklarını yitirip çiftlikte yaşayan ve piyasaya yönelik üretim yapan işçilere dönüşmesidir. Ancak bu olgu, Doğu Avrupa'yla ve ticaret gemilerinin rotaları üzerinde yer alan, uluslararası bir pazar için üretim yapan çiftliklerle sınırlı kalmışa benziyor.[27] Ayrıca, bazı bölgelerde çiftlik sahiplerinin sadece "kira toplayıcısı" oldukları, üretim sürecine karışan müteşebbisler haline gelmedikleri görülmektedir. Boyutları bakımından küçük olan bu çiftliklerin çoğu, uluslararası değil, bölgesel pazarlara yönelik üretim yapıyordu.[28]

18. ve 19. yüzyıl Musul'unda, ticari tarım teşebbüsleri çiftlik biçimini almadı. Bunlar, esas olarak yerel ve bölgesel pazar için üretim yapıyorlardı. Artığa kira biçiminde el koyma, tarımsal ürünleri elde edip pazarlamanın en yaygın yöntemi olarak kaldı. Bu işletmelere çok az sermaye yatırılmıştı; üretim yöntemlerinde de hiçbir değişiklik olmadı. Daha ziyade, köy topraklarının mülkiyetini elinde bulunduranlar birikimlerini artırmış, borç vererek, vergi toplayarak köy üzerinde iktidarı olan başlıca kişiler haline gelmişlerdi; köylünün ürün üzerindeki hakları yavaş yavaş elinden alınıyordu. Şehir eşrafı, bahçe tarımının küçük tarlalarda bağımsız köylülerce yürütülen geleneksel bir uğraş olduğu köylerde, çok geniş bahçe ve tarlaları hukuken özel mülkiyetlerine geçirdiler. Köylülerin toprak üzerindeki haklarını tamamen yitirdiği, bahçelerin çitlendiği, eskiden köy cemaatinin ortak malı olan su kaynaklarının özel mülk haline geldiği bir ticarileşme, işte bu köylerdeki tarımsal üretimde gerçekleşti. Bu noktada bizi ilgilendiren toprak kullanım biçimi budur.

18. yüzyıl ortalarında, kırsal artığa el koymanın ana biçimi vergi/kira idi. Toprak sahibi/devlet görevlisi, köylüden olabildiğince çok kira almaya çalışıyordu. Bu dönemde bu köylerdeki toprakların büyük kısmı, belirli ticari ürünlerin şehirli eşrafın denetiminde ekildiği bostan ve mezralara dönüştürülmüştü. Bu sürecin önderliğini, yukarıda belirtilen nedenlerle Celilizadeler üstlenmişti. Musul camilerinin vakfiyelerine bakarak, şehrin siyasi hayatında konumlarını sağlamlaştırdıktan en az yarım yüzyıl sonra Musul'un hinterlandında yatırımlara başladıklarını söyleyebiliriz.

Bu yatırımlar, önceleri, hanlar ve bakkallar gibi, kırsal kesimdeki emlağa yapılıyordu.[29] 18. yüzyıl boyunca, giderek daha çok şehir eşrafı değirmen-

27 McGowan (1981, s. 73-75).

28 Age. (s. 79).

29 Örneğin, bkz. DEA, Vakfiyye Camiü'l-Numaniye (1204/ 1789-90); Vakfiyye Ahmed Paşa el-Celili (1233/1817-18).

lere yatırım yapmaya başladı. Bu değirmenler, şehir eşrafı açısından büyük yatırım sayılıyor, çoğunlukla, bu işin altından kalkabilmek için ortaklıklar kuruluyordu.[30] Değirmenler büyük bir sermaye gerektiriyordu. Örneğin, 1859'da, bir değirmen, o tarih için önemli bir fiyata, 18.000 guruşa satılmıştı.[31] Değirmenin işletilmesi de önemli bir yatırım gerektiriyordu; ayrıca, köyün ortak kullandığı su kaynaklarından değirmene yeterince su ayrılmasını güvenceye almak şart olduğu için, değirmen sahiplerinin köyde nüfuzu olması gerekiyordu. Bu değirmenler, Doğu Avrupa'da da olduğu gibi, şehirde yaşayan toprak ağalarının civardaki toprağı denetim altına almak için en sık başvurdukları bahaneydi. Bu değirmenlerin birçoğu, şehirlilere ait bahçelerin yoğunlukta olduğu köylerin yakınında veya malikâne statüsündeki köylerdeydi.[32] Örneğin, Tarcala köyünün değirmenine sahip olan Celilizadeler, sonunda o köyün ahalisinin kiralarına el koyar hale geldiler.[33]

Şehirlilerin sahip olduğu değirmenler, Musul hinterlandındaki yatırımların bir biçimidir; diğer biçim ise, şehir eşrafının bostan ve mezra kurmasıydı. Bunları diğer işletmelerden ayıran, artığa el koyma yöntemlerindeki farklılıklardan ziyade, ürünlerin cinsiydi. 17. yüzyıl ile 18. yüzyılın ilk yarısında da sık sık rastlanabilen bostanlar, Şam'daki el-Gute vahası gibi, şehrin daha çok çevresindeydi.[34] 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, bostanlar çeşitli Musul köylerine de yayılmıştı; öyle görünüyor ki, bu süreçte ya köylülerin elindeki topraklar ya da köyün ortak tarlaları bostana dönüştürülmüştü. Bostanlara genellikle, zeytin, asma gibi ağaç cinsinden bitkiler dikilirdi. Bostan-

30 Bunun örneklerine özellikle vakfiyelerde sık sık rastlanabilir. Bu belgelere bakınca, 18. yüzyılın sonlarında, vakfa çevrilmiş değirmenlerin sayısının iyice artmış olduğu göze çarpmaktadır.

31 Bkz. DEA, Hacı Hüseyn bin el-Hacı Ali'nin Vakfiyyesi (1275/1858-59). Aynı şahıs 11.240 guruş harcayarak bir başka değirmenden yüzde ikilik hisse, altı dükkân, kullanılmaz halde olan bir değirmenden yüzde otuzluk hisse ile bir başka değirmenin üçte ikisini satın almıştı.

32 Celililer'in Beşike, Behzani, Tel Üsküf gibi çeşitli stratejik noktalarda değirmenleri vardı. Her ikisi de ulemadan olan Ömeri ve Ufuf ailelerinin el-Ömeri'ye ait bir köyde değirmenleri vardı. Bkz. DEA, Hacı Hüseyn bin el-Ali Bey'in vakfiyyesi (1260/1785-86). Ayrıca bkz. Vakfiyye Hacı bin el-Hacı Ali (1275/1858-59).

33 bkz. DEA, Vakfiyye Fethiye Übeyd Ağa Abdülcelilizade (1204/ 1789-90). Abdülcelili'nin soyundan gelen Übeyd Ağa ailesi, o tarihte Celili adıyla değil, Übeyd Ağa adıyla anılıyorlardı.

34 17. ve 18. yüzyıllara ait vakfiyelere, özellikle de tüccarların, Celililerin ve ulemanınkilere bakılabilir.

ların büyüklüğü duruma göre değişiyordu, ama bu konuda ve buralardan elde edilen ürünün miktarı hakkında hiçbir veri yok. 1850'lerin mahkeme kayıtlarına göre, bostanların değeri 13.000 guruş ile 1500 guruş arasında değişiyordu.[35] Ortalama bostanın, pek büyük olmasa da sahibine kazançlı bir ticari artık sağlayacak boyutlarda olduğunu varsaymak yerinde olacaktır. Bağdat'taki Doğu Hindistan Kumpanyası görevlisi Claudius James Rich, 1820'de Beşike ve Behzani'yi gezdiği zaman, Musul'un neredeyse bütün zeytin, zeytinyağı ve sabununun bu iki köyde üretildiğini söylemişti.[36]

Tımar sistemi içinde yer alan topraklardan alınan vergiler, mutlak mülk sayılan bostanlardan alınmıyor, bu bahçeler genelde çok büyük kârlarla satılıyordu. Bostanlar, Musul'un hinterlandındaki ırmak ve derelerden sulanıyordu. Celililerin Beşike ve Behzani'deki bostanları, (üzerinde Celililerin birkaç su değirmeninin bulunduğu) Kevser ırmağıyla sulanıyordu. Celililerin bu iki köydeki yatırımları öylesine büyüktü ki, burada kendi yağhanelerini ve bir bakkal dükkânı (Behzani köyündeki tek bakkal buydu) açmayı uygun gördüler.[37] Yağhane, onlara, bu iki köydeki başlıca imalat dalı olan sabun üretimi üzerinde bir tür denetim kurma imkânını verdi.

Köylerde rastlanan bir diğer kesin mülk biçimine "arazi" deniyordu. 17. ve 18. yüzyıllarda, şehir eşrafının Musul civarında arazi sahibi olması, tıpkı bostan sahibi olması gibi sık rastlanan bir durumdu. Ömeri ailesinin reisi Kasım el-Ömeri'nin köylerden birinin yakınında küçük bir arazisi vardı,[38] ama bu pek olağan değildi. 18. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, Musul köylerinde mülk edinme yönünde bir trend ortaya çıkmıştı. Bir belgeye göre, Celilizade Numan Paşa, Behzani köyünde bir feddan büyüklüğünde bir araziye sahipti. Bu arazinin bir kısmını Kara Mustafa ailesinden satın almıştı.[39] Başka bir örnek vermek gerekirse, yine Celilizadelerden birinin, Beşike köyünde, toplam on iki bostanın yanı sıra, üç arazisi vardı.[40] Bu parseller, genellikle köyün çeşitli yerlerine dağılmıştı, büyük olmazlardı. Feddan, Haidar'a göre, bir öküzle bir günde sürülebilecek toprak parçasıydı.[41] Numan Paşa'nın feddanında, çok fazla sayılamayacak bir miktar, 40 tagar tahıl üretiliyordu.

35 MSM, Kassamat (1268-1270) (1851/52-1853-54).

36 Rich (1836, II, s. 70-73).

37 Bkz. DEA, Vakfiyetü'l-Camiyetü'l-Numaniye (1204/1789-90)).

38 Bkz. DEA, Vakfiyetü'l-Camiyetü'l-Ömeriye (979/1571-72).

39 MSM, Sicil (1242-1249) (1826/27-1833/34), belge tarihi 1242 (1826/27).

40 DEA, Vakfiyye, Mehmed Emin Bey bin İbrahim Bey (1214/ 1799-1800).

41 Haidar (1966, s. 178).

Toprak küçük birimlere bölünmüş olduğuna göre, demek ki köylülerin topraklarını kaybetmeleriyle ortaya çıkmıştı; nitekim söz konusu arazilerin çoğu, uzun zamandır köylüler tarafından işlenen tarlaların arasında, dağınık vaziyetteydi.[42] Ticari amaçlarla büyük toprak parçalarında kurulan bostanların tersine, araziler küçük parseller olarak kalmıştı. Arazilerde üretilen başlıca ürün tahıldı; üretim, genelde sahibinin şahsi tüketimine ya da yöre pazarına yönelikti. 1853 tarihli bir belgede, Ayşe Hatun diye birinin 40 tagar ürün veren bir araziyi 1400 guruşa sattığı belirtilir. Bu miktar, görece küçük bostanların fiyatlarıyla karşılaştırıldığında gayet azdır.[43] Ne olursa olsun, köy toprağının hukuken özel mülk edinilmesi ve resmi belgelere bu sıfatla kaydedilmesi çok sınırlı kalmıştır; tahıl artığına başka hukuki yollarla el koyulmuştur.

Kırsal alanda rastlanan üçüncü tür mülk "mezra"ydı. Mezra aslında yeni bir toprak mülkiyeti biçimi değildi. 16. yüzyıl defterlerinde sipahilere mezra verildiğine dair kayıtlar mevcuttur.[44] Ne var ki, bu mezralar mülk değildi; vakfa dönüştürülmelerine izin verilmiyordu. Sipahinin gelirini artırmasına olanak tanımak için kendisine tahsis edilen topraklardı. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise mezra kelimesinin anlamı değişmişti. Artık mezra, istenildiğinde alınıp satılabilen bir mülk demekti. Mezrada neyin, nasıl ya da kim tarafından yetiştirildiği kaynaklardan anlaşılamıyor. Örneğin, 1816'da, Celilizade Ahmed Paşa tarafından, Tahrava köyü mezrasının ve bir başka mezranın "mahsul"ünün Nebi Şit Camii'ne vakfedildiğini öğreniyoruz.[45] Buradaki "mahsul"ün tarımsal mahsul olduğu açık, ama ne olduğu belli değildir. Musul köylerinde pek çok mezra bulunduğu anlaşılıyor, ama bu ikisi dışında vakfedilen mezra yoktur; bu da hukuk dışı yollarla mülk haline getirildiklerinin bir göstergesi sayılabilir.

Musul'da Kırsal Toplumsal Yapı: 1750-1850

Musul'un kırsal kesimlerine "ticari tarımsal işletme"nin[46] girişi, toplumsal yapıyı çok çeşitli şekillerde etkiledi. Köylüler tamamen yoksullaşmadı ya da geçimlerini temin etmek için toprak sahiplerine bağımlı hale gelmediler.

42 Bkz. MSM, Sicil (1242-1249) (1826/27-1833/34), Numan Paşa hakkındaki belgenin tarihi 1242/1826-27.

43 MSM, Kassamat (1268-1270) (1851/52-1853-54), belgenin tarihi 1269/1852-53.

44 Ra'uf (1976, s. 272).

45 DEA, Vakfiyyetü'l-Camiyetü'l-Nebi Şit (1231/1815-16).

46 Wolf (1966, s. 53).

Bu tür bir bağımlılık, ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıktı. Toprağın ve ürünlerin ticarileşmesinin getirdiği değişiklikler sonucu, köy cemaati içinde toplumsal farklılaşma arttı ve köylülüğün bazı kesimlerinde, kendi kendine yeterli hane tipi yok oldu.

Bu kırsal dönüşüm süreci üç faktörle yakından bağlantılıydı. Birincisi, şehirlerin, köy ve aşiret cemaatlerine nüfuz etme oranıydı. Talal Asad'ın göçerlerin üretim sistemlerine ilişkin gözlemleri, tarımsal üretim sistemleri için de geçerliydi. Asad'a göre "üretim sistemlerini iktidar sistemlerinden ayrı düşünmek yanıltıcıdır. Baskıcı güçlerle, artığı elde etme tarzları arasında her zaman bir bağlantı vardır."[47] Şehir eşrafi ile onlara bağlı olarak çalışan kimi resmi görevlilerin, yerleşik veya yarı yerleşik kırsal toplulukların geleneksel haklarını ihlal etme derecesi ve yöntemi, bu toplulukların dönüşümünde belirleyici olmuştur. Başka bir deyişle, Musul'da kırsal artık üretme tarzı, artığa el koyma tarzıyla yakından ilişkiliydi: vergi/kira yönteminin uygulanması, yeni mülkiyet ilişkileri kisvesi altında ürüne doğrudan el konulması veya doğrudan zor kullanılması gibi farklı tarzlardan yararlanmak mümkündü.

Musul'un kırsal dönüşümünü belirleyen ikinci faktör, köylerin coğrafi konumlarıydı. Musul'un hinterlandından geçen çeşitli ticaret yollarının üzerinde kurulmuş köylerde, belirli piyasa ürünlerinde uzmanlaşma oldu ve köylülük içindeki farklılaşma giderek arttı. Bu farklılaşma, yalnızca toprağı ve tarımsal araçları elinde tutma açısından değil, aynı zamanda köy ahalisi içinde geçimini hizmet vererek kazanan bir kesimin ortaya çıkması bakımından da kendini gösterdi.[48] Artık köylerde, bakkallar, boya atölyeleri (masbûga), yük hayvanları ya da sandal kiralayanlar vardı.

Üçüncü olarak, kırsal nüfusun hâkim şehirli güçlerin tecavüzlerine gösterdikleri tepkinin biçimi, sömürünün boyutlarını belirledi. Musul'da, yerleşik toplulukların tepkisi, üretimi artırmaktan yeni ekonomik roller icat etmeye, borçlanmaya ve nihayet şehir eşrafına giderek artan bir bağımlılıkla tabi olmaya kadar çeşitli biçimler aldı. Toplulukların yarı yerleşik olduğu yerlerde, tepki genelde ayaklanma biçimindeydi.

Musul'un hinterlandında ticari tarım üretiminin hâkim olmadığı yukarıda da belirtilmişti. 19. yüzyıl ortalarına kadar, artığa el koymada vergi/kira yöntemi büyük önem taşımaya devam etti. Ne var ki, şehirli mali girişimcilerin kırsal toplulukları eskisine nazaran daha yoğun sömürmesi hiçbir değ-

47 Asad (1973).

48 Shanin (1971, s. 249-50).

şikliğe yol açmadı demek de mümkün değil. Ne yazık ki, bu değişikliklerin neler olduğu konusunda kaynaklardan pek fazla bilgi edinemiyoruz. Elimizdeki terekelerde orta ve zengin köylülerin malları kayıtlıdır. Toprağından olmuş bir köylü, doğal olarak, elinde kalan bir iki parça mal varsa onu da bölüşmemek için mahkemeye gitmezdi. Araştırmacıların hakkında belge bulabileceği davalarda, belli bir köylünün oturduğu köyde yürürlükte olan toprak tasarrufu biçimi konusunda açık bilgi yoktur. Yine de, kırsal toplumsal yapı hakkında, kesin olmasa da bazı sonuçlara varmak mümkün.

Bir tür iltizamın yürürlükte olduğu topluluklarda, öyle görünüyor ki, mültezim üretim yöntemlerinde herhangi bir değişikliğe kalkışmaksızın köylüden talep ettiği artığın miktarını yükseltmişti. Nitekim, 1820'lerde bir Kürt mültezim, Rich'e şunları söylemişti: "Köylülerin toprağımı istedikleri gibi ekip biçmelerine izin veriyorum, zekatımı alıyorum ve her yolu deneyerek, her bahaneyi kullanarak ne koparabilirsem koparıyorum onlardan."[49]

Görünen o ki, köylü artan talebi ya toprak ağası/devlet görevlisine daha fazla borçlanarak ya da hem kendi arazisinde, hem de başkalarının arazilerinde daha fazla çalışarak karşılıyordu. Böyle bir durumda sömürünün yoğunlaşması, aile toprağının artık köylünün geçimini sağlamaya yetmemesi demekti. Durumunu incelediğimiz, karılarına ve çocuklarına 1500 guruştan daha az değerde mal bırakan 27 köylüden ikisi borçlanmıştı. Birinin, mallarının değerinin yaklaşık sekiz katı kadar borcu vardı; ötekinin, borçlarının mallarına oranı üçte birden fazlaydı.[50] İlk köylünün, yalnızca, toprağı işlemek için alet edevatı ile bir ineği olan bir ortakçı olduğu anlaşılıyor. Bıraktıkları arasında tahıl veya tohum yoktu. İkinci köylü ise, toprağı işlemek için iki ayrı takım alet edevat ile tohum bıraktığına bakılırsa, muhtemelen hem kendi toprağını, hem de başka köylülerinkini ekiyordu; ancak, bu köylünün hiç koşum hayvanı yoktu.

1500 guruştan az miras bırakarak ölen bu 27 köylünün yaklaşık üçte birinin toprakları üzerindeki tasarruf haklarını yitirmiş ortakçılar olduğu söylenebilir. Bu üçte birlik kesimdeki köylülerin hemen hemen hiçbirinin

49 Rikh (1836, I, s. 96).

50 Tereke kayıtlarına ilişkin sonraki tartışmalar 1268-70 (1851/52-1853/54) arasındaki döneme ait 63 mahkeme dosyası üzerinde yapılan incelemelere dayanmaktadır. Kullanılan siciller numaralı değildir, ancak Musul'daki Kadı Mahkemesinde bulunabilirler. Burada kullanılan üç sicil şunlardır: Kassamat (1268-1270) (1851/52-1853/54); Kassamat (1269-70) (1852/53-1853/54); Kassamat (1270-75) (1853/54-1858/59).

tarlayı sürmek için gerekli alet edevatı yoktu, ama ailenin tüketimi için yeterli miktarda tahıl, bir koşum hayvanı ya da birden fazla yük hayvanı bırakmışlardı. Hayvan sahibi olmak, köylüye, taşınan tahıldan bir pay karşılığında nakliyecilik yapma imkânı sağlıyordu. Bu ilk grup içinde durumu daha iyi olanlar, kendi topraklarını işliyor, ayrıca koşum hayvanlarını nakliyat için kiralayarak ek gelir elde ediyorlardı. Birkaçının ise koyunları vardı; nadas mevsimlerinde koyun beslemek köylü için kolay oluyordu.[51]

Dolayısıyla, Musul köylerinde yaşayan köylülerin çoğunluğunun ortakçı haline geldiği veya topraklarından elde ettikleri ürün üzerindeki denetimlerini şehir eşrafına kaptırdıkları öne sürülemez. Tersine, terekeler bazı köylülerin toprak üzerindeki geleneksel haklarını muhafaza ettiğini, hatta tahıl ile diğer tarımsal ürünlere talep artarken, topraklarını genişlettiklerini göstermektedir. Bu duruma en çok, tarımla birlikte hayvancılıkla da (koyun, koşum hayvanı, yük hayvanı ya da at) uğraşan topluluklarda rastlanmaktadır. Bütün orta veya zengin köylülerin birden fazla koşum hayvanı, iki alet edevat takımı, pek çok koyunu, tüketim ihtiyaçlarını aşan miktarlarda tahılı (buğday ve arpa) ve bakırı vardı. Köylünün çoğu durumda, hanenin kaynaklarının tümünü çekip çevirebilecek kadar büyük bir aile bırakmadan ölmesi, ortakçılık yaptığını, hane halkı dışında emek istihdam ettiğini gösteriyor. Kayıtları incelenen bu orta halli ve zengin köylülerin hemen hepsinin ürettiği ana tarımsal ürün tahıldı; ayrıca ticari amaçlarla çok sayıda hayvan besliyor ve üretiyorlardı.

Bütün bunlar, orta köylünün, nasıl olup da daha fazla toprağı tasarruf edebildiğini, bir hane reisi, bir köy cemaati mensubu olarak ya da toprak sahibine, vilayet yöneticilerine ve yerel güç odaklarına vergi/kira ödeyen bir mükellef olarak ihtiyaç duyduğu artıktan daha fazlasını nasıl biriktirebildiğini açıklamıyor. Köylü, malikâne sahibiyle ya da köyün mutasarrıfıyla özel anlaşmalar yaparak terk edilmiş veya kendi haline bırakılmış arazileri işleme hakkını elde ediyor olabilir. Behzani köyünden bir Celili'ye (neredeyse özel mülkiyet niteliğinde) tasarruf hakkı veren 1826 tarihli bir "buyuruldu"da bunun bir örneği görülmektedir. Mutasarrıfın tek yükümlülüğü, öşür ödemek ve payına düşen toprağı işlemekti. Buyurulduya göre:

51 Buradaki 27 örnekten beşinde, miras olarak kılıç, para, silah, at ya da başka bir hayvan bırakarak ölen askerlerin eşyaları kaydedilmiştir. Anlaşılan, bu grup, kırsal nüfusun en fakir kesimini oluşturuyordu. 1500-4500 guruş bırakanlar (22 kişi) orta köylü kapsamına giriyordu. Sayısı 14 olan zengin köylülerse 4500 guruştan fazla bırakmışlardı.

Yürürlükteki kanunlar birbirleriyle çeliştiği ve işlenmeyen toprakların tekrar tarıma kazandırılmasına engel olduğu için, toprak sahiplerinin taleplerine cevap olarak aşağıdaki beyanname hazırlanmıştır: Son üç yıldır baş gösteren felaketler, toprakların ekilememesine neden olmuştur. Kanun şudur: Felaketler nedeniyle üç yıldır sürülmeyen toprağı, herhangi bir kimse, yasal sahibin izni olmaksızın ekerse, yasal sahibe borçlanmış olur. Bu kanun, yerleşik toprak sahiplerini yabancı kimselerin müdahalesine karşı korumak amacıyla çıkarılmıştır ve toprağın tekrar tarıma kazandırılmasıyla ilgili çelişik kanunların yürürlükte olmasına rağmen, merkezi yönetimin isteklerine uygundur.[52]

Buyuruldu, köylünün elindeki işlenebilir toprağı nasıl büyütebileceğini göstermekle kalmıyor, aynı zamanda kırsal kesimdeki kargaşa dönemlerinde toprakla ilgili haklar konusundaki muğlaklığa da işaret ediyor. Bu muğlaklık hem şehir eşrafının, hem de köylünün kırsal artığın daha büyük bir kısmına el koyabilmesini sağlamış olmalıdır.

Gerçi 18. ve 19. yüzyılların Musul'unda köylüler ile toprak sahipleri arasında yapılan sözleşmelere ilişkin belge yok, ama Bağdat için bu tür veriler mevcuttur. Bunlar, orta ve zengin köylülüğün işlenebilir topraklar üzerindeki denetimini nasıl genişletebildiği konusuna biraz ışık tutabilir. 1798 tarihli bir belgeye göre, bazı köylüler, Hille yakınlarındaki terk edilmiş toprağı işlemek için Bağdat valisinin oğluyla bir kira sözleşmesi yapmışlardı. Bir başka anlaşmayla, Said Paşa'nın adamlarından biri, bir köylüye, belli bir para karşılığında bazı bostanları işleme hakkını satmıştı. Daha sonra Said Paşa, köylünün araziyi ıslah etmesi ve etrafını çevirmesi koşuluyla kira hakkından vazgeçmişti. Buna karşılık Said Paşa beklenen mahsulün beşte üçünü, köylü ise geri kalanını alacaktı. Anlaşmanın süresi yirmi yıldı; bu, hem köylü, hem de paşa için istikrarlı bir gelir demekti.[53] Bir başka belgede rastladığımız sözleşmenin süresi doksan yıldı; mahsulün paylaşılma oranı ise yukarıdaki anlaşmadakine yakındı.[54] Yukarıda bahsedilen örnekler açıkça göstermektedir ki, orta köylülük, uzun süreli kiracılık sözleşmeleriyle, işlenmeyen ya da ıslah edilmemiş toprakların tasarrufunu kısmen elde etmiş olsa da, böyle bir hakka kavuşabilmeleri, büyük ölçüde şehirli devlet görevlilerinin ihtiyaçlarına ve "hayırseverliğine" bağlıydı.

52 MSM, Sicil (1242-1249) (1826/27-1833/34), 1242 (1826/27) Ramazanında çıkarılan "Buyuruldu".

53 Rauf (1982).

54 "Muharasa" kelimesi 18. yüzyılda Tunus'ta benzer düzenlemeleri ifade etmek için kullanılıyordu. Valensi (1985, s. 105).

Toprağı elinde tutan kişilerin mülk sahibi olarak tarımsal ürünlere doğrudan el koyduğu köylerde bazı köylüler, özellikle de bostana dönüştürülmüş toprakları işleyenler, tasarruf haklarını büsbütün kaybetmişe benziyor. Bu köylülerin hayatlarını nasıl sürdürdükleri, ücretli işçilere ya da ortakçılara mı dönüştükleri konusunda veri yok. Bazıları, temel ihtiyaçlarını karşılamak için köyün pazar ekonomisine tamamen bağımlı hale gelmiş olabilir. Ne var ki, toprağın mülke dönüştüğü köylerde bir yandan kendi küçük topraklarını işleyen, diğer yandan da ücret karşılığı ya da ortakçı olarak şehir eşrafının bostanlarında çalışan köylülere rastlamak mümkündür. Zeytin ve meyve yetiştiren bir köy olan Behzani'nin 1830'lara kadar miri vergileri ödemeye devam etmesi bu duruma örnek gösterilebilir.[55] Bazı köylüler kendi topraklarında tahıl yetiştirip ek gelir sağlamak için bostanlarda çalışırken, şehir eşrafının ekonomik bir güç olduğu köylerde bile, bir orta köylülük kesimi bulunmaktaydı. 1853'te kaydedilen bir davada, bir köylünün 500 guruş değerinde 19 zeytin ağacı, ayrıca bir koyun sürüsü ve büyük miktarda buğday stokunun olduğu görülüyor.[56]

Yeni mülkiyet ilişkilerinin (mülk) köylülük üzerindeki etkileri konusunda kesin yargıya varmak güçtür. Kuşkusuz köylülerin bir kısmı toprakları üzerindeki tasarruf haklarını kaybetmişti. Ne var ki, bunun yaygın olduğu sonucuna varmak yanlış olur. Bostan sahibi için köylülerin tamamen topraksız kalmaması, küçük toprak parçalarını işleyerek geçimlerini kendisinden bağımsız olarak sağlaması çok daha ucuz ve güvenli bir yoldu.

Şehir eşrafının mülk haklarını doğrudan elde edemediği başka köylerde, köylüler bir tür ticari tarıma (pamuk ve tahıl üretimi veya bahçe tarımı) başlamış ve işlenebilir topraklar genişletilebilmişti. Örneğin, her ikisi de Bağdat-Diyarbakır ticaret yolları üzerinde yer alan Hıristiyan köyleri Tel Üsküf ve Tel Keyf'te durum buydu. Kaynaklar, o güne dek terk edilmiş alanları köylülerin nasıl ve neden tarıma açtığı konusuna bir açıklama getirmiyor. Şehir eşrafının taleplerinin fazla olduğu başka Hıristiyan bölgelerinden bu-

55 MSM, Sicil (1242-1249) (1826/27-1833/34). Burada Celili ailesine mensup bir kişiye miri vergiden gelen tahıl miktarı belirtiliyor. Ayrıca bkz. aynı sicildeki tevzi belgeleri, 1246-1251 (1830/31-1835/36).

56 MSM, Kassamat (1269) (1852/53). Köylünün biri 1500 guruş değerinde bir meyve bahçesi bırakmıştı. Bir diğeri ise 150 guruş değerinde küçük bir bahçe işlemekteydi. Her iki durumda da köylüler, yalnız ağaçlara değil toprağa da sahipti. Köylüler genellikle toprak için değil, sahip oldukları ağaçlar için vergilendirildiklerinden, bunun yeni bir gelişme olduğunu çıkarsayabiliriz.

raya göç edilmesi, köyün nüfusunu artırmış olabilir. Bu köylülerin kendilerine kalan artık miktarındaki artış, tarımsal ürünlerle ilgilenen tüccarlarla doğrudan bağlantılarının da bir sonucu olabilir. Ne olursa olsun, bu iki kırsal alanda belli bir nüfus artışı olmuş, bundan dolayı ahali civardaki terk edilmiş köylerin tarlalarını ekip biçmeye başlamıştı.[57] Gerçi başta Celilizadeler olmak üzere şehirli eşraf, tohum satan dükkânları sayesinde artığın bir kısmına muhtemelen doğrudan el koyuyorlardı, ama yine de köylülerin artık biriktirmiş olması mümkündür. Tel Keyf köyü Musul'daki Nebi Ciryis Camii'nin vakfı olduğu için, şehirli eşraf toprağın doğrudan denetimini ele geçiremiyordu.[58]

19. yüzyılın ilk yirmi-otuz yılında, tarım ürünlerine talebin artmasıyla zenginleşen hayli geniş bir Hıristiyan orta köylü grubu mevcuttu. 1835'te çıkarılan bir cizye fermanına göre, en geniş grup yetişkin erkek nüfusu 2454 kişi olan orta halli köylülerdi; en fakirlerde yetişkin erkek sayısı 972, en zenginlerde ise 396 idi.[59] Cizye miktarını artırmak için bu sayıların (özellikle ilki ve sonuncusu) biraz şişirilmiş olduğunu hesaba katsak bile, orta köylüler fakir köylülere kıyasla çok daha geniş bir grup olarak öne çıkar. Önceki yıllara ait olup orta halli köylülerin sayısında herhangi bir artış olup olmadığını saptamamızı sağlayacak sayısal verilerden mahrum olsak da, o dönemde bölgede hâkim olan genel ekonomik trendi göz önüne alırsak, böyle bir artışın meydana geldiğini varsayabiliriz. Üstelik 1830'lara gelindiğinde, Hıristiyan köylerinin, özellikle de Tel Keyf ve Tel Üsküf'ün, eyalet vergileri içinde en yüksek miktarları ödüyor olması, böyle bir varsayımı güçlendirmektedir.[60]

Köylerin Musul hinterlandından geçen ticaret yollarına göre konumu, köy cemaati içinde belli bir uzmanlaşma doğurmuştur. Kara Kuş, Bertile, Karamlis, Tel Üsküf ve Tel Keyf gibi köylerde sağlıklı bir nakit para ekonomisi mevcuttu; ayrıca, köylülerin bir kısmının sadece diğer köylülere ve tüccarlara çeşitli hizmetler sağlayarak geçindikleri anlaşılmaktadır. Bu köyler, küçük pazar kasabalarına dönüştü; köylüler ürettikleri artığı nakit karşılığın-

57 MS 1275, Irak Müzesi. Ayrıca bkz. el-Ömeri (1967, s. 62). El-Ömeri ekilen köylerin sayısının sürekli değiştiğini belirtiyor.

58 MSM, Sicil (1242-1249) (1826/27-1833/34). Anlaşılan, Musul'dan alınan cizyenin bir kısmı 1113 te (1701/02) padişah tarafından camiye tahsis edilmişti.

59 MSM, Sicil (1242-1249) (1826/27-1833/34), 1251 (1835/36) tarihli cizye fermanı.

60 MSM, Sicil (1242-1249) (1826/27-1833/34), 1246-1251 (1830/31-1835/36) tarihli tevzi belgeleri.

da doğrudan doğruya diğer köylülere ve kervanlara sattıkları için, çevre köylerden nüfus çekti. Bağdat'a ve Kürt bölgelerine giden tüccarlar için önemli bir uğrak yeri olan Kara Kuş köyünde bir rahip, daha 1730'larda, bu işleri yapabilen köylülere değinir.[61] Yirmi yıl sonrasına ait bir belgede de, Nadir Şah'ın bölgedeki iki Hıristiyan köyünü, Karamlis ve Bertille'yi işgal etmesiyle uğranılan zararlardan yakınılır. Bu belgeye göre, büyük miktarlarda ürün ve para çalınmıştır. Bütün bu örneklerde, para, yaygın bir mübadele aracı olarak yer alıyor; rahip de çeşitli tarımsal ürünlerin ve hayvanların değerini para cinsinden kaydetmiştir.[62]

Bu köylerin çoğunda, şehir eşrafının ağırlığı güçlü bir şekilde hissedilir: Şehir eşrafı ya Bertille, Kara Kuş ve Karamlis'te olduğu gibi toprak sahibidir,[63] ya da değirmen, mengene, tohum dükkânı, bakkal, hatta debbağhane sahibidir. Kuşkusuz bu toprak sahipleri/devlet görevlileri, pazar ürünleri tarımını ve köylü nüfusu içinde belli bir uzmanlaşmanın gelişmesini teşvik etmişlerdi. Terekeler çok pahalı köy arazileri (bunlardan biri 1400 guruş değerindedir)[64] dışında hiçbir şeyi olmayan en azından iki köylüyü gösterir; mirasçıları bu arazileri ortaklaşa kullanacaklardı. Bazı köylüler de miras olarak Dicle'de yük ve insan taşımakta kullanılan sallardan (kelek) bırakıyor, bir de muhtemelen hane halkının tüketimine yetecek miktarda tahıl kalıyordu. Bu köylüler için en çok kazanç getiren uzmanlaşma, öyle anlaşılıyor ki, yük ve koşum hayvanlarını kiralamaktı, çünkü en büyük yatırımları bunlardı.[65] Belli ki bu köyler için aile toprakları ana geçim kaynağı olmaktan çıkmıştı; köylüler, genişleyen bölgesel piyasanın talepleri ve şehrin kırsal alana el atmasıyla dönüşüm geçiren ve giderek karmaşıklaşan bir köy ekonomisine dahil olarak belli bir artık biriktirebiliyorlardı.

Son bir konuya daha değinmek gerekiyor: Musul kır nüfusunun, şehrin kırsal alana müdahalesine tepkisi ne olmuştu? Yerleşik topluluklarda, fakir köylülüğün tepkileriyle orta köylülüğün tepkilerini ayrıştırmak çok güçtür. Büyük bir olasılıkla tepkiler arasında pek büyük bir fark yoktu. Orta halli

61 MS 65/9. Musul Vakıf Kütüphanesi, Irak. 1726 tarihli Yazma I. "Üç Yazma". Kara Kuş'ta bir Osmanlı posta menzili vardı. "Ocaklık" bu köydeydi.

62 MS 65/9. Musul Vakıf Kütüphanesi, Irak. 1726 tarihli Yazma II.

63 Ömerilere ait olan Bertile'den, bu aileye yılda 20.000 dinarlık gelir gelmekteydi. Bkz. MS 11275, Irak Müzesi. Kara Kuş Celililerin mülküydü. Karamlis de bu ailenin başka bir koluna aitti.

64 MSM, Kassamat (1270) (1853/54). Bu köylü Kara Kuş köyündendi.

65 Bir öküz 100-250 guruş, bir beygir 200-500 guruş değerindeydi.

köylünün durumu hiç de sağlam değildi, çünkü biriktirdiği bütün artık, savaşlar, doğal afetler ya da güçlü şehir eşrafının talepleri nedeniyle çabucak yok olabilirdi. Örneğin 1786'daki kuraklık, tarım ürünlerinin fiyatlarının yükselmesi ve hayvan fiyatlarının düşmesi sonucunu doğurmuştu. Öküz ve inek fiyatları o kadar düşmüştü ki, deri fiyatlarına eşit hale gelmişti.[66] Nedeni, bu hayvanlara bakmanın kıtlık zamanlarında çok güçleşmesi, onları satarak yükten kurtulmanın köylüler için çok daha kolay olmasıydı.

Musul'un orta ve zengin köylülerinin artık elde etmesi hayvancılığa bağlı olduğu için, kuraklık, soğuk veya sel gibi nedenlerle meydana gelen fiyat artışları tehlikeliydi ve muhtemelen gelirlerini geçimlik seviyeye indiriyordu. Bu durum karşısında köylerini terk ederek şehre göç etmiş veya kuraklık yılları boyunca tüketimlerini kısmış olabilirler. Hiç kuşkusuz, eğer tüketimlerini kısmak zorunda kaldılarsa, sıkıntılı yılları atlatmak için şehir eşrafına ve onların temsilcilerine daha bağımlı hale gelmişlerdi.[67] Bu orta köylünün herhangi bir bağımsız siyasi eyleme kalkıştığını gösteren veri yoktur. Tersine, öyle anlaşılıyor ki, toprak sahipleri/devlet görevlileriyle birlikte, topraklarında çalıştırdıkları veya hayvan kiraladıkları fakir köylüleri sömürüyorlardı.

Köylülerin şehir eşrafının yavaş yavaş köy cemaatinin içine sızmasına tanık oldukları yerleşik köylerde, köy şeyhleri ve Hıristiyan rahiplerle köylüler arasındaki geleneksel ittifaklar yıkılmış, eşraf ile patronaj ilişkileri kurulmuştu. Önceleri şeyhler ve rahipler, köy halkıyla köy üzerindeki nüfuzlarını baskı yoluyla kuranlar arasında aracı rolü oynuyorlardı. Bu son nokta aslında henüz bir hipotez niteliğindedir ve köylü alt kültürü üzerine yeni kaynaklara dayalı araştırmalarla incelenmesi gerekmektedir. Yine de "sahipleri" şehir eşrafından olan dört Hıristiyan köyü (Merki, Beşike, Bertile ve Kara Kuş) hakkında elimizde bazı bilgiler var. Diyarbakır'da yaşayan ve Musul Hıristiyanlarından sorumlu olan Yakubi patriği, Celilizade Mehmed Paşa'ya yazdığı bir mektupta, Bertile ve Beşike köylerindeki Hıristiyanların Katolikliği seçmelerinden şikâyet ediyordu. Beşike köyü ahalisinin yarısını *efrenci* (Katolik) yapan "Bişara" adlı bir papazı afaroz etmişti.[68]

66 el-Ömeri (t.y.), s. 154-156; ,"ed-Dürrü'l-Meknun fi Ma'asirü'l-Mediye mine'l-Kurun." MS 635-636.

67 Şehirli eşrafın mülkiyetindeki köylerden şehre göçen köylülerin bu eşrafa olan bağlılıklarını yitirmemeleri oldukça ilginç. Kara Kuş köyünün sahibi Celilizade Hüseyin Paşa ailesi ile Karamlis'in sahibi Celilizade Fettah Paşa ailesi arasında kavga çıkınca, şehirdeki Karamlisliler, köylerinin sahiplerini destekleyen hizbe arka çıktılar.

68 Rauf (1976), Ek 11, s. 545-47.

Beşike'de Celililere ait zeytin ve meyve bahçeleri vardı ve yeni papaz Celililerle sıkı bir işbirliği kurmuş olmalıdır. Celililer, egemen oldukları dönem boyunca Katolikliğin yayılmasını teşvik etmişlerdi; bunun bir nedeni Diyarbakır piskoposluğundan bağımsızlaşmak ve Musul'un zengin Hıristiyan köylerinde daha fazla siyasi denetim sağlamak istemeleriydi.[69] Mesela, Nadir Şah'ın bölgeye saldırısından sonra, Celilizade Hüseyin Paşa Kara Kuş kilisesini yeniden inşa ettirmişti.[70] 18. yüzyıl sonlarına doğru, Celilizade Osman Paşa, Merki köyündeki kiliseyi yenilédi.[71] Köylü açısından Katolikliğe geçmenin iki anlamı vardı: Yeni mezhebi doğrudan destekleyen şehir eşrafına bağımlılığın artması ve eski kilisesine cizye olarak ödediği vergi yükünden kurtulması.[72] Müslüman ve Yezidi köylerinde benzer gelişmeler olup olmadığını saptamak mümkün değil.

Yarı yerleşik hayat tarzının hâkim olduğu köylerde hem hayvancılık, hem de tarım yapılıyordu. Bu köylerde halk toprak sahipleri/devlet görevlilerinin yeni taleplerine ayaklanarak tepki gösteriyordu. Sincar yöresinde, Celililer sadece sürüleri ele geçirmek için köylülerin üzerine sefer düzenliyor, köylüler de sık sık ayaklanıyor, kervanları yağmalıyor ve misilleme için saldırıya geçiyorlardı. 1772'deki veba salgınının ardından, Celilizade Süleyman Paşa, Sincar'a bir harekât düzenlemiş, çok sayıda koyun ve at ele geçirmişti.[73] Bu olaydan üç yıl sonra Sincarlılar Musul bölgesindeki çobanlara saldırdılar ve Musullulara ait sürüleri ele geçirdiler.[74] Şayhan Yezidi aşiretlerinin yaşadığı ve Musul eşrafının bazı köylerin mahsulünde hak sahibi olduğu Cebel Maklub köylerinde, cemaatin tepkisi daha farklı oldu. Kaydedilen bir olayda, şehir eşrafına verilen olağan kiraların bu köylerden zorla alınması gerekmişti. Örneğin 1799'da, Musul kâhyası Bekir Efendi Şayhan'a silahlı adamlarıyla girmiş ve çoğu Musul'a ait on beş köyün mahsulünü almıştı.[75] Başka örneklerde, bu köylerin

69 Age. (s. 167-72, 423-25). Mehmed Paşa'nın, Fransızların Mısır ile Akka'yı işgal etmesine tepki olarak Katolik olmak isteyenleri engellemesi üzerine kısa bir çatışma dönemi yaşandı.

70 MS 65/9. Musul Vakıf Kütüphanesi, Irak. 1756 tarihli yazma II (Kara Kuş'ta bulunan yazmalar).

71 Rich (1836, II, s. 74).

72 Patrik'in şikâyetlerinden biri de bu iki köyün ahalisinin hakkı olan ödemeyi yapmadığı, üstelik cizye ödemeyerek cemaatin bütünlüğünü tehdit ettikleri idi.

73 el-Ömeri (t.y.), s. 137; "ed-Dürrü'l-Meknun." MS, 621

74 el-Ömeri, "ed-Dürrü'l-Meknun." MS, 626.

75 el-Ömeri (t.y.), s. 52-53; "ed-Dürrü'l-Meknun." MS, 654-58.

şeyhlerinin, bir siyasi hizbe karşı ötekini tuttukları görülür. 1762'de Celilizade Fettah Paşa ile Hüseyin Paşa'nın oğulları arasındaki siyasi çatışmalar sırasında, Fettah Paşa, Şayhanlıları düşmanlarına karşı kullanmıştı.[76]

Yalnızca hayvancılıkla veya kervanlara yük hayvanı kiralamakla uğraşan aşiretlerin durumu biraz farklıydı. Kaydedilen bir olayda, eyalet yönetimine gelişlerinin ilk yılında Celililer'i destekleyen Tay aşireti Musul'a saldırmış, Süleyman Paşa'nın tüccarlara kiraladığı develerden bazılarını ele geçirmişti. Başka örneklerde, aşiretlerin misilleme olarak Musul köylerine veya kervanlara baskınlar düzenlediği görülür; örneğin, 1807'de, Arap el-Cubur aşireti Musul köylerini basmış ve yaklaşık 30.000 koyuna el koymuştu.[77]

Ne var ki, Musul valileriyle sıkı bir işbirliği içinde olan Tay gibi güçlü aşiret konfederasyonlarının ya da şehir eşrafının saldırılarına bütün aşiretler karşı koyamıyordu. Bazı aşiretler, Musul'un içine yerleşip deve kiralama işiyle uğraşmak[78] ya da Musul'un civarına yerleşip şehir eşrafı hesabına mevsimlik işçi olarak çalışmak zorunda kalmıştı.[79] Örnek vermek gerekirse, 18. yüzyılın başında Musul yakınlarına yerleşen Arap el-Ukaydat aşireti, mevsimlik işçi olarak çalışmaya başlamıştı. Aşiret mensupları tahta barakalarda yaşıyor, kendi tüketimlerini karşılamak için küçük toprak parçalarını ekiyor ve şehirde taşımacılık yapmak için bir inek veya eşek besliyorlardı. 18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, şehrin güneydoğu kısmı, bazı göçerlerin yerleşip yeni bir hayat tarzına geçtiği yer olmuştu.

Sonuç

Musul eyaletinde ticari tarımın gelişmesi tarımsal kapitalizmin doğmasına yol açmadı, çünkü refahı siyasi mevkilerine sıkı sıkıya bağlı olan toprak sahiplerinin konumu pek sallantıdaydı. Dolayısıyla, biriktirdikleri artığın büyük kısmını, üretim yöntemlerini değiştirmek yerine siyasi ve toplumsal mevkilerini muhafaza etmek için harcıyorlardı. Sadece mevkilerini uzun süre koruyabilen Celililer, artığın bir kısmını yeniden tarıma yatırarak değerlendirebilmişlerdi. Gelgelelim, onlar bile yatırımlarında istikrarlı olamamışlardı; bazı yıllarda artığın çoğunu hasımlarıyla mücadele etmek ve potansiyel müşterilerini yatıştırmak için kullanmışlardı.

76 el-Ömeri, "ed-Dürrü'l-Meknun." MS, 609.

77 el-Ömeri (t.y.), s. 74.

78 el-Ömeri (t.y.), s. 70.

79 el-Ömeri, "ed-Dürrü'l-Meknun." MS, 579.

İkinci olarak, ticari tarım, kırsal alanda ücretli emeğin ortaya çıkmasına yol açmamıştı. Gerçi köylüler sık sık bağımlı hale düşmüşlerdi, ama bu bağımlılığın kurumsal sınırları vardı ve köylü kendini savunurken bu sınırlardan yararlanabiliyordu. İdeolojik boyut, artığa el konulması sürecinde belirleyici olmayı sürdürdü. Bu da köylü ile toprak sahibi arasında patronaja dayalı ekonomi dışı ilişkilerin devam etmesini mümkün kıldı. Zaten, toprak sahibi/devlet görevlisi için ortakçılık çok daha hesaplı oluyordu, çünkü verimin az olduğu yıllarda köylünün hissesinin bir kısmına rahatlıkla el koyabiliyordu.

Son olarak, köy içindeki işbölümünün kısıtlı kalmasının orta köylülüğün gelişimine ket vurduğunu söyleyebiliriz. Orta köylünün birikimi, hem köy topraklarının sahibi ya da sahipleri, hem de doğanın veya insanların sebep olduğu felaketler yüzünden tehdit altındaydı. Orta köylü, zenginliğini, üretim yöntemlerindeki gelişmelere değil, şehir eşrafıyla olan bağlantılarına ve hem kendi hane halkının, hem de başka köylülerin emeğini sömürmesine borçluydu.

GEÇ OSMANLI SURİYE'SİNDE TAHIL EKONOMİSİ VE BÜYÜK ÖLÇEKLİ TİCARİLEŞME SORUNU

LINDA SCHILCHER

Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye eyaletlerinde 19. yüzyılda gözlenen tarımsal üretim artışı kayda değer bir boyuttaydı. Bu artış, en az iki yüzyıldır egemen olan üretim örüntüsünden belirgin bir kopuşun işaretiydi. Tüm Suriye bölgesinin, 1830'larda tahminen 500.000 ton olan tahıl üretimi, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında tahminen 1.300.000 tona erişmişti.[1] Ekili arazilerin büyüklüğünde, yerleşik tarımla uğraşan nüfusta ve tarım dışı tüketim ile ihracata ayrılabilen artık miktarında gözlenen büyük artışlar da, önemli boyutlarda bir büyüme yaşandığını kanıtlamaktadır.[2]

Her ne kadar, yerel ekonomik ilişkiler endüstrileşmekte olan Avrupa'nın etkisiyle daha 18. yüzyılın ikinci yarısında belirgin biçimde değişmeye başladıysa da, 1870'ler ve 1880'lere kadar, sürekli ve doğrudan bir ekonomik müdahaleden ve sömürgeleştirmeden söz edemeyiz. Dolayısıyla, Avrupa'nın müdahalesinin, bu erken tarımsal gelişmenin başlıca sebebi olduğu ileri sürülemez. Temel sebep olarak teknolojik değişim veya altyapıdaki gelişmeler de gösterilemez. Makineleşme, yeni yol ve demiryollarının yapılması, iletişim ağlarının kurulması gibi süreçler, tahıl üretimi üzerinde söz konusu üretim artışının gözlenmeye başlamasından ancak birkaç on yıl sonra etkili

1 Dikkatli üretim tahminleri Bowring (1840, s. 9-10); von Südenhorst (1873); Cuinet (1896-1901); Grobba (1923, s. 1440-46) tarafından yapılmıştı.

2 von Südenhorst (1873); Cuinet (1896-1901); Lewis (1966; 1987); Kalla (1969); Wirth (1971, s. 188-273); Schilcher (1975; 1981); Owen (1981, s. 153-79, 244-72); Schölch (1986, s. 74-109).

olmaya başlamıştır. Üretimdeki bu artışı açıklamak için, yerel tahıl ekonomisinin, özellikle de artığı üreten köylülüğün durumunun çok boyutlu olarak ele alınması gerekiyor. Tarımsal üretimdeki artışı mümkün kılan ekonomik, toplumsal ve siyasi koşullar nelerdi? Bu artış, büyük ölçekli ticari tarımın *yerel düzeyde* ortaya çıkışıyla mı ilgiliydi?

Suriye'nin tahıl ekonomisiyle ilgili tarihsel soruların aydınlatılması, tahılın tüm Suriye bölgesinin ekonomisinde merkezi bir yer işgal etmesi nedeniyle de çabalara değecektir. Tahıl, her şeyden önce, başlıca besin kaynağıydı; ortalama günlük gıda tüketiminin en az yüzde ellisini ve nüfusun büyük çoğunluğunun günlük beslenmesinin neredeyse yüzde doksanını oluşturuyordu.[3] 19. yüzyılda, ürettiği başlıca tarımsal mal olan tahılın yerine pamuk yetiştirmeye başlayan ve sonuç olarak yerli buğdayın fiyatını yükselterek, nüfusunu ithal buğday veya darı gibi daha düşük kaliteli tahılları tüketmeye mecbur eden Mısır'ın aksine, Suriyeliler yerel olarak üretilen buğday ve arpayı tüketmeye devam etmişlerdi. Bu iki tahıl bölge halkının gıda rejiminin temeliydi.[4]

İkinci bir nokta, toplam ekili alanlar içinde, tahıla ayrılmış olanların en fazla yeri işgal etmesi ve üretken nüfusun en büyük kısmının bu işle uğraşmasıdır.[5] Tahıl üretimi, aynı zamanda işgücü, işbölümü ve kullanılan teknolojinin seviyesi hakkında bilgi edinmemizi sağlamakta, yalnızca kırsal kesimde çalışan erkeklerin değil, tarımsal araçları üreten şehirli işçilerle harmanın kaldırılması, tanelerin ayrılması, muhafaza edilmesi, temizlenmesi ve tüketime hazır hale getirilmesi işlerini yapan köylü kadın ve çocukların da üretime katkısı hakkında pek çok şey öğrenmemize vesile olmaktadır.[6]

Tahıl hem kayıtlı, hem de kayıtsız yerli ekonomideki en önemli metaydı. Çalışanlara ücret yerine verilen başlıca ürün olan tahıl, şehir ile kırsal kesim arasındaki ekonomik ilişkinin etrafında döndüğü eksen olduğu için nakit akışı ve istihdam çevrimleri gibi mevsimsel ekonomik örüntüleri belirlemekteydi.[7] Böylelikle de, tahıl üretimi, bölgenin şehirlerinde, dağlarında ve çöllerinde yaşayan insanlar arasındaki ekonomik bağımlılık örüntülerinin bir aynası gibiydi.[8]

---

3 Grobba (1923, s. 9).

4 Pascual (1979, s. 9); Warriner (1948, s. 87); Pellet ve Jamalian (1969, s. 645-56); Hamdan (1979, s. 110-13).

5 Grobba (1923).

6 Dalman (1928-41); Rizqallah ve Rizqallah (1978).

7 el-Kasımi (1960); Rafeq (1984).

8 Grobba (1923); Naff (1972); Schilcher (1981); Havemann (1983, s. 43-89).

Son olarak, tahıl, başlıca kâr kapısı olarak, yerel yatırımcıların, spekülatörlerin ve risk alarak para kazanma peşinde koşanların en çok ilgilendiği üründü.[9] Tahıl aynı zamanda, Osmanlı yönetiminin de —gerek doğrudan öşür vergisi aracılığıyla, gerekse (daha ilerki dönemlerde) dolaylı olarak arazi vergisi aracılığıyla— en önemli gelir kaynağıydı. Suriye'de söylenegelen eski bir deyişe göre, *fi el-Şam, külli şai'in mine'l kamh* ("Suriye'de her şeyin başı buğdaydır").[10] Başka bir deyişle, buğday tüm ekonominin lokomotifiydi.

Tahılın bölgenin sanayileşme öncesi ekonomi-politiğinde oynadığı önemli rol uzun süredir biliniyor. Ancak, bir bütün olarak Suriye bölgesinin ya da herhangi bir yörenin tahıl ekonomisi üzerine pek fazla inceleme yoktur.[11]

Sanayileşme öncesi dönemde Suriye'nin kırsal kesiminin incelenmesi, aynı bölgenin şehirlerinin incelenmesinden daha zordur. Karşılaşılan ilk sorun, kaynak sorunudur. Şehirlerde, bizzat sekenenin tuttuğu kayıtlar mevcuttur. Elimizde mahkeme kayıtları, yazılı tarihler, biyografik sözlükler, yabancı ziyaretçilerin gözlemleri, hatta yüzyılın sonlarından itibaren gazeteler de vardır. Buna karşılık, kırsal kesim üzerine kaynaklar yetersizdir ve çoğu kırsal kesimde yaşayanlarca değil, seyyahlar ve başka şehirliler tarafından yazılmıştır.[12] Dolayısıyla, kırsal kesim hakkında, şehirlilerin yorumlarının izini taşımayan bir fikir edinebilmek için tarihçinin tek yapabileceği, genel ve özgül ekonomik trendler, demografik örüntüler ve doğal çevrenin etkileri gibi dolaylı göstergelere ve ikincil kanıtlara başvurmaktır. İkinci bir nokta, Suriye'nin kırsal kesimleri üzerine yapılmış az sayıdaki çalışmanın çoğunun,

9 Schilcher (1982).

10 Tresse (1937).

11 En önemli istisna, 1913-1923 arasındaki dönemi inceleyen Grobba'dır (1923).

12 Kırsal kesimle ilgili birincil kaynakların yetersizliği araştırmacıları oldukça kısıtlamaktadır. Vilayet meclislerinin tutanaklarından bir kısmı günümüze ulaşamamıştır, geri kalanlar ise araştırmacıların kullanımına açık değildir. Şam şeriyye mahkemesi sicillerinin de temel bilgi kaynağı olması gerekir. Bunlar artık araştırmacıların kullanımına açıldı ve Şam civarındaki kırsal bölgelerle ilgili kimi makalelerde kaynak olarak kullanıldı [örneğin, Rafeq (1984; 1988); Vatter (1979)]. Bu kayıtlarda izi sürülebilen kırsal meselelerle ilgili araştırma halen James Reilly (Toronto Üniversitesi) ile Gerd Winkelhane (Berlin Özgür Üniversite) tarafından yürütülmektedir. Yukarıda adı geçen yayımlanmış çalışmalarda Suriye'de tahıl tarımının yapıldığı alanlara ilişkin çok az veriden yararlanılmıştır. Bildiğim kadarıyla da, bu araştırmacılardan sadece sonuncusu 1860 sonrası dönem üzerine çalışmış, o da tahıl yetiştirilen arazilere ilişkin kayıtları kullanmamıştır. Dolayısıyla, Şam şeriyye mahkemesi sicillerinin, 1860 sonrasında tahıl tarımı yapılan alanlarla ilgili neler gösterebileceğini hâlâ bilmiyoruz.

etnik aidiyet tarafından belirlenen toplumsal ve politik kategorileri temel alması ve dolayısıyla bu etnik sınırları kesen kırsal nüfus içi sosyoekonomik farklılaşmaları gözden kaçırmasıdır.

Ancak, tam da tahıl üretiminin Suriye ekonomisinin genelinde önemli bir yere sahip olmasından ve bu faaliyetin toplumsal ilişkiler ağını derinlemesine etkilemiş olmasından dolayı üçüncü bir zorluk ortaya çıkıyor. Vadeli alım, toptancılık, değirmencilik ve tüccarlık gibi değişik alanların birbirinden ayrılması ve her birinin oynadığı rolün belirlenmesi ve bunların toprak sahipliği, kredi ilişkileri ve tahıl ticareti gibi alanlardan ayrılması bir hayli zordur. Ayrıca, bu gibi faaliyetlerin ne zaman büyük toprak sahipleri, kiracı çiftçiler, ortakçılar, kendi kendine yeten köylüler veya tarım işçileri gibi yerel üreticiler tarafından, ne zaman şehir, çöl ve dağlarda yaşayan üretken olmayan yerel nüfus veya yabancı ülkelerdeki alıcılar gibi tüketiciler tarafından gerçekleştirildiğinin belirlenmesi de zordur. Bu ayrıntılı bilgiler elimizde olmadığı sürece, iç veya dış güçlere ve/veya gelişmelere bir tepki olarak şekillenen ekonomik kararların ne zaman, nerede ve kimler tarafından alındığını saptayabilmek de çok zor olacaktır. Örneğin, ekonomik ve ulusal statünün ortaya çıkışı ve dönüşümü süreci —ki bu süreç hiç de doğrusal olmak zorunda değildir— ekonomik kararları etkileyen gelişmelerden biridir.[13]

Son olarak, dönem boyunca meydana gelen belli birtakım olayların, inceleme konumuz olan süreçle ilişkili oldukları için, resmin bütününe katılması gerekmektedir. Herhangi bir sürecin daha büyük çaplı bir süreçle olan ilişkisini ve bu ikisi arasındaki etkileşimi anlama çabasında olan bir tarihçi, beşeri coğrafyanın, hukuki incelemelerin, etnografyanın ve ekonomik araştırmaların ötesine geçmelidir. Elinizdeki çalışma, Suriye tahıl ekonomisi ile, aynı dönemde Suriye'nin bütününde yaşanan sosyopolitik gelişmeler arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılması çabasıdır. Bu çalışmada, özellikle bu kitabın yoğunlaştığı başlıca alan olan büyük ölçekli ticarileşme üzerinde yoğunlaşılacaktır.

19. Yüzyıl Öncesinin Tarımsal Örüntüleri

17. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonuna kadarki dönemde —bu dönemde Osmanlı merkezi denetimi zayıflamış ve yerelci güçler Osmanlı denetimine başarıyla meydan okumuştur— Suriye ekonomisinde bir iç ve bir dış halkanın varlığından söz edilebilir. Şehirlerin yakın çevrelerindeki ia-

13 Landsberger (1973).

şe halkalarının çoğu sulamalı tarım yapılan bölgelerdi; bu bölgeler, şehirli tüccarlar ile ulema tarafından (ki bu ikisi genellikle aynı kişilerdi) sıkı sıkıya denetim altında tutuluyor, genellikle de sömürülüyordu. Öte yandan, kuru tarım yapılan daha uzak bir iaşe halkası mevcuttu.

Tahıl üretiminde 19. yüzyıl boyunca gözlenen artışlar, işte bu dış halkada meydana gelmişti. Merkezlerden uzaklık, ulaşım güçlüğü ve tehlike unsurları, belli toprak tasarrufu sistemlerinin sürüp gitmesinde belirleyici rol oynamıştı.[14] Bu bölgede, toprağın ***denetimini*** elde tutmak, toprağa doğrudan ***sahip*** olmaya göre çok daha büyük bir politik ve ekonomik önem taşıyordu. Bunun hem dış halkanın resmi olarak devletin tasarrufu dışına çıkmasının yasak olması[15] gibi hukuki sebepleri, hem de Suriye'nin içinde bulunduğu özel durumdan kaynaklanan ekonomik sebepleri vardı. Kırsal kesimde sözü geçen güçlü ve gözüpek ağalarla beyler dış halka üzerinde pek de sağlam olmayan bir denetim kurmuşlardı. 19. yüzyılın ilk yarısında ağalar, Osmanlı birlikleriyle —bazen de sözde— bağlantısı olan yerel aşiret reisleriydi. Beyler ise birçok bakımdan ağalara benziyordu; ancak bunlar, Osmanlı öncesi Memlûklerle, Mısır Memlûkleriyle ve/veya eyalette kök salmış Osmanlı paşalarının aileleriyle, pek belirgin olmayan ve tarihsel bakımdan şüpheli bağlara sahiptiler.[16]

Bu ağa ve beyler, kırsal bölgelerde faaliyet göstermekle birlikte, eyaletteki önemli şehirlerin dış mahallelerinde evleri vardı ve şehir politikasında aktif bir güç oluşturuyorlardı.[17] Osmanlı Suriyesi'nde, tarımsal artığa el koyma biçimleri Avrupa'daki manoryalizme veya feodalizme biraz olsun benzeyen aşiret reisleri, ***iltacı***lardı. İltacılar, şehirde faaliyet göstermiyorlar, Lübnan ve Filistin dağlarının yamaçlarındaki düzlüklerde yer alan çiftliklerinde yaşıyorlardı.[18]

Büyük ölçekli tarımsal işletme kavramının, geç dönem Osmanlı Suriyesi'nde toprağı kontrol eden gruplara hiç de yabancı olmadığını gösteren epeyce kanıt mevcuttur. 18. yüzyılda, özel kişilerin denetiminde büyük ölçekli işletmelerin ortaya çıkması sürecini bizzat devlet başlatmış, desteklemiş veya en azından bu sürece göz yummuştu. Söz konusu kişiler, genellikle

14 Abu-Husein (1985).
15 Sluglett ve Sluglett (1984).
16 Schilcher (1985, s. 136-55).
17 Schilcher (1985); Rafeq (1966, s. 24-42); Barbir (1980, s. 89-97).
18 Steppat (1979); Schölch (1981).

belli bölgelerde devletin vergi toplama aygıtını işleten ve bu hizmetlerine karşılık malikâneler verilmiş kişilerdi.[19] Birkaç örnekte ise, ulemanın önde gelenlerine dindarlıkları veya devletin meşruiyetinin sağlanmasına olan katkıları karşılığında büyük topraklar bahşedildiğini görüyoruz.[20] Devlet, bunun dışında, esnaf loncaları ve benzeri yarı beledi kurumlarla bağlantıları olan bölge eşrafının da büyük ölçekli tarımsal girişimlerine izin veriyordu.[21] Üyeleri üst üste eyalet ve sancak yöneticiliklerine getirilen ve hanedanlaşma eğilimi gösteren yerel kökenli Azm ailesinin, Suriye'deki topraklarını birleştirerek dinsel onay gören aile vakıflarına (zürri vakıf) dönüştürmesi de hemen hemen aynı döneme rastlar.[22]

Osmanlı İmparatorluğu çok geniş bir ekonomik ve kültürel alışveriş bölgesiydi. Suriye elitinin, başta Anadolu ve Mısır olmak üzere tüm İslam âlemindeki diğer elitlerle olan ilişkileri, bu elitin kimi üyelerinin değişik tarımsal yapıların getireceği fırsatlardan haberdar olmasına yetecek kadar güçlüydü. Anadolu kaynaklı çiftlik sistemi veya Mısır Memlûklerinde uygulanan mezra sistemi, örnek alınabilecek modeller olarak önlerindeydi.

Bu gelişmelerin yanı sıra, tahıl ekonomisinin 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk yarısında yeni bir ivme kazanmasını sağlayan bir diğer süreç mevcuttu. Avrupa'da Fransız Devrimi sonrası yaşanan savaşlar, özellikle de Napoléon'un Akdeniz'e yaptığı seferler sonucunda, kuru tarım ürünlerine olan dış talep büyük bir artış göstermişti.[23] Kıyı bölgelerinin hâkimiyetini Osmanlı yönetiminin elinden almanın eşiğine gelen, hatta bunu tümüyle başaran kimi taşra görevlileri, meta ticaretinden kâr sağlamak için, bu bölgelerde merkantilist ve tekelci yöntemlere başvurmuşlardı. Mısırlı Memlûk beyleri ve Filistin'de Akka kumandanı olan Cezzar Ahmed Paşa, tahıl ticaretinde geleneksel olarak tarımsal artığın iç bölgelerdeki büyük şehirlere, buralarda üslenmiş Osmanlı birliklerine ve hac ziyaretinin iaşesine akıtılmasını değiştirmeye çalışıyorlardı.[24] Kıyı ticaretinden elde edilen kârlara ilişkin haberler, Suriye'nin iç bölgelerindeki tahıl tüccarlarını hem şaşırtmış, hem de onların gözlerini açmış olmalıdır. Bundan kısa bir süre sonra, Mısırlı Mehmed Ali Paşa, bir tekelci devlet benzeri kontrolle tarımsal meta üretimini artırmaya

19 Hourani (1969); Barbir (1980, s. 60, 71, 93); Schilcher (1985, s. 36, 52, 136).

20 Schilcher (1985, s. 162-80).

21 Age. (s. 201.)

22 Age. (s. 136-44).

23 Owen (1981, s. 84); Schilcher (1985).

24 Schilcher (1985).

girişmiş, bu tarımsal artığa el koyma sistemini, 1830'larda Suriye'i işgal ettiği sırada bu bölgede de yaygınlaştırmayı denemişti.[25]

Bu gelişmelerin ardından ortaya çıkan hâkim tarımsal örüntülerin yeniden tanımlanması süreci ülkenin hem ekonomisinin, hem de sosyopolitik dengelerinin 19. yüzyıla da sarkacak bir sarsıntı ve dönüşüm dönemine girmesine sebep oldu. Mısırlı Mehmed Ali Paşa veya Fransız işgali altındaki Cezayir'den kaçarak Suriye'ye yerleşen Abdülkadir el-Cezayiri gibi yayılma heveslisi bazı istisnai kişiler vardı gerçi, ama meta tekelleri kurmaya girişen ağa ve beylerin çoğunluğu büyük politik ihtiraslar peşinde değildi. Resmin bütününe bakıldığında, etrafında yeni bir sosyal ve politik uzlaşmanın oluşturulabileceği bir politik vizyonun mevcut olmadığı görülüyor.

Bu dönemde yaşanan olaylarda oynadığı rolü göz önüne alırsak, Osmanlı devletinin de ne yaptığını tam olarak bilmediğini, politik ve ideolojik gelişmeleri son kertede belirleyecek olan bu ekonomik çıkar kavgasındaki pek çok rakipten sadece biri olmanın ötesine geçemediğini söylemek yersiz olmayacaktır.

19. Yüzyıl Şehir Ekonomi-Politiğinde Kuru Tarımın Yeni Rolü

Bir başka çalışmamda, 18. ve 19. yüzyıllarda, Suriye kent siyasetinde egemen olan geniş tabanlı ve dikey tabakalar halindeki bir "zümreler" sisteminin yerini "hizipçilik"in almasına yol açan politik gelişmeleri ele almıştım.[26] Aşağıdaki bölüm, bu gelişmelerden, buradaki incelememizle ilgili olan bazılarını gözden geçirme amacını taşıyor. Suriye şehirlerinde hizipçiliğin olgunlaşarak bir politik sistem haline gelmesi, Azm ailesinin eyalet yönetiminde çeşitli görevlere gelmesi ve böylelikle etkisini artırmasıyla el ele yürümüştür. Ortaya çıkan hizip yapıları, iç içe geçmiş birçok toplumsal, ekonomik ve politik unsura dayanıyordu. Azm hizbinin ekonomik temeli, kendi denetimi altında olan kasabaların civarındaki iç halka topraklarında üretilen artığa el koymaya, lüks mamul ticaretine ve kasabaların merkezinde yer alan pazarlardaki faaliyete dayanıyordu. Rakiplerinin dayandığı temel ise, kasabanın dış mahallelerindeki zanaatkârların üretimi ile dış halkada yapılan kuru tarımdı. Şam dış halkasındaki tahıl üretimini elinde tutan grupların, politik bir tavır takınıp "işbirliğine yanaşmadığı" durumlarda, Azm'lar kendi hiziplerinin yiyecek ihtiyacını, eyalet merkezinin kuzeyinde bir kasaba olan Hama civarında denetimleri altında olan topraklardan karşılayabiliyorlardı.

25 Age. (s. 46).

26 Age.

19. yüzyılda tahıl ticaretinin sunduğu ekonomik fırsatlar, Şam'ın herhangi bir hizbe katılmamış eşrafına —ve özellikle güneydeki Meydan mahallesinin eşrafına— eyaletteki ve başkentteki güç dengesini kendi lehlerine çevirmek için gereken pazarlık gücünü verdi.

Yüzyılın ilerleyen dönemlerinde, Azm hizbini devirmeye ve hizbin Osmanlı devletiyle olan işbirliğinin koşullarını bozmaya yönelik birçok girişimde bulunuldu. Hizip dışı eşrafın bu çabaları, Avrupalı tüccarların ve onların himayesi altında olanların Suriye'yi Avrupa ve Amerika'nın ekonomik nüfuzuna "açma" faaliyetleriyle desteklendi. 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde, hizip dışı meta tüccarları, tahıl ve hayvan ihracatı konusunda, Batılılarla ve himayelerindeki yerel eşrafla sıkı ilişkiler kurmuşlardı. 1850'lerden itibaren, tahıl dış ticaretinde Kırım savaşının etkisiyle meydana gelen yeni bir patlamayla birlikte, Avrupa'dan ithal edilen mallarla giderek daha az rekabet edebilen yerel mamullerin üretimi, artık en kârlı yatırım alanı olmaktan çıkmış, yerini Avrupa kaynaklı ürünlerin transit ticareti ve dış halkanın sömürülmesi almıştı.

Bu ekonomik gelişmelere koşut giden hizipler arası mücadeleler, her ikisi de Şam'da meydana gelmiş olan 1831 ve 1860 ayaklanmaları örneklerinde görüldüğü gibi, toplum düzeninde ciddi çöküntülere sebep oldu. 1860'tan itibaren, Osmanlılar Suriye'nin meselelerine doğrudan ve etkili bir şekilde müdahale etmeye başlayarak, Suriye hiziplerini aralarında yeni bir uzlaşmaya varmaya zorladı ve hem kamu sektörü, hem de özel sektördeki gelişmeler aracılığıyla, bu işbirliğinin, yeni tarımsal artığa el koyma örüntüleriyle bağdaşmasını sağladı. Düzen yeniden sağlanmıştı, ancak bu kez, büyük ölçüde dış halka eşrafını gözeten bir politik düzenleme çerçevesinde. 1875'e gelindiğinde, 18. yüzyıldaki durumun uzantısı olarak varlığını sürdüren eski Azm hizbine mensup şehirli iç halka tüccarları ve ulema ile, 19. yüzyılın yeni tarımsal meta tüccarları arasında biraz gönülsüz bir ittifak kuruldu. Bu iki grup arasındaki işbirliği Osmanlı devleti tarafından destekleniyordu.

Tanzimat döneminde Suriye'de ekonomik değişim ve elit oluşumunun ekonomi-politiğinde köklü ailelerin isimleri hâlâ geçiyordu, ancak bu kez çok farklı ekonomik temeller ve işlevlerle. Hangi hizbe mensup olursa olsun, 18. yüzyılda nüfuzu olan bir ağa, ulema, sufi veya eşraf ailesinin 19. yüzyıl sonlarının elit tabakasına dahil olması, kuru tarım patlamasına şu veya bu şekilde katılmamışlarsa, son derece zordu.

Devlet her yerde, eşrafı memnun edip yanına çekmek için, büyük toprak parçalarında tarım yapma izni veriyordu. Bu iznin, Güney Suriyeli Dürziler

veya Orta Suriyeli İsmaililer örneklerinde olduğu gibi, tüm bir etnik gruba verildiği de oluyordu.[27] Osmanlıların eyalet politikası açısından bu hiç de yeni bir uygulama değildi. Ancak bu kez, bu hakların verildiği alan inanılmaz derecede büyüktü. Devlet 19. yüzyılda, başka imparatorluklarla giriştiği savaşlar neticesinde kaybettiği bölgelerden Suriye'ye gelen mülteci grupların iskânı amacıyla da toprak dağıttı. Örneğin, Cezayir direniş hareketinin mağlup lideri Abdülkadir el-Cezayiri'ye, 1855'te Şam'a gelmesinden hemen sonra, şehrin güneybatısındaki pek çok arazinin kontrolü verildi.[28] Bir başka örnek, Rus işgalinden kaçan Çerkezlere, padişah tarafından Güneydoğu Suriye'de verilen topraklardı. Çerkezler burada, isyancı kırsal gruplara karşı birçok kez tampon olarak kullanıldılar.[29] Bütün bu mülteciler ve göçmenler, kırsal kesimdeki işgücünün gelişmesi ve dış tarımsal üretim halkasının, yerleşim bulunmayan veya göçebelerin yaşadığı bölgelere doğru genişlemesi bakımından büyük bir rol oynadılar.

Bu gelişmeleri izleyen kırsal çatışmalar, Osmanlı devletinin, Suriye'nin dış halkasının geleceğini 18. yüzyıla nazaran çok daha kesin olarak belirleyen kararlı bir güç olduğunu ortaya koydu.[30] Devlet bu toprakların yerleşik tarıma kazandırılması, buralarda tarımsal artık üretilmesi, artığın ihraç edilip kırsal ekonominin parasallaşması ve kapitalistleşmesi için kararlılıkla hareket ediyordu.

Devlet, pek de anlaşılmaz olmayan sebeplerle, dış ticaretin yerel mübadele sistemine baskın çıkmasına göz yumdu. Her şeyden önce, bu durumun bariz mali avantajları vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun ödemeler dengesini korumakta sıkıntı çektiği, hem kamunun, hem de özel kişilerin Avrupalı finansörlere olan borçlarının giderek arttığı bir ortamda, bu avantajlar daha da önem kazanıyordu. İmparatorluğun, taşralı elitlere yeni ekonomik fırsatlar sunmak suretiyle onların desteğini kazanma ve bağlılıklarının devamını sağlama isteği, tahıl üretimi ve ihracatındaki artışa daha da hız kazandırıyordu. Ancak, tek tek bazı devlet görevlilerinin hem en atılımcı ekonomik unsurları himayelerine alarak eyaletteki denetim güçlerini korumak, hem de kârdan bizzat pay almak amacıyla, Suriyeli ihracatçıların çıkarlarını koruduğu gözleniyordu. Suriye'deki en büyük çiftliklerden bazıları padişahın şahsi mülküydü.

27 Lewis (1987, s. 58-67).

28 Schilcher (1985, s. 215).

29 Wirth (1963); Lewis (1987, s. 96-123).

30 Schilcher (1981, s. 170-176).

Köylü ve göçebelerin hakları ve ihtiyaçlarıyla, devletin ve ihracatçıların hakları ve ihtiyaçlarının aynı olduğu varsayımını yapmak, bu varsayımı yapanların işine mi geliyordu? Tarihçiler, söz konusu dönemde, bu doğrultuda herhangi bir kaygının dile getirildiği tek bir olaydan bile bahsetmiyor. Kıtlık zamanlarında genellikle Osmanlı makamları tarafından yürürlüğe koyulan ihracat kısıtlamaları, açıkça kırsal kesimin değil, şehirlerin ihtiyaçlarına cevap veriyordu. Yine kıtlık zamanlarında devletin kırsal kesimde tohumluk dağıtması da, açlık çeken köylülerin imdadına koşma çabasından değil, ekim faaliyetinin yeniden başlamasını sağlama arzusundan kaynaklanıyordu.

Özelleşme Meselesi

1858 Arazi Kanunnamesi'nin yavaş yavaş uygulanmaya başlamasıyla birlikte, devletin miri toprakların fiilen özelleşmesine verdiği destek sistematik hale gelmiş, bu süreç Avrupalılar tarafından, imparatorluğun sahip olduğu kaynakların değerlendirilmesi için gerekli olan modernizasyon sürecinin bir parçası olarak algılanmıştı. Elimizde, özel kişilerin toprak tasarruf haklarını elde edip pekiştirdiklerine dair birçok kanıt var. Şam'ın en verimli vaha köylerinin, 1850'lerin sonlarında ve 1860'ların başında yabancı himayesindeki kişilerin elinde toplandığı, Avrupa konsoloslarının raporlarında açıkça belgelenmiştir.[31] Şam'daki 1860 ayaklanmasının ardından, devletin iç halka dahilindeki bazı topraklara —bu toprakların bir kısmının vakıflara ait olmasına ve dolayısıyla müsadereden muaf sayılmasına rağmen— el koyduğu ve bunları ihaleyle satışa çıkardığı da kaydedilmiştir. Devletin, 1860'larda, Filistin sahilindeki düzlükler boyunca uzanan toprakları, Beyrut ve Hayfa şehirlerinin ileri gelenlerine sattığını biliyoruz.[32]

Ancak, bu yeni eğilimin, toprak düzeninin bütünü üzerindeki etkilerini abartmaktan kaçınmalıyız. Örneğin, bu gelişmelerin boyutlarını ortaya koyacak sayısal verilerden mahrum olduğumuzu kabul etmeliyiz. Dış halkada hâkim olan toprak tasarrufu sisteminin, 1860 ve 1870'lerde özelleşme yönünde bir dönüşüm geçirdiği konusunda ise, elimizde sadece çok dağınık birtakım kanıtlar bulunduğundan, daha da dikkatli olmalıyız.[33] Söz konusu dönemde

31 Yabancı güçlerin himayesindekiler (protégés) bu köyler üzerindeki iddialarında rakipsiz değillerdi, zaten sonunda buraları rakiplerine kaptırdılar. Bkz. Schilcher (1975, s. 497-501).

32 Örneğin, bkz. Sursak ve Huri müktesebatı: Schölch (1986, s. 106-09).

33 Örneğin, Mardam müktesebatı: Schilcher (1985, s. 211-13).

birçok kişiye şehir politikasında oynadıkları rolün önemi yüzünden özel arazi satın alma ve/veya oluşturma izni verilmiş olabilir, ancak dış halkada özelleşmenin görece önemsiz bir boyutta kalmış olabileceği ihtimal dahilindedir. Özelleşmenin etkisinin abartılması, genellikle tarihçilerin şehirli bir bakış açısına hapsolup kalmasından kaynaklanır, çünkü, şehir politikası bağlamında, küçük bir miktar toprağın özelleşmesi bile belli bir ailenin servetinin önemli ölçüde artmasına ve politik dengenin şu veya bu hizip lehine değişmesine neden olabiliyordu. Böyle bir gelişme, yeni bir şehirli ekonomik güç biçiminin, hatta şehirde yeni sınıfsal yapıların ortaya çıkmasıyla sonuçlanabiliyordu. Ancak bunlardan hiçbiri, Suriye nüfusunun büyük çoğunluğunun yaşadığı dış halkadaki tahıl üretiminde görülen trendlere dair fazla bir şey kanıtlamaz.

Peki, kuru tarımda gözlenen bu yeni ve büyük çaplı genişleme, toprağın özelleşmesi süreci sonunda ortaya çıkmadıysa, 19. yüzyılda tahıl üretiminde gözlenen artış nasıl açıklanacaktır?

19. Yüzyıl Tahıl Üretimi Üzerinde Etkili Olan Piyasa Güçleri

1870 ve 1890 arasında üretimde ve ihracatta yaşanan güçlüklere dair Avrupa konsolosluk raporlarında yer alan ifadeler, arz ve talebin 19. yüzyıl tahıl ekonomisi üzerindeki etkileri hakkında bir model kurmamıza yardımcı olacak niteliktedir. Bu etkiler birkaç başlık altında toplanabilir. Konunun talep yönüne baktığımızda şunları görüyoruz:

a) Dış talep vardı: Yerel mübadele ekonomisinin ötesindeki pazarlar, artık yalnızca mal akışındaki geçici açıkları kapatan arz kaynaklarıyla yetinmiyor, düzenli ve kesintisiz bir mal akışı sağlayacak yeni arz kaynakları arıyorlardı. Dünya piyasasında geçerli olan fiyatlarla üreticilere ödenen fiyatlar arasındaki fark, dış talebin yönünü ve ihracat üzerindeki etkilerini göstermektedir.

b) Nüfus artışı, şehirleşme sürecinin nüfus yapısını değiştirmesi, gelir seviyesinin yükselmesi sonucu yeni beslenme alışkanlıklarının ortaya çıkması gibi sebeplerle, iç talepte de bir artış yaşanmaktaydı. 19. yüzyılda Suriye'nin nüfusu, kabaca 1 veya 1,5 milyondan 2,7 milyona çıkmıştı.[34] Şehirler, nüfus artışının özellikle belirgin olduğu mekânlardı.

c) İç talep, "çevresel koşullara bağlı talep" diye tanımlanabilecek bir alt kategoriyi de içeriyordu. Bu talep, uzun bir kuraklık dönemi sonucunda üreticilerin, üretim yapısını, öncelikli ihtiyaçları —büyük ölçüde kendi gıda ihtiyaçlarını— karşılayacak şekilde değiştirmeye zorlanmasıyla ortaya çıkabilirdi.

34 Owen (1981, s. 287).

Uygun çevresel koşullar ise ürünlerin çeşitlendirilmesi, tarım faaliyetlerinin daha önce ekili olmayan arazilere yayılması ya da susam ve baklagiller gibi yeni ürünlere geçilmesi yönünde bir talep yaratabilirdi. Çevresel koşullara bağlı talep, başka bölgelerde yaşanan kuraklıkların, oranın yerel mübadele ekonomisinin boyutlarını aşıp ihracat talebi yaratmasında da gözlenebilirdi.

d) Dördüncü tip talep, devletin talebi olarak adlandırılabilir. Örneğin, devletin mali politikaları veya asker kaydetme politikaları, üretimin artmasına yönelik bir talep yaratabilirdi. Devlet, tarımsal üretimi ayni olarak vergilendirmek yoluyla talebi doğrudan artırabilirdi. Ya da dolaylı olarak, üreticilerin parasal yükümlülüklerini artırıp paranın değeriyle oynamak, dolayısıyla da üreticileri bu yükümlülüklerin altından kalkabilmek için daha fazla üretmeye zorlamak yoluyla da talebi artırabilirdi. Devlet talebini dolaylı olarak artıran bir diğer durum ise orduya asker çağrılması ve bu yükümlülükten ancak ayni ödemeler veya ürünün pazarda satılmasından elde edilen parayla yapılacak ödemeler yoluyla muaf olunabilmesiydi.

e) Beşinci tip talep, "politik" olarak adlandırılabilir. Bu talep, politik veya ekonomik güç için mücadele eden grupların, politik pazarlık stratejilerinin bir parçası olarak tarımsal malların — özellikle de temel gıda maddelerinin— arz kanallarını düzenli olarak manipüle etmeleriyle ortaya çıkıyordu.[35] Örneğin Şam'daki 1831 ayaklanması sırasında, 1860 olayları öncesinde ve Birinci Dünya Savaşı sırasında böyle olmuştu.[36]

f) Yukarıda sözü edilen politik talep, bazı yerlerde yapay talep olarak da adlandırılmıştır. Ancak bu noktada, herhangi bir yanlış anlamayı önlemek için, politik taleple benzer özellikte olan, ancak onunla tam da özdeş olmayan "spekülatif talep" adlı yeni bir kategori önerilebilir. Ancak, politik taleple spekülatif talebin ardındaki itici güçleri birbirinden ayırt etmek zordur. Spekülatif talep, bütün Suriye tahıl ekonomisinin doğasına işlemişti. Bu talep, 1915-18 yıllarında yaşanan feci kıtlık sırasında, en kaba şekliyle kendini göstermişti.[37]

g) Son olarak "beklentiye dayalı" talepten söz edilebilir. Bu tür talep, tarımsal üretimde gerçekleşmesi beklenen artışların, birtakım projelerin (ülke parasının yabancı kreditörlerce dalgalandırılması, demiryolu inşası gibi kalkınma projelerinin finanse edilmesi veya yerleşime açılması düşünülen

35 Rafeq (1966, s. 108).

36 Schilcher (1985, s. 43, 98); Grobba (1923, s. 113).

37 Schilcher (1989).

toprakların kullanılabilirliği ve verimliliği vb) teminatı olarak görülmesinden kaynaklanıyordu.[38] Bu talep, tarım bölgeleri üzerinde belli bir baskıya yol açıyordu. Bu tür talep, ayrıca, söz konusu bölgeler hakkında bilgi verilirken, üretim kapasitelerinin iyice abartılmasına da yol açıyordu.

Konunun arz yönüne bakıldığında ise Suriye tahıl ekonomisinde şu faktörlerin etkili olduğu görülür:

a) Tarımsal üretimin artırılması için en önemli koşul, yeterli miktarda kaliteli toprağın mevcut olmasıydı. Teorik olarak, üzerinde yerleşim bulunmayan topraklar devlete aitti. Hukuki olarak miri kategorisine giren bu topraklar, teorik olarak toprağı düzenli olarak işlemeyi taahhüt eden herkes tarafından, öşür vergisinin ödenmesi koşuluyla kullanılabilirdi. Her köyün ekili arazisinin ve genel olarak bütün ekili tarım arazisinin çevresinde, hatırı sayılır büyüklükte yerleşmeye müsait toprak mevcuttu. Ancak, bu toprakların büyük çoğunluğu, göçebe toplulukların otlak alanıydı ve bunların kendilerinin zararına genişlemekte olan tarıma hoşgörüyle yaklaşmayacakları tahmin edilebilirdi. Osmanlı devleti, göçerlerle çok da dostça ilişkiler içinde olmamasına rağmen, bu grupları tamamen küstürmeyi de göze alamıyor ve göçerlerin desteğini kazanmak veya zorla elde etmek için tedbirler alıyordu.[39]

b) Hava durumunun arzı etkilediği açıktı. Böylesine kurak bir bölgede, en az 30 cm'lik bir yağış, bu yağışın doğru zamanda ve uygun sıcaklık ve rüzgâr koşullarıyla bir arada gerçekleşmesi hayati öneme sahipti. Bunun dışında, belli aralıklarla ürünlere, depolara ve harman yerlerine zarar veren böcek ve fare istilalarıyla, çift hayvanları ile yük hayvanlarına musallat olan hastalıklarla karşılaşılıyordu. Kuraklık, zararlı hayvan ve böcek istilaları ve ürün kayıpları düzenli döngülerle geliyor gibiydi.[40]

c) Yeteri kadar ekilecek toprak mevcut olduğuna göre, en azından üretim artışı sürecinin başlarında, arzın en kritik üretim faktörlerinden biri, başka faaliyetleri terk edip emeklerini belli bir ürüne yöneltmeye ve boş topraklara göçüp yerleşmeye hazır, yeterli sayıda işçinin varlığıydı. Bölgeye en uygun tarımsal faaliyet konusunda bilgi sahibi olan ve bölgenin güçlüklerine katlanabilecek dayanıklılığa sahip, yeterli büyüklükte bir işgücünün varlığı şarttı. İhracat ve kırsal ayaklanmalar üzerine yazılmış raporlarda da bu konulara değinilmiştir.

---

38 Grobba (1923, s. 6); Ruppin (1917, s. 16-19).

39 Lewis (1966, 1987); Wirth (1971, s. 162-67); Schilcher (1981).

40 Wirth (1971, s. 68-107).

d) Arzı etkileyen sermaye girdileri başlıca dört grupta toplanabiliyordu: Yeterli çift hayvanı ve yük hayvanı; yeterli miktarda kaliteli tohumluk; saban, orak, yaba, elek ve çuval gibi temel tarımsal araç ve gereçler; vergileri ödemek ve üretimle ilgili diğer yükümlülükleri yerine getirmek için gerekli nakit para. Bunlardan başka, tarla süren ve harman kaldıran binlerce çiftçiye yetecek sayıda katır, öküz, eşek ve devenin de, her birinin ihtiyaç duyulduğu değişik mevsimlerde hazır olması gerekiyordu. Ayrıca, bu hayvanların kış ayları boyunca beslenmesi ve yaz aylarında hasat ve taşıma işlerine hazır olması gerekiyordu. Köylülerin tarımsal üretimi için gerekli hayvanlar, büyük ölçüde göçebe topluluklar tarafından yetiştiriliyor ve otlatılıyordu. Göçebeler, ekinin büyümesi dönemi boyunca, onlara tekrar ihtiyaç duyulacak olan hasat dönemi gelene kadar hayvanlara bakıyordu. Bir önceki yılın fazla ürünü tohumluk olarak kullanılabiliyordu. Ancak, fazlalığın olmadığı yıllarda köylüler, tohumluk olarak ayırdıkları ürünü de tüketmek zorunda kalıyordu. Kullanılan araç ve gereçler hem sayıca az, hem de kaba sabaydı. Bunlar hem köylerde, hem de şehrin dış mahallelerinde bu gibi araç gerecin satıldığı gelişmiş bir pazarlar ağı bulunan şehirlerde üretiliyordu.[41]

e) Devletin denetim altında tutamayacağı kadar ücra yerlerde bulunan toprakların ekilmesi, yeni toprakların ekime açılmasına ket vuran bazı faktörlerin işin içine karışmasına ve/veya emek ile artığın yeni pazarlara doğru yönelmesine yol açtı. Yeni ekim örüntüleri, üreticilerle göçerler, ova halkıyla dağlılar arasındaki geleneksel tarımsal mübadele biçimlerini tehdit ediyordu. Çölün hemen kenarındaki kuru tarım bölgelerinde üretimin artması, ancak göçerlerin otlak alanlarının yok olması pahasına gerçekleşebilirdi. Bu da göçebe toplulukların refahının, hatta varlığının tehlikeye düşmesi demekti. Dolayısıyla, tarımdaki üreticilerin ve faaliyetlerinin güvenliği büyük önem taşıyordu. Elimizdeki kaynaklarda, asi kırsal kesim gruplarının tarım faaliyetlerini kesintiye uğrattığı durumlardan sıkça bahsedilmektedir.[42]

f) Kâr marjlarının yüksek olduğu ilk zamanlarda, tahıl ihracatçıları, pahalı kara taşımacılığını karşılayabilecek durumdaydı. Ancak, kâr marjlarının düşmeye başlamasıyla birlikte, daha ucuz taşıma yöntemlerinin bulunması ihtiyacı doğdu. Bu amaçla bazı yollar ıslah edildi ve 1890'lardan itibaren, hem develerin yerini alan, hem de yeni yollara olan ihtiyacı azaltan demiryollarının yapımına başlandı.[43]

41 el-Kasımî (1960).

42 McDowall (1972); Schilcher (1981); Lewis (1987).

43 Wirth (1971, s. 163, 356 vd); Ochsenwald (1980).

g) Arzı etkileyen faktörlerin sonuncusu, üretimin örgütleniş tarzıydı. Elimizdeki kaynaklar bu konuda çok dağınık ipuçları vermektedir. Bizim buradaki amacımız, büyük üretim artışlarının meydana geldiği üretim tarzı veya tarzları üzerinde yoğunlaşmaktır. Tahıl üretimindeki artışlar, halen egemen olan üretim biçimlerinin daha büyük bir bölgeye yayılmasından mı, yoksa yepyeni biçimlerin ortaya çıkmasından mı kaynaklanıyordu?

Büyük Ölçekli Ticari Tarımın Tanımı

Bu noktada, büyük ölçekli ticari tarımı, geçimlik üretim yapan binlerce küçük birimin artık ortaya çıkaran birimlere dönüşmesi sürecinden niteliksel olarak farklı bir şey olarak tanımlamamız gerekiyor. Bu sorunu çözmek için, öncelikle daha temel bir meseleyi ele alacağız ve ardından da Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Suriye'deki büyük ölçekli ticarileşmiş tarım sistemine uygun bir model önereceğiz.

Büyük ölçekli ticari tarım tanımının, yapısal özellikleri de içermesi gerektiği açık. Ancak, bu yapısal özelliklerin mutlaka *üretim* biriminin büyüklüğüyle ilgili olması mı gerekiyor? Yapılan yatırımın, kurulan pazarlama veya *işletme* birimlerinin büyüklüklerinin de dikkate alınması gerekmiyor mu? Bizim burada savunacağımız tez, geç dönem Osmanlı Suriye'sindeki tahıl tarımında, büyük çaplı üretim artışlarının gerisinde yatan etkenin, işletme birimi boyutlarındaki büyüme olduğudur.

Suriye'deki üretimde büyük çaplı artışlar yaratan üretim tarzının, 16. yüzyılda Orta Avrupa'da ortaya çıkmış olan bir üretim tarzıyla doğrudan benzeştiğini öne sürmek istiyoruz. Bu üretim tarzı Almanya'da *Verlagssystem*,[44] İngiltere'de ise *putting-out* sistemi olarak adlandırılıyordu. Ortadoğu'da bunlara denk düşen tarımsal yapı, İran'ı inceleyen Bobek tarafından, *Rentenkapitalismus* olarak adlandırıldı.[45] Daha sonra *Rentenkapitalismus* teriminin kullanım alanı genişlemiş ve Alman coğrafyacı Eugen Wirth tarafından modern Suriye için de kullanılmıştır.[46] Ancak Bobek ve Wirth, *Rentenkapitalismus*'un, Avrupa'nın proto-endüstri aşamasına özgü *Verlagssystem*'e benzediğini iddia etmiyorlardı.

Bu kavram, sanayi kapitalizminin öncesiyle ilgilenen kişilerce Avrupa tarihinde kullanılmıştır. Ancak, Batılı tarihçiler bu üretim tarzının, Ortadoğu

44 Klima ve Macurek (1960, s. 87), Wallerstein (1974, s. 324) tarafından alıntılanmış.

45 Bobek (1959; 1962).

46 Wirth (1971).

şehirlerindeki imalat sanayiinde ve ticari ürünlere yönelik vaha tarımında zaten mevcut olduğu fikrini genellikle kabul etmiyorlar. Osmanlı Suriye'sinde *Verlagssystem,* bir yenilik olmaktan çok, yerleşmiş bir üretim tarzının, zanaatkârlık, bağcılık, bahçecilik ve meyvecilik gibi alanlardan uzak bölgelerdeki yaygın kuru tarıma kaydırılmasından ibaretti.

Sanayi öncesi Avrupa'da, *putting-out* sistemi paradigması, henüz bir "fabrika" olarak adlandırılamayacak bir birimde, üretimin eşgüdümünü bizzat kendisi sağlayan tek bir müteşebbisin faaliyetlerinde odaklanıyordu. Sistemin işlemesi için bu müteşebbisin kendine ait bir mülkünün bulunması gerekmiyordu; ama, hammaddenin alınmasından, mamul malın sayısız arz ve talep faktörleri de dikkate alınarak pazarlanmasına kadarki pek çok aşamada üretimde eşgüdümü sağlayabilmek için, söz konusu müteşebbisin sermaye kaynaklarını kullanabilecek bir konumda olması şarttı. Bu sistem, işçiler arasındaki karmaşık bir işbölümüne ve işçilerin sermaye girdileri ile ücret konularında girişimciye bağımlı olmalarına dayanıyordu. Ama illa fabrika sahibi olmak ya da işçileri fabrika çatısı altında toplamak gerekmiyordu.

Klasik (yani 16. yüzyıl) Osmanlı toprak sisteminde, büyük ölçekli işletmeler vardı. Bu sistemde toprağın doğrudan sahibi olunamıyor, daha ziyade, toprak devlet adına kontrol ediliyordu. Köylüler büyük ölçekli işletmelerin "çatısı" altında toplanmış da değillerdi. Bütün bir köyün *denetim* hakkının tek kişiye verildiği oluyordu;[47] ancak köyün kendisi, birbirinden bağımsız, ama bu yöneticiyle ya da onun aracılarıyla ilişkileri sayesinde pazara bağlanmış küçük üretim birimlerine dayalı yapısını koruyordu. 16. yüzyıl Suriye tarımında, toprağın denetimini elinde tutan bu kişiye *şaḥ*[48] deniyordu. Bu terim, Osmanlı'nın son dönemlerine, hatta daha yakın tarihlere kadar kullanılmaya devam etmiştir.

1842-45 döneminde, tarım arazileri için kullanılan terimler *hanut,* çiftlik, mezra ve malikâne idi. Rafeq'in dönemin mahkeme sicilleri üzerine yaptığı bir çalışma, çiftlik ve hanut terimlerinin birbirinin yerine kullanılabildiğini gösteriyor. Ancak, hanutun köyün bir parçası olduğu, çiftliğinse köyden ayrı bir şey olduğu izlenimi ediniliyor. Ayrıca, hanutun vakıflara ait ya da miri sıfatlı arazilerde kurulmuş olması mümkündü.[49] Rafeq'e göre, bu toprak tasarrufu biçimleri arasındaki gerçek ayrım, yetiştirilen ürünle ilgiliydi.

47 Bakhit (1982, s. 19).

48 Rafeq (1984, s. 376-77).

49 Age.

Çiftlik ve mezralarda hububat üretilirken, hanutlarda sebze-meyvede yoğunlaşılıyordu.[50]

Çiftlik ve mezralar, devlet tarafından, sabit bir fiyat ya da ihaleyle belirlenen bir miktar karşılığında bir yıllığına kiralanıyordu. Bazen de geniş bölgeler devlet tarafından bütün olarak mukataa ediliyordu. Buralar, Havran örneğinde olduğu gibi, tahıl üreten bölgeler olabiliyor, çiftlik ve mezra gibi daha küçük birimleri kapsayabiliyordu.[51] Malikâneler ise, mukataa edilen devlet arazileri olmaları bakımından çiftlik, mezra ve hanutlara benziyor, ancak kişinin toprak üzerindeki hakları ömrünün sonuna kadar geçerli sayılıyor ve sonraki nesle aktarılabiliyordu.[52] Rafeq'in bulgularına göre, söz konusu dönemde devlet toprakları, klasik dönemde olduğu gibi sipahilere değil, mültezim ve muhassılların denetimine verilmek üzere bölünüyordu (tabii, tımarlı sipahiler tamamen yok olmuş değillerdi).[53]

Ekonominin temelinde, tasarruf ve ***meşeddi maska*** (işletme) kavramları yatıyordu.[54] Bunlardan ilki, devletin vergi toplama hizmeti karşılığında verdiği bir haktı. İkinci kavram ise toprağı denetiminde bulunduran kişinin kazanç sağlama tarzını ifade ediyordu. Rafeq, ***şeddad*** teriminin karşılığını "çiftçi" olarak veriyor,[55] bu terimin ***şeddad sahibü'l-hanut*** şeklinde de kullanıldığını, bazen de daha kısa bir ifade olan ***sahibü'l-hanut***'un tercih edildiğine dikkat çekiyor.[56] Buradaki ***sahib*** kelimesinin, denetim hakkından ziyade sahip olmaya yakın bir anlam taşıdığı ve tarımla doğrudan uğraşan bir kişiden ziyade tarımsal faaliyeti denetleyen kişiye işaret ettiği ortadadır. Rafeq tarafından aktarılan bir örnek durumu açıklıyor: Şam civarlarında bir köy "tamamen Şamlı çiftçilerin (***şeddad şevam***) denetiminde olan dört hanuta bölünmüştü. Yerel çiftçiler yoktu."[57]

19. yüzyılın sonunda, toprağın artığa el koyma amacıyla denetim altına alınmasıyla ilgili benzer terimlerin kullanılmakta olduğunu, tezkireci el-Kasımî'den öğreniyoruz. Kasımî, Şam'daki zanaat ve meslekleri içeren tezkire-

50 Age.

51 Age. (s. 383).

52 Age. (s. 377-78).

53 Age.

54 Rafeq meşheddi maskayı "toprağın sürülmesi ve kullanılması" olarak, şeddadı da "çiftçi" olarak çevirmiş (1984, s. 377, 381).

55 Age. (s. 376).

56 Age. (s. 376-77).

57 Age. (s. 376).

sinde, *şeddad* (burada "toprak sahibi"), *vakkaf* ("vakıf arazisi üzerinde kurulan işletmelerin denetimini elinde bulunduran kişi"), *müstecir* ("kiracı"), *muzarî* ("çiftçi") ve *zurra* ("ortakçı") gibi terimleri tanımlıyor.[58] O dönemde, tarımsal teşebbüslere gerekli sermayeyi sağlayan kişiye de artık bir isim veriliyordu: *murabi*.[59]

Şeddadların, tarımsal artığa el koyma sürecindeki rolünün müteşebbislik olduğu açık. Bu kişiler kırsal kesimde, toprak sahibi, tüccar, mültezim, muhassıl, murabi, toprağı denetleyen "çiftçi" ya da bunların birkaçı birden olarak rol alabiliyordu. Köylülerle anlaşmalar yapıyor, onlara tohumluk ya da sermaye nitelikli başka mallar sağlıyor ve/veya borç para veriyorlardı. Şeddad tüm bunlardan başka, ihtiyaç halinde, toprak sürmek, harmanı kaldırmak, dövmek ve nakletmek için geçici ya da mevsimlik işçi tedarik ediyor, gündelikçiler buluyordu. (Bu işbölümü el-Kasımî tarafından ayrıntılarıyla tasvir edilmektedir.)[60]

Şeddadın tarımsal artığa el koyabilmesi için toprağa sahip olması gerekmiyordu. Toprağın işletilmesini ifade eden *meşeddi maska* terimi, şeddadın müteşebbis olarak oynadığı rolü yansıtıyordu. Özellikle kuru tarım kuşağında, mülkiyet hakları sömürünün en hayati öğesi değildi. İdari merkezden ve nüfusun yoğun olduğu yerlerden uzaktaki topraklarda doğrudan yatırım yapmanın ekonomik ve siyasi riskleri göz önüne alındığında, dolaylı nitelikteki *putting-out* üretim tarzının, büyük ölçekli özel mülkleri birleştirerek işletmeler kurmaktan çok daha elverişli olduğu görülebilir.

Toprağın tasarrufu hakkını hâlâ elinde bulunduran köylülerle ve/veya köydeki topraksız köylülerle (*muşa* sistemi aracılığıyla) kurulan ilişki bir "ortaklık" (*şerika*) sözleşmesiyle meşrulaştırılmış olabilir. (Bu tür bir düzenlemeye Batıda da rastlıyoruz: Ortakçılığın bir çeşidi olarak uygulanıyordu.) Bu düzenlemenin mülkiyetle bir ilgisinin olmadığı akılda tutulursa, bu tahminde doğruluk payı vardır.[61]

Şeddadın üretim sürecindeki kritik konumu, onu, kıyı bölgelerinden ve büyümekte olan şehirlerden gelen talebin şaşırtıcı bir oranda yükseldiği 19.

---

58 el-Kasımî (1960, s. 255-56, 430-433, 438, 497).

59 20. yüzyılda yazılmış bir sözlükte bu terimin karşılığı olarak "tefeci" veriliyor (Wehr 1966, s. 324). Rafeq, bu kişilerin tefecilik yaptığına ve önceki dönemlerde kadı mahkemelerinin bu duruma göz yumduğuna dair yeterli kanıt bulmuştur (1984, s. 388-90).

60 el-Kasımî (1960, s. 95-96, 98, 128-129, 143, 155-156, 168, 216-17, 255-56, 309-10, 342-43, 354, 372, 415, 424-25, 427-28, 430-433, 438, 477, 497, 497-98, 500).

61 Bu tür sözleşmeye dayalı ilişkilerin Filistin'deki örnekleri Firestone (1975) tarafından incelenmiştir.

yüzyılda, Suriye tahıl üretimindeki artışta kilit kişi haline getirmiş olabilir. Burada, şeddadın, kırsal kesimdeki faaliyetlerini kâr amaçlı yatırım, kelimenin tam anlamıyla ticari teşebbüs olarak gördüğünün anlaşılması büyük önem taşıyor. Şeddadın köylüyle olan ilişkisinin feodalizmle uzaktan yakından ilgisi yoktu; tamamen ticari nitelikteki bu ilişki, "ahlaki" bir ekonominin ilkelerinden herhangi birine de dayanmıyordu.[62] Kişinin belli bir toprak parçası ile buradaki üretim üzerindeki hakkını teslim eden belgelerin —tapu senedinin— gündeme gelmesinden, yani devletin o güne kadar sadece kiralamış olduğu hakları satmaya başlamasından sonra bile, "sahip olan" taraf, hâlâ bir müteşebbis gibi faaliyet gösteriyordu.

Şeddadla işbirliği yapan pek çok şehirli vardı. Şeddad, örneğin, şehirdeki bir tahıl toptancısıyla (*buvaiki*) veya Şamlı bir "tüccar" değirmenciyle (*tahhanü'l-suki*) birlikte çalışabilirdi. Bu şehirli tüccarların kazançlarının yüksek olduğu söylendiğine göre,[63] aynı zamanda banker veya murabi de olabilirlerdi. Tahıl üretimindeki patlamanın ilk zamanlarında, çok uzak bölgelerde üretilmiş binlerce ton tahıl Şam'a getiriliyor, ardından da tahıl ve un tüccarları aracılığıyla başka yerlere sevk ediliyordu.[64]

Şam'da şeddadın tahıl için pazarlık edebileceği bir başka rakip de devletin kendisiydi; devlet burada bir vergi toplayıcısı olarak ya da yerel askeri birliklerin ve Hac kervanlarının iaşesini sağlamak için tahılla ilgileniyordu.

Limanlarındaki gemi kaptanları, ya da bunların Fransız belgelerinde *negociants* diye anılan (bankerlik ve tefecilikle de uğraşan) aracıları, şeddadın doğrudan ticaret yapabileceği diğer kişilerdi.

Şeddadın yerine getirdiği işlevlerde büyük ölçekli ticari tarımın doğuşunu görebilir miyiz? Şeddadın, üretim aşamasından pazara varıncaya dek, "meta ticaretindeki stratejik noktaları" denetleyebilmesi, üretim ilişkilerinde köklü bir yeniden yapılanmaya mı işaret ediyordu; eğer ediyorduysa, büyük ölçekli ticari tarımın temelinde bu değişim mi yatıyordu? Şeddadın Osmanlı Suriye'sinin tarımsal tarihinde oynadığı rol, sanayi öncesi *putting-out* üretim tarzında gördüğümüz müteşebbisin Avrupa'da oynadığı rol kadar önemli miydi? Tüm bu soruların cevabının "evet" olduğu kanaatindeyim.

---

62 el-Kasımî, bunun "saygın" bir meslek olduğunu düşünüyor, "beş parası olmayan kimseler"e büyük kazanç sağladığını, hatta bazen bir servet getirdiğini söylüyordu.

63 el-Kasımî, bu iki işle uğraşanların zengin, ama muteber olmayan kimseler olduğunu düşünüyordu.

64 Public Record Office, Foreign Office, Londra, 195/806, Rogers, 11 Ağustos 1863.

Şehirlilerin Kuru Tarım Bölgelerindeki Ticarileşmeye Gösterdiği Tepki

Şeddadın faaliyetlerinin bazı yönleri, şehirlerde bile pek onaylanmıyordu. 1890'ların tezkireci ve fakih Şamlı el-Kasımî'nin söylediğine göre, şeddadın iş arkadaşları olan buvaiki ve tahhanü'l-sukiler, genellikle ahlaken zayıf kişilerdi. Bu kişilerin kârları bol olabilirdi, ama onlar "acımasız"dı.[65] Elimizde, Şam'da herhangi bir kişinin ticarileşmeye karşı çıktığını gösterebilecek pek az kanıt var.[66] Tanzimat'ı ve 1860 olayları sonrasındaki dönemi atlatmayı başarmış olan Şam uleması, ne ticari faaliyetlere ne de servet birikimine karşıydı. Herhangi bir vicdan muhasebesi, olsa olsa 18. yüzyılda, Osmanlı'ya özgü zümreler sisteminin çözülmesi ve hizipleşme süreçleri sırasında yapılmıştı. el-Kasımî, şeddadın ve eserinde bahsettiği bütün tarımsal müteşebbislerin faaliyetlerini ve elde ettikleri kârları övmüştür. el-Kasımî'nin bu kişiler hakkındaki eleştirileri ise daha çok çekiştirme niteliğindedir. Meydani isimli güçlü hizbe mensup ailelerin ekonomik ve siyasi nüfuz kazanması, ailesi muhtemelen eski Azm hizbinden olan el-Kasımî'yi sinirlendirmiş olabilir; çünkü buvaiki ile tahhanü'l-sukilerin çoğu kuru tarım ürünlerinin ticaretiyle para kazanan ihracatçılar ve yabancı himayesi altındakilerle kurdukları ilişkiler sayesinde 19. yüzyılda yükselişe geçen Meydani hizbine mensuptu; el-Kasımî'nin bu kişilerle herhalde fazla bir ilişkisi yoktu.[67]

1850'ler ile 1880'ler arasında, Suriye şehirlerinde durum şöyleydi: Ticari tarımda yaşanan patlama, bir yeni zenginler kuşağı yaratmıştı.[68] Bazı

65 el-Kasımî (1960, s. 55-56, 290-92).

66 Schilcher (1985, s. 190).

67 Değirmencilerin durumu oldukça ilginçtir. el-Kasımî, tahıl öğütmekle uğraşan kimseleri ikiye ayırıyor: tüccar değirmenciler (tahhanü'l-suki) ile evde üretim yapan değirmenciler (tahhanü'l-beyti). İlk gruptakiler beğenilmezken, ikinci gruptakiler erdemli ve "güvenilir" (eshabı emene) sayılıyordu. Öncelikle, her iki gruptaki değirmencilerin de mesleğini sırf kendi ihtiyacını karşılamak için değil, kâr amacıyla yapan tüccarlar olduğunu belirtmek gerek. İkinci olarak, ilk gruptaki değirmenciler yoğun olarak şehrin dış mahallelerinde, özellikle de Meydan'da oturuyorlardı. Üçüncü olarak, bu kişilerden bahsedilirken kullanılan kelimeler, ulemanın dünyevi işlerden bahsederken yaptığı kelime oyunları hakkında bize bir fikir veriyor; emene kelimesinin hem dini ("imanlı olmak" anlamına gelen emune kelimesinden türemiştir), hem de ahlaki ekonomiye ilişkin (Müslüman şehirlerinde uygulanan bir tür erken bankacılık sistemi olan emeneyi hatırlatıyor) çağrışımları var. Bkz. Schilcher (1985, s. 65).

68 Örnek olarak, Schilcher'in (1985, s. 136-218) birkaç Şamlı ailenin servetiyle ilgili yazdıklarına bakılabilir.

büyücek çiftliklerin yanında, tahıl ekonomisindeki büyüme de şehirlerde şeddadın kurduğu gayet karışık bir girişimci ağları sistemi sayesinde ortaya çıktı. Suriye'nin tahıl üretimi inanılmaz bir oranda büyümüştü; artık en ücra bölgelerde yaşayan köylülerin bile şehirlerle, devletle ve dünya piyasasıyla bağları vardı. Bir yandan kıyı bölgelerinin şehirleşmesi, diğer yandan da parasallaşmış piyasa ilişkilerinin daha da yaygınlaşması, nüfusun giderek büyüyen bir kesimi için, üretim ve tüketimin birbirinden kopması anlamına geliyordu. Tahıl ticaretinin dış ülkelere yönelmesiyle birlikte bu kopuş daha da belirginleşmiş, ülkenin en temel kayıtsız ekonomik sektörü olan gıda sektörü, kayıtlı ve parasallaşmış bir sektöre dönüşmeye başlamıştı.

Büyük Ölçekli Ticarileşmenin Kırsal Kesim Üzerindeki Etkisi

Suriye'nin kırsal kesimi, yukarıda sözü edilen dönüşümlerin hepsini ciddi karışıklıklar eşliğinde yaşamıştı. 19. yüzyılda, Suriye'deki en büyük ve uzun süreli ihtilaflar, kuru tarım yapılan kırsal kesimde yaşandı. 1860'larda Güney Suriye'nin Havran bölgesinde yaşanan şiddet olaylarını başka çalışmamda incelemiştim;[69] o çalışmada vardığım sonuçlar, burada öne sürülen görüşleri destekler niteliktedir. Hem Osmanlı devleti, hem de şehirli ve yabancı tüccarlar kırsal kesime nüfuz etmeye çabalıyor, denetimi ele geçirmek için birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Ancak, bu çabalar yer yer birleşen köylüler, dağlılar ve Bedevilerin direnişiyle karşılaşıyordu.

1870'lerin sonlarından itibaren, başka trendler de ortaya çıkmaya başladı. Öncelikle, askere çağrılma, kuraklık ve salgın hastalıklar köylüleri çok zor durumda bırakıyordu. Ayrıca, dünya piyasalarının Suriye tahılına olan talebi de azalmaya başlamıştı.[70] Yukarıda bahsedildiği gibi, iç piyasadaki buğday fiyatları, dünya piyasasındaki değişimlerden ciddi şekilde etkileniyordu. Burada akla bazı sorular geliyor: Köylüler, vergi mükellefi ve tüketici olarak, bu yüksek fiyatlardan herhangi bir fayda elde etmiş miydi? Köylüler ticarileşmeye mi, yoksa fiyatların düşüklüğüne mi karşı çıkıyorlardı? Dünya ekonomisinin başka bölgelerinde olduğu gibi, Suriye'de de, ticari değişkenlerin karmaşıklığı ve köylülüğün kendi içindeki farklılıklar, bu soruların teorik bir düzeyde bile olsa cevaplanmasını güçleştiriyor. Köylülerin kendilerinden elde edilen bilgilerin bulunmayışı, bu güçlüğün en büyük sebebini oluşturuyor.

69 Schilcher (1981).

70 Krş. Pamuk (1984).

1880'ler ve 1890'larda Güney Suriye'nin kırsal kesimindeki direnişler ve köylü çatışmaları ise sosyoekonomik değişime bağlanabilir. Araya giren yerel arz faktörleri sebebiyle her zaman gözlenebilir ve istikrarlı bir olgu olmasa da, dünya piyasalarındaki fiyat düşüşleri, kâr marjlarının düşmesine ve tahıl ticaretine müteşebbis ve aracı olarak katılarak zengin olmuş kişiler arasındaki rekabetin artmasına neden olan bazı trendleri harekete geçiriyordu. Bu rekabet, 1860'larda, müteşebbis grupların bir nesilden uzun bir süre boyunca Şam eyaletinde şehir siyasetini ve şehir yönetimini şekillendirmesine olanak sağlamış olan fiili kartelinin çözüleceğinin de işaretlerini veriyordu.

Düşmekte olan dünya fiyatları ile iç piyasada geçimlik ürünlere olan talebin arasındaki açıklık daraldıkça, söz konusu aracılar, köylüye ödemeleri gereken miktar ile dünya piyasasındaki fiyat arasında sıkıştıklarını hissetmeye başladılar. Osmanlı merkezi yönetimi, yukarıdan müdahale ederek kendi çıkarlarını korumak için diğer gruplar arasındaki uyuşmazlıktan faydalanmaya çalıştı. Köylüler ise aynı şeyi aşağıdan yapmaya çalışıyordu. Tefeci ve siyasi aracı katmanları ise bu ikisi arasında sıkışıp kalmışlardı.

Elimizdeki raporlara göre, mültezimler 1884 yılını zararla kapatmışlar, 1887'de de iltizam sistemi tamamen çökmüştü.[71] Osmanlı devletinin bu aracılar olmaksızın vergi toplama girişimlerinin çok pahalıya patlaması, 1880 ve 1890'larda Havran köylülerine karşı takındığı tutumun acımasızlığını açıklayan bir başka faktördür.

Elimizde çok kesin kanıtlar yoksa da, Suriye'de, 1880'ler boyunca önemli miktarda sermayenin tahıl tarımından kaçtığını öne sürmek yanlış olmayacaktır. Toprağa bağlanmış olmayan, daha ziyade, doğrudan üreticilerin emeğine yıllık bazda yatırılan bu sermayenin, fazla bir zarara girmeden Suriye, Mısır, hatta Avrupa, Amerika ve Avustralya'daki (bunların hepsi de o dönemde Suriyelilerin göç ettiği bölgelerdi) daha kârlı alanlara kaydırılması mümkündü. Sadece bu durum bile, söz konusu dönemdeki tarımsal yatırımın doğası hakkında önemli bir ipucudur.

Daha küçük miktarlarda veya gayrimenkul niteliği ağır basan sermaye kaynaklarına sahip yatırımcıların önünde ise daha az seçenek vardı. Ellerindeki "sermaye", siyasi bir sermaye ise, örneğin, kırsal kesimin yönetimiyle ilgili bir mevkiyle ya da kırsal hiziplerin önderleriyle bağlantılı ise, devleti, taleplerinin hazinenin de yararına olduğuna ikna ederek köylüler karşısında çıkarlarını koruyacak şekilde davranmaya zorlamaları mümkündü. Nitekim,

71 Accounts & Papers, c. LXXVIII (1885), 961-64; c. LXXXVI (1887) 729-31, 487-90.

bazı üst düzey yerel görevliler, kendi çiftliklerinin bulunduğu bölgelere düzenlenen seferleri yönetmişlerdi.

Köylüler artık dünya piyasasındaki dalgalanmalardan doğrudan etkileniyorlardı; otuz yıldan fazla süren bir "piyasa için üretim" döneminden sonra, içinde bulundukları durum, piyasa için üretimin kırsal kesime hâkim olmasından önceki dönemlerde olduğundan çok farklıydı. Dünya piyasası köylülerin emellerini önce desteklemiş, sonra da onları hayal kırıklığına mı uğratmıştı? Aracılar olmadan, kendi başlarına devam etmeyi deneyecekler miydi?

1890'ların sonunda ve 1900'lerin başlarında, piyasa biraz toparlanmıştı. Bir liman şehri olan Hayfa'da bir un öğütme fabrikası açılmış ve 1907'de mevcut demiryolu hattı Havran'dan Hayfa'ya uzatılmıştı. Ancak bu gelişmeler, muhtemelen küçük ölçekli ticarileşme ile büyük ölçekli çiftlik tarımı arasındaki yelpazede yer alan üreticilerin güçlenmesine yol açmış, yerel geçimlik mübadele ekonomisini ise tehdit etmişti.

Sonuç

Bu araştırmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Suriye'deki kuru tarım kuşağında yaşanan bazı gelişmeleri gözden geçirmeye çalıştım; özellikle de piyasanın etkisi, toprak tasarrufu, üretim tarzları ve biçimleri üzerinde durdum. Amacım şu sorulara cevap bulmaktı: O dönemde Suriye'de büyük ölçekli ticari tarım var mıydı? Üretimdeki şaşırtıcı artışlar bu şekilde açıklanabilir mi? Bu önemli ekonomik sektörde, sosyal değişimi hızlandıran ve siyasi olayların akışını etkileyen bir dönüşüm yaşanmış mıydı?

Toprak tasarrufuna ilişkin yeterli ve ayrıntılı belgelerin olmadığı bir ortamda, alternatif bilgi kaynakları ile karşılaştırmalı analizlere başvurarak bir dizi karmaşık soruya cevap bulmaya çalıştım. Başlıca beş çeşit bilgiye başvurulduğu söylenebilir: Tahılın üretimine, fiyatlandırılmasına ve ticaretine ilişkin veriler; topraktaki yerleşimlere ilişkin veriler; Şam mahkeme sicillerinden elde edilen bilgiler; şehir siyasetine ilişkin bilgiler; köylü hareketleri ve direnişlerine ilişkin veriler. Elde edilen sonuçlar şöyle özetlenebilir:

18. yüzyılın ikinci yarısında, Suriye'nin kuru tarım kuşağındaki toprakların büyük çoğunluğu, vergi ödemekle yükümlü olan, ancak merkeze olan uzaklıkları ve kırsal siyasi direnişin başarısı sayesinde bu yükümlülükten kaçabilen köylülerin işlediği miri topraklardı. Dünya piyasalarından gelen tahıl talebi, 18. yüzyılın sonlarından itibaren Suriye'nin kırsal kesimini etkilemeye başladı. Bu tarihten itibaren, müteşebbisler, yerel aşiret reisleri ve devlet gö-

revlileri arasında, köylülüğü denetim altına almak için bir mücadele başladı; bu mücadele Suriye'nin Osmanlıların hâkimiyetinde olduğu süre boyunca devam ettiği gibi, daha sonrasına da sarktı. Devlet görevlileri genellikle müteşebbislerin çıkarlarını destekliyordu. Bazı durumlarda, devlet görevlileri bizzat müteşebbis konumunda oluyordu.

18. yüzyılda başlayan değişimlerin ardındaki itici güç olan baskılar, Akdeniz'de 19. yüzyıl ortalarında yaşanan tahıl ticareti patlamasıyla daha da şiddetlendi. Arzın düşüklüğü, büyük çaptaki ticarileşmenin büyük ölçekli üretim birimlerinin kurulmasıyla değil, işletmecilik ağları sayesinde gerçekleşmesine sebep oldu. Ticari yatırımcılar, doğrudan toprağa yatırım yapmaktansa, köylülerin emeğine yatırım yapmayı daha kârlı buluyordu.

Dolayısıyla, Suriye tahıl üretiminde 19. yüzyılda gözlenen büyük artışların ilk dalgası, daha önce (ve temel olarak) kentlere özgü üretim tarzlarının kuru tarım kuşağına yayılmasıyla açıklanabilir. Büyük ölçekli ticari tarım kavramının esnek bir tanımı, toprakta özelleşmeyi sağlamak ya da enerjilerini büyük işletmeler üzerinde yoğunlaştırmaktan çok, yaygın işletmecilik ağları aracılığıyla çalışmayı tercih eden şeddad gibi kişilerin faaliyetlerini de kapsamalıdır.

Bu gelişmelerle birlikte ortaya çıkan toplumsal ve siyasi değişimler, 19. yüzyıl Suriye'sinin kırsal kesiminde önemli siyasi krizlere yol açtı. 1860'lardaki bir dizi ayaklanmadan sonra, şehirliler, köylüler, kıyılarda yaşayan gruplar ve devlet arasındaki ilişkiler yepyeni bir nitelik kazandı. Suriye buğdayına olan dış talebin yüksek olduğu bir dönemde, 1860'larda kurulan düzen, şehirlilerin çıkarlarını çok iyi korudu ve şehirli gruplar için cazip bir model olmayı sürdürdü. Ancak, 1870'lerde bir yandan doğal felaketlerin, diğer yandan da savaşlar nedeniyle daha fazla köylünün askere çağrılmasının doğurduğu zorluklar, köylülüğün hem ticari müteşebbisler, hem de devlet karşısındaki pazarlık gücünü azalttı.

İşte bu noktada, az sayıda yatırımcı, büyük mülkler oluşturmayı ve plantasyona benzeyen üretim birimleri kurmayı denedi. Bu kişiler, yeni toprak kanununun, sahiplik hakları edinmek konusunda sağladığı avantajları değerlendirdiler ve denetimleri altındaki toprakları mülke veya süre sınırı olmayan aile vakıflarına (vakf-ı zürri) dönüştürdüler. Bu topraklar, büyük plantasyonlar olarak veya *putting-out* üretim tarzı çerçevesinde sömürülmeye devam edilebilirdi. Ancak, Osmanlı dönemi boyunca bu trendin boyutları sınırlı kalmıştır.

Kırsal kesimde yaşanan gelişmeler, ekonomik dönüşümün tohumlarını da içlerinde barındırıyordu. Bu dönüşüm, köylüler arasında, eskisine nazaran çok daha geniş bir yelpazeye yayılmış sosyoekonomik farklılaşmalar yaratma eğilimi taşıyordu. Bu yelpazenin bir ucunda, küçük tarlaların kapitalistler ve müteşebbisler tarafından birleştirilmesi, büyük ölçekli işletmelerin kurulması ve plantasyona daha yakın bir üretim tarzının hâkim olması bulunuyordu. Yelpazenin diğer ucunda, yerel geçimlik tarımın hâkimiyetine geri dönüş trendi vardı. Bu ikisinin arasında bir yerlerde ise küçük işletmelerin bizzat köylüler tarafından ticarileştirilmesi bulunuyordu.

Büyük tarım işletmelerinin kurulmasının, şehirli seçkinlerin ekonomik tabanlarının ve düşüncelerinin dönüşümünde mutlaka payı vardır; ancak, bu trend, kuru tarım bölgesinde, toprak tasarrufu örüntüsünün bütünü üzerinde büyük bir etki yapacak kadar yaygın değildi. Büyük işletmelerin kârlılığı, Suriye'nin kuru tarım ürünlerine olan dış talebin sürmesine bağlıydı. Tahıl fiyatlarında 1870'lerin ortalarında yaşanan durgunluk ve 1890'dan itibaren görülen büyük düşüş, bu trendin hâkim olmasını muhtemelen engellemişti. Köylülerin direnişi de sürece ket vuran bir başka etkendi.

19. yüzyılın sonlarında piyasada hâkim olan trend, kuru tarım bölgelerinde üretilen tahılı alıp satarak zengin olmuş müteşebbisler ve aracılar arasında bir hayatta kalma mücadelesinin başlamasına sebep oldu. Aracıların kâr marjlarının korunması amacıyla, köylülük olabildiğince sömürülmeye çalışıldı. Bu, kuru tarım bölgelerinde 1880 ve 1890'larda yaşanan ihtilafların en iyi açıklaması gibi görünüyor.

1892-1908 dönemini kapsayan Osmanlı salnameleri, bazı büyük çiftliklerin (mezra) varlığı hakkında bazı ipuçları veriyor. Bu salnamelerde, tüm Suriye eyaletinde, 51'i Kuneytre (Güney Suriye'de) kuru tarım bölgesinde olmak üzere, bu tür toplam 110 çiftlik olduğu söyleniyor.[72] Elimizdeki verilerin eksikliği yüzünden, bu büyük çiftliklerin tam olarak hangi tarihte ortaya çıktığını bilemiyoruz. Eğer devlet 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında iç halkadaki büyük ölçekli işletmelere tanıdığı ayrıcalıkları bu büyük çiftliklere de tanıdıysa, söz konusu çiftlikler vergi muafiyeti ve devlet garantili dokunulmazlık gibi çok özel ayrıcalıklardan yararlanmışlar demektir.

Ancak, az sayıda büyük ölçekli, plantasyon tarzı çiftliğin varlığı, 19. yüzyılda yaşanan büyük üretim artışlarını açıklayamaz. Bir bilmeceyle karşı karşı-

72 Salname, 1310/1892-93, 1314/1896-97, 1319/1901-02, 1322/1904-05, 1323/1905-06, 1324/1906-07, 1325/1907-08, "Havran istatistikleri".

yayız. Bu bilmeceye bir çözüm olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Suriye'nin kuru tarım bölgelerinde büyük ölçekli ticari tarımın ortaya çıkışının, kırsal kesim üzerindeki devlet denetiminin yoğunlaşmasından ve yerleşime yeni açılmış bölgelere *putting-out* üretim tarzını getiren aracıların manevra kabiliyetinin artmasından kaynaklandığını öne sürdüm. İkinci bir nokta, tarımın yeni bölgelere yayılması süreci bir kez gerçekleştikten sonra, az sayıda büyük işletmenin ortaya çıkmasının sebebinin ekonomik büyümeden çok, ekonomik "daralma" olduğudur. Üçüncü olarak, kuru tarım bölgelerinde büyük ölçekli plantasyon tarımı, piyasa koşulları ve köylülüğün direnişi nedeniyle sınırlı bir boyutta kalmıştır. Az sayıdaki büyük çiftlikler dışında, tahıl üreten birimlerin büyük çoğunluğu küçük ölçekliydi. Yatırımcılar ve müteşebbisler, plantasyon tarımının Suriye'de kârlı bir iş olamayacağını, hatta uygulanabilirliğinin bile şüphe götürdüğünü görmek zorunda kaldılar.

Bir başka deyişle, köylüler, ortakçılık ve kredi anlaşmaları yoluyla sömürülmekte olmalarına rağmen, kendi görüşlerine uygun olan toprak tasarrufu sistemini ve üretim tarzını korumayı büyük ölçüde başarmışlardı. Suriye'nin tahıl üreticisi köylüleri, dünya piyasasındaki gelişmelerden ve müteşebbislerle devletin baskılarından bağımsız olarak, pazarlık güçlerinin bir kısmını ellerinde tutabildiler. Bu başarıda, Suriye'nin içinde bulunduğu durumda özel bir önem arz eden bazı faktörler rol oynamıştı:

1) Köylüler, ayaklandıklarında kendilerini destekleyebilecek diğer kırsal gruplarla (örneğin Bedeviler ve dağlılarla) bağlarını hiçbir zaman tamamen koparmamışlardı.

2) Ticarileşme süreci, köylüleri büyük plantasyonlarda çalışan yarı kölelerden piyasayla bir miktar doğrudan ilişkisi olan bağımsız köylülere kadar uzanan farklılaşmış gruplara ayırmıştı. Tahıl ticaretinin artmakta olduğu dönemde, bazı köylüler toprağın denetimine bizzat sahip olma ve müteşebbis konumuna gelme fırsatını elde ettiler.

3) Bir yandan tahılın ihraç değerindeki düşüş, diğer yandan da kırsal nüfustaki artış, tahılın yerel birimlerin kendi kendine yetmesini sağlayan ürün olma özelliğini yeniden kazanmasını mümkün kıldı. Tahıl bu özelliğiyle, kırsal kesim ekonomi-politiğindeki mücadelelerin merkezine oturabildi.

4) Yetiştirdikleri ürün aynı zamanda temel gıda maddeleri olan köylüler, piyasayla ve devletle bağlarını koparmak, ayaklanma sırasında tahılı kendi yaşamlarını sürdürme amacıyla kullanmak, hatta bazı durumlarda ürünlerini yanlarına alarak çöle kaçmak gibi seçeneklere sahiptiler.

5) Otuz yıl boyunca dünya piyasaları için üretim yapmak, köylülüğün belli bir eğitim sürecinden geçmesini de sağlamıştı. Müteşebbis ile yerel üretici arasında tekrar tekrar yapılması gereken pazarlıklar, köylülerin biraz da olsa piyasayı anlamalarını gerektiriyordu. Bu bakımdan, bazı köylülerin, şeddadın ve diğer müteşebbislerin ayağının altındaki toprağın kaymasından faydalanarak kendi ürettikleri artık üzerinde ticari denetim kurmaları hiç de şaşırtıcı değildir.

6) Suriye köylülüğünün kuşaklar boyunca isyanını sürdürmüş olması, yerel toplumsal, ekonomik ve siyasi düzenlemelerin onları bir şekilde ayakta tuttuğunun ve onlara mücadeleyi sürdürme şevki verdiğinin en iyi kanıtıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Suriyeli köylülerin, bölgedeki, hatta dünyanın başka birçok yerindeki çevrelleşmiş ekonomilerde yaşayan köylülere kıyasla, devletin ve çıkarlarıyla oynayanların karşısındaki pazarlık gücünü çok daha iyi korumuş olması başka nasıl açıklanabilir?

GENEL KAYNAKÇA

Yayımlanmamış Kaynaklar

Fransa. Archives Nationales de France (AN), Paris.
Séries Affaires Etrangères.
Sub-series B^{i}: Correspondance consulaire, Smyrne, Seyde, Tripoli, Beirut (AE B^{i}).
Sub-series B^{iii}: Statistiques et mémoires (AE B^{iii}).
Marine, B/7 Séries (Marine B/7).
Séries Administration générale.
Sub-séries F/12: Commerce et industrie (F/12).

Fransa. Archives du Ministère des Affaires étrangères (AE).
Séries Correspondance consulaire et commerciale (CCC):
Smyrne, Alep, Beirut.

Fransa. Archives de la Chambre de Commerce de Marseille (ACCM).
Séries I: Statistiques (I).
Séries MQ, 5.1: Administration et commerce, Smyrne (MQ, 5.1).

İngiltere. Public Record Office (PRO). Londra.
Foreign Office (FO).
Series 78: General Correspondance (PRO, FO/78).
Series 195: Consular Archives, Smyrna (PRO, FO/195).
State Papers (SP).
Series 105: Levant Company Archives (SP/105).

Irak. Dairetü'l-Evkaf. Musul.
Vakfiyye serileri.

Irak. Musul mahkemesi. Musul.
Mahkeme-i şeriyye serisi.
Kassamat serisi.

Türkiye. Osmanlı Arşivi (eskiden Başbakanlık Arşivi), İstanbul.
Maliyeden Müdevver (MM), 19759.
Mühimme Defterleri (MD), 74.

Tapu Tahrir (TT), 54, 963.
Şam Ahkâm, 1-5.
Halep Ahkâm, 1.

Türkiye. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara.
Kuyudu Kadime (KK), 14, 38, 152.

Türkiye. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara.
Ahkâm serileri, 328, 335, 349, 351.

Yazmalar

Üç Yazma, MS 65/9. Musul Vakıf Kitaplığı, Musul, Irak.

Bilinmeyen yazma, MS 1275. Irak Müzesi, Bağdat, Irak.

Yasin bin Hayrullah el-Ömeri. "ed-Dürrü'l-meknûn fi Measiri'l-Mediye mine'l-Kurun." MS, el-Mecmuatü'l-İlmiyyü'l-Irakî (Irak Bilim Heyeti), Bağdat, Irak.

Yasin bin Hayrullah el-Ömeri. "Gayetü'l-muram fi Tarihi Bağdadi Dârü's-selâm", MS 6295, Irak Müzesi, Bağdat, Irak.

Resmi Yayınlar

İngiltere, Parlamento, Avam Kamarası, *Accounts and Papers* (çeşitli ciltler).

Türkiye, *Arazi Kanunnamesi.* 1858/1257.

Türkiye, *Salname* (çeşitli yıllar).

İkincil Kaynaklar

Abdel Nour, Antoine 1982. *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane (XVIe-XVIIe siècles)*, Beyrut, Publications de l'Université libanaise.

Abdulfattah, Kemal ve Wolf-Dieter, Hütteroth 1977. *Historical Geography of Palestine, Transjordan, and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen, Erlangen Geographische Arbeiten.

Abdul Rahman, A. ve Y. Nagata 1977. "The Iltizam System in Egypt and Turkey", *Journal of Asian and African Studies*, XIV, 169-194.

Abdurrahman bin Abdullah 1871/1288. *Seyahatname-i Birazilya*, İstanbul, Matbaa-i amire.

Abu-Husayn, Abdulrahim 1985. *Provincial Leadership in Syria, 1575-1650*, Beyrut, American University of Beirut.

Adanır, Fikret 1979. *Die Makedonische Frage*, Frankfurter Historische Abhandlungen, 20, 35-41.

Akarlı, Engin D. (çıkacak) "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt", *The Social Life of the Arab Provinces and their Documen-*

tary Sources during the Ottoman Period (*The Second International Symposium of CERPAO-ACOS*), Tunus.

——— 1976. "The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions", yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University.

Akdağ, Mustafa 1963. *Celali İsyanları, 1550-1603*, Ankara, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, no.144.

Âli (Gelibolulu Mustafa) 1956. *Mevaidü'n-nefais fi kava'idü'l-mecalis*, İstanbul.

Ancel, J. 1930. *La Macédoine*, Paris.

Anderson, Perry 1974. *Lineages of the Absolutist State*, Londra, New Left Books.

Arıcanlı, Tosun 1986. "Agrarian Relations in Turkey: A Historical Sketch", Alan Richards (ed.), *Food, States and Peasants: Analyses of the Agrarian Question in the Middle East*, Boulder, Westview, 23-67.

Arıcanlı, Tosun, Raci Bademli ve İlhan Uğurel 1974. "The Abolition of Aşar", yayımlanmamış metin.

Arık, Rüçhan 1976. *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara, Türkiye İş Bankası.

Asad, Talal 1973. "The Beduin as Military Force", Cynthia Nelson (ed.), *The Desert and the Sown: Nomads in a Wider Society*, Berkeley, University of California Press, 61-75.

Aston, T.H. ve C.H.E. Philpin 1985. *The Brenner Debate*, Cambridge, Cambridge University Press.

Athar, Ali, M.1975. "The Passing of Empire: The Mughal Case", *Modern Asian Studies*, IX, 3, 385-96.

Aymard, Maurice 1966. *Venise, Raguse et le commerce de blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris, SEVPEN.

Ayn-ı Ali 1872-73/1289. *Kavanin-i Al-i Osman*, İstanbul.

el-Azzavi, Abbas 1935. *Tarihü'l-Irak beyne ihtilaleyn*, c.5 ve 6, Bağdat, Matba'atü'l-ticare.

Babinger, Franz 1927. *Die Geschichtesschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, Otto Harassowitz.

Baer, Gabriel 1962. *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*, Londra, Frank Cass.

Bakhit, Muhammad Adnan 1982. *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beyrut, Librairie du Liban.

Banaji, Jairus 1976. "Peasantry in the Feudal Mode of Production: Towards an Economic Model", *Journal of Peasant Studies*, III, 3, Nisan, 299-320.

Barbir, Karl 1980. *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton University Press.

Barkan, Ömer Lütfi 1983. "Caractère religieux et caractère séculier des institutions ottomanes", Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont (ed.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Louvain, Peeters.

——— 1975. "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, VI, 1, Ocak, 3-28.

——— 1966. "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri", *Belgeler*, III, 5-6, 1-479.

——— 1943. *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları. I: Kanunlar*. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no.256.

——— 1942. "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. I: İstila Devrinin Türk Dervişleri ve Zaviyeler. II: Vakıfların bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasının Diğer Şekilleri", *Vakıflar Dergisi*, II, 279-304, 354-65.

——— 1940. "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1247 (1858) Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat*, I, 321-421.

——— 1939. "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller. I: Malikâne-Divani Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 119-85.

——— 1937-1938. "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", *Ülkü*, IX-XI.

——— "Tımar" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, M.E.B.

——— "Çiftlik" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, M.E.B.

Baykara, Tuncer 1980. "XIX. yüzyılda Urla Yarımadasında Nüfus Hareketleri", O.Okyar ve H.İnalcık (ed.), *Social and Economic History of Turkey, 1071-1920*, Ankara, Meteksan, 280-86.

Berkes, Niyazi 1964. *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press.

Berry, Sara 1987. "Concentration without Privatization? Some Agrarian Consequences of Changing Patterns of Rural Land Control in Africa", yayınlanmamış metin.

Bloch, Marc 1966. *French Rural History*, Londra, Routledge & Kegan Paul.

Bobek, Hans 1962. *Iran. Probleme eines unterentwickelten Landes alter Kulture*, Frankfurt, Diesterweg.

Bodman Jr., H.L. 1963. *Political Factions in Aleppo, 1760-1826*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press.

Bois, Guy 1978. "Symposium: Agrarian Class Structures and Economic Development in Pre-Industrial Europe- Against the Neo-Malthusian Orthodoxy", *Past and Present*, 79, Mayıs, 60-69.

Boserup, Ester 1965. *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change and Population Pressure*, Chicago, Aldine Publications.

Bourne, Kenneth ve D. Cameron Watt 1985. *British Documents on Foreign Affairs, Series B. The Near and the Middle East, 1856-1914*, Frederick, University Publications of America.

Bowring, J. 1840. *Report on the Commercial Statistics of Syria*, New York, Arno Press.

Braudel, Fernand 1979. *Civilization and Capitalism, 15th-18th Centuries. I, Structures of Everyday Life*, New York, Harper & Row.

——— 1972-1973. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 c., New York, Harper & Row.

Brenner, Robert 1976. "Agrarian Class Structures and Economic Development in Pre-Industrial Europe", *Past and Present*, 70, Şubat, 30-75.

Buckingham, J.S. 1827. *Travels in Mesopotamia*, Londra, Henry Colburn.

el-Budeyri, Ahmed el-Hallak 1959. *Havadisi Dimaşki'l-yevmiyye 1154-1175/1741-1762*, Ahmed İzzet Abdülkerim (ed.), Kahire, Matbaatü'l-Cem'iyyeti'l-Mısriyye li'l-Diraseti'l-Tarihiyye.

Burckhardt, J.L. 1812. *Travels in Syria and the Holy Land*, Londra, John Murray.

Busch-Zantner, Richard 1938. *Agrarverfassung und Siedlung im Südost Europa unter besonders Berücksichtigung der Türken Zeit*, Leipzig, Otto Harrassowitz.

Carne, J. 1842. *Syria, the Holy Land and Asia Minor*, III, Londra, Peter Jackson, Late Fisher, Son & Co.

Cezar, Yavuz 1986. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul, Alan Yayıncılık.

——— 1977. "Bir Âyânın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyânı Kör İsmailoğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, XLI, 161, Aralık, 41-78.

Chapman, Murray ve R.Mansell Prothero 1983-1984. "Themes on Circulation in the Third World", *International Migration Review*, XVII, 4, Kış sayısı, 597-632.

Chater, Khelifa 1984. *Dépendance et mutations précoloniales, la Régence de Tunis de 1815 à 1857*, Tunus, Université de Tunis.

Chayanov, A.V. 1956. *Theory of Peasant Economy*, Illinois, Irwin Press.

Chevallier, Dominique 1960. "Que possédait un cheikh maronite en 1859? Un document de la famille al-Khazen", *Arabica*, VII, 72-84.

Cohen, Amnon 1973. *Palestine in the Eighteenth Century*, Kudüs, Magnes Press.

Cohen, Amnon ve Bernard Lewis 1978. *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Kudüs, Magnes Press.

Cook, M.A. 1972. *Population Pressure in Rural Anatolia*, 1450-1600, Londra, Oxford University Press.

——— 1970. *Studies in the Economic History of the Middle East*, Londra, Oxford University Press.

Cuinet, Vital 1890. *La Turquie d'Asie*, II, Paris, Leroux.

——— 1896-1901. *Syrie, Liban et Palestine. Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée*, Paris, Leroux.

Cunningham, A.B. 1983. "The Journal of Christophe Aubin: A Report on the Levant Trade in 1812", *Archivum Ottomanicum*, VIII, 5-131.

Cunningham A.B. (ed.) 1966. *The Early Correspondance of Richard Wood, 1831-1841*, Londra, Royal Historical Society.

Cuno, Kenneth 1984. "Egypt's Wealth Peasantry, 1740-1820", Tarif Khalidi (ed.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Beyrut, American University of Beirut Press, 303-331.

——— 1980. "The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, XII, 3, Kasım, 274-75.

Cvetkova, Bistra 1960. "L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe siècle", *Etudes historiques*, I, 171-203.

Cvijic, J. 1918. *La Péninsule balkanique*, Paris.

Dalman, Gustaf 1928-1941. *Arbeit und Sitte in Palästina*, 7 c., Gütersloh, Bertelsmann/Hildesheim, G.Olms.

Darkot, Besim, "Niksar" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, M.E.B.

Davison, Roderic 1963. *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, Princeton University Press.

Delbet, Maurice 1877. "Paysans en communauté et en polygamie de Bousrah dans les pays de Hauran", F. le Play (ed.), *Les ouvriers de l'Orient*, 2.bas., Tours.

De Vries, Jan 1972. "Labour/Leisure Tradeoff", *Peasant Studies Newsletter*, I.

el-Dimeşki, Mihail 1912. *Tarihü'l-havadisü'ş-Şam ve Lübnan 1197-1257A.H./1782-1841*, Luvis Ma'luf (ed.), Beyrut, Imprimerie Catholique.

Domar, Evsey 1970. "The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis", *Journal of Economic History*, XXX, 1, Mart, 18-32.

Echinard, Pierre 1973. *Grecs et Philhellènes à Marseille (de la révolution française à l'indépendance de la Grèce)*, Marsilya, Institut Historique de Provence.

Eldem, Edhem 1986. "La circulation de la lettre de change entre la France

et Constantinople au XVIIIe siècle", H. Batu ve J.-L. Bacqué-Grammont (ed.), *L'Empire ottomane, la République de Turquie et la France*, İstanbul-Paris, ISIS, 87-98.

Erder, Leila 1976. "The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City, 1835-1975", yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University.

el-Faik, Süleyman 1961. *Tarihü'l-memalik "el-Kolamind" fî Bağdad*, Türkçeden çeviren Muhammad Armnazi, Bağdat, Matba'atü'l-Ma'arif.

Farley, Lewis 1862. *The Resources of Turkey Considered with Especial Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, Londra, Longman, Green, Longman & Roberts.

Faroqhi, Suraiya 1987a. *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, Cambridge, Cambridge University Press.

——— 1987b. "Political Tensions in the Anatolian Countryside around 1600: An Attempt at Interpretation", Jean-Louis Bacqué-Grammont v.d. (ed.), *Türkische Miszellen, Robert Anhegger Festschrift Armağanı-Mélanges*, İstanbul, Divit Press, 117-30.

——— 1986a. "Town Officials, Tımar-holders and Taxation: The Late Sixteenth-Century Crisis as seen from Çorum", *Turcica*, XVIII, 53-82.

——— 1986b. "Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Sixteenth and Seventeenth-Century Ottoman Empire", Hans Georg Majer (ed.), *Osmanische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Wiesbaden, Otto Harassowitz.

——— 1984. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge, Cambridge University Press. [*Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 1.bas. 1993, 2.bas. 1994, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları].

——— 1981. *Der Bektaschi-Orden in Anatolien*, Viyana, Institut für Orientalistik der Universität Wien.

——— 1980. "Land Transfer, and Askeri Holdings in Ankara, 1592-1600", Robert Mantran (ed.), *Memorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris, Adrien Maisonneuve, 87-99.

Fattah, Hala 1985. "The Development of a Regional Market in Iraq and the Gulf circa 1800-1900", yayınlanmamış doktora tezi, University of California, Los Angeles.

Firestone, Ya'akov 1975. "Production and Trade in an Islamic Context: *Sharika* Contracts in the Transitional Economy of Northern Samaria", *International Journal of Middle East Studies*, VI, 2 ve 3, 185-209, 308-324.

Fleischer, Cornell 1986. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, Princeton, Princeton University Press. [*Tarihçi Mustafa Ali. Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, 1996, İstanbul, Tarih Vakfi Yurt Yayınları].

Frangakis, Elena 1985a. "The Ottoman Port of Izmir in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, 1695-1820", *Revue* de *l'Occident Musulman et de la Méditerran'e*, 39, 149-62.

——— 1985b. "The *Raya* Communities of Smyrna in the Eighteenth Century, 1690-1820: Demography and Economic Activities", *Actes du Colloque International d'Histoire. La Ville néohellénique. Héritages ottomans et états grecs*, Atina, I, 27-42.

——— 1985c. "The Commerce of İzmir in the Eighteenth Century (1695-1820)", yayınlanmamış doktora tezi, King's College, London University.

Friedmann, Harriet 1978. "World Market and Family Forms: Social Basis of Household Production", *Comparative Studies in Society and History*, XX, 4, Ekim, 545-86.

Gandev, C. 1960. "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIe siècle", *Etudes historiques*, I, 207-220.

Genç, Mehmet 1979. "A Comparative Study of the Life Term Tax Farming and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire during the Second Half of the 18th Century", N.Todorov (ed.), *La révolution industrielle dans le sud-est européen. XIXe siècle*, Sofya, Institut d'Etudes Balkaniques-Musée Nationale Polytechnique, 243-79.

——— 1975. "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (ed.), *İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 231-96.

Georgiades, Demetrios 1885. *Smyrne et l'Asie Mineure au point de vue économique et commercial*, Paris, Imprimerie Chaix.

Gerber, Haim 1987. *The Social Origins of the Modern Middle East*, Boulder, Lynne Rienner.

Gerber, Haim 1979. "The Population of Syria and Palestine in the Nineteenth Century", *Asian and African Studies*, XIII, 1, Mart, 58-80.

Glavanis, Kathy ve Pandelis Glavanis 1983. "The Sociology of Agrarian Relations in the Middle East: the Persistence of Household Structure", *Current Sociology*, XXXI, 2, Yaz, 1-109.

Goffman, Daniel 1985. "İzmir as a Commercial Center. The Impact of Western Trade on an Ottoman Port, 1570-1650", yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago.

Gould, Andrew G. 1976. "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia", *International Journal of Middle Eastern Studies*, VII, 4, Ekim, 485-506.

Gökalp, Altan 1980. *Têtes rouges et bouches noires: Une confrérie tribale de l'ouest anatolien*, Paris, Société d'Ethnographie, 157-168.
Gökbilgin, Tayyib. "Tokat" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, M.E.B.
Gökçen, İbrahim 1950. *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, II, Manisa.
Göknil, Nedim 1943. "Edremit Bölgesi", *Sosyoloji Dergisi*, II, 2, 338-57.
Gramsci, Antonio 1980. *Selections from the Prison Notebooks*, çeviren ve yayına hazırlayan Quintin Hoare ve Geoffrey N.Smith, New York, International Publishers.
Gran, Peter 1979. *Islamic Roots of Capitalism, 1760-1840*, Austin, The University of Texas Press.
Grobba, Fritz 1923. *Die Getreidewirtschaft Syriens und Palästinas seit Beginn des Weltkrieges*, Hannover, H.Lafaire.
Guys, Henry 1862. *Esquisse de l'Etat politique et commerciale de la Syrie*, Paris, Chez France.
Güçer, L. 1964. *XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, Sermet Matbaası.
Habesci, Elias 1792. *Etat actuel de l'Empire ottoman*, 2 c., Paris.
Haider, Salah 1966. "Land Problems of Iraq", Charles Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago, University of Chicago Press, 164-78.
Hamdan, Muhammed Rafiq 1979. "Die Versorgung der Bevolkerung in Jordanien mit Grundahrungsmitteln: Energie und Energie liefernden Nahrstoffen", yayınlanmamış doktora tezi, Landwirtschaftliche Fakultät, Bonn Universität.
el-Hamud, Nafwan Raca 1981. *el-Askar fī biladi'ş-Şam fī'l-karneyni's-sadis aşer ve's-sabi aşeri'l-miladiyyeyn*, Beyrut, Darü'l-afakü'l-Cedide.
Han, Ebu Talib 1969. *Rıhlet-i Ebu Talib Han ila el-Irak vel Oropa, 1799*, Farsçadan çeviren Mustafa Cevad, Matba'atü'l-İman.
Hasan, Muhammad Salman 1970. "The Role of Foreign Trade in the Economic Development of Iraq", Micheal A.Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East: 1800-1914*, Londra, Oxford University Press.
Hasselquist, Frederick 1766. *Voyages and Travels in the Levant in the years 1749, 1750, 1751 and Containing Observations in Natural History, Physick, Agriculture and Commerce*, Londra.
Havemann, Axel 1983. *Rurale Bewegungen im Libanongebirge des 19. Jahrhunderts*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag.
Hayatizade, t.y. *Risale-i feyziye fī lügat-ı müfredat-ı tıbbiye*, Hadiye Tuncer (ed.), 1978, I, Ankara, Tarım Bakanlığı Yayınları.
Hecksher, Eli 1922. *The Continental System*, Oxford, Clarendon Press.

Hintz, Walter 1955. *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden, E.J.Brill.
Hope, Thomas 1820. *Anastasius or, Memoirs of a Greek*, Londra, John Murry.
Hourani, Albert 1969. "Ottoman Reform and the Politics of Notables", William R. Polk ve L.Chambers (ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East*, Chicago, University of Chicago Press, 41-68.
Hüseyin Hüsameddin 1927-1935. *Amasya Tarihi*, 5 c., İstanbul, Hikmet Matbaası.
Hütteroth, Wolf-Dieter 1974. "The Influence of Social Structure on Land Division and Settlement in Inner Anatolia", P.Benedict, E.Tümertekin ve F.Mansur (ed.), *Turkey: Geographic and Social Perspectives*, Leiden, E.J.Brill, 19-47.
Hymer, S. ve S.Resnick 1969. "Model of an Agrarian Economy with Non-Agricultural Activities", *American Economic Review*, LIX, 4, Bölüm I, Eylül, 493-506.
İnalcık, Halil 1983. "The Emergence of Big Farms, *Çiftliks*: State, Landlords and Tenants", Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont (ed.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Louvain, Editions Peeters, 105-26.
——— 1982. "Rice Cultivation and the *Çeltükci-Re'aya* System in the Ottoman Empire", *Turcica*, XIV, 69-141.
——— 1980-1981. "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler*, X, 14.
——— 1980. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI, 283-337.
——— 1979-80. "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *METU Studies in Development*, Special Issue II, 1-65.
——— 1978a. *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Londra, Varorium Prints.
——— 1978b. "Impact of *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, I, 3/4, Kış-Bahar sayısı, 69-96.
——— 1977. "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", T.Naff ve R.Owen (ed.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale, University of Southern Illinois Press, 27-52.
——— 1973a. *The Ottoman Empire: The Classical* Age, *1300-1600*, New York, Praeger Publishers.
——— 1973b. "Application of Tanzimat and its Social Effects", *Archivum Ottomanicum*, V, 97-128.
——— 1969. "Suleiman the Law-Giver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, I, 105-138.

——— 1969. "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, XXIX, 92, Ekim, 97-140.
——— 1967. "Adaletnameler", *Belgeler*, II, 3/4.
——— 1959. "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, 23, 575-610.
——— 1954. *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
——— 1943. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara.
——— "Urf" maddesi, *EI²*, Leiden, E.J.Brill.
——— "Eshkindji" maddesi, *EI²*, Leiden, E.J.Brill.
——— "Çiftlik" maddesi, *EI²*, Leiden, E.J.Brill.
——— "İmtiyâzât" maddesi, *EI²*, Leiden, E.J.Brill.
——— "Mâ" maddesi, *EI²*, Leiden, E.J.Brill.
İslamoğlu, Huri ve Çağlar Keyder 1977. "Agenda for Ottoman History", *Review*, I, 1, Yaz sayısı, 31-56.
İslamoğlu-İnan, Huri 1987. "State and Peasants in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the Sixteenth Century", Huri İslamoğlu-İnan (ed.), *Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 101-59.
Issawi, Charles 1984. *An Economic History of the Middle East and North Africa*, New York, Columbia University Press.
——— 1980. *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago, The University of Chicago Press.
——— 1977. "Population and Resources in the Ottoman Empire and Iran", T.Naff ve R.Owen (ed.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale, Southern Illinois University Press, 152-64.
——— 1966. *The Economic History of the Middle East: 1800-1914*, Chicago, University of Chicago Press.
Kalla, Muhammad Sa'id 1969. "The Role of Foreign Trade in the Economic Development of Syria 1831-1914", yayınlanmamış doktora tezi, American University, Washington, D.C.
Karpat, Kemal 1985. *Ottoman Population, 1800-1914*, Madison, University of Wisconsin Press.
Kasaba, Reşat 1988. *Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, Albany, SUNY Press.
[el-Kasımî], al-Qasımi, Muhammad Sa'id 1960. *Qamus al-sina'at al-shamiyya* (Dictionnaire des métiers damascains), Zafir al-Qasimi (ed.), 2 c., Paris, Mouton.
Keyder, Çağlar 1983a. "Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, X, 2-3, Ocak-Nisan, 131-45.

——— 1983b. "Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure", *Review*, VII, 1, Yaz sayısı, 52-108.

——— 1976. "The Dissolution of the Asiatic Mode of Production", *Economy and Society*, V, 2, Mayıs, 178-196.

Kiroski, P. 1973. "Ciftligarstvoto ve Polog", *Kiril Pejcinovik i Negovoto Vreme*, Tetevo, 115-20.

Kitab-ı Müstetab 1974. Yaşar Yücel (ed.), Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.

Klima, A. ve J.Macurek 1960. "La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (16e-18e siècles)", *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm.

Koçi Bey 1939. *Koçi Bey Risalesi*, A.K.Aksüt (ed.), İstanbul.

Kotschy, T. 1958. *Reise in den cilicischen Taurus über Tarsus*, Gotha.

Kula, Witold 1976. *An Economic Theory of the Feudal System*, Londra, New Left Books.

Kunt, Metin 1983. *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government*, 1550-1650, New York, Columbia University Press.

Kurmuş, Orhan 1974. *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, Bilim Yayınları.

Landesberger, Henry A. 1973. "Peasant Unrest: Themes and Variations", Henry A.Landesberger (ed.), *Rural Protest: Peasant Movements and Social Change*, Londra, Barnes and Noble, 1-64.

Lanza, Dominico 1953. *el-Musul fi'l-Karnü'l-Tamin 'Aşar*, İtalyancadan çeviren Raphael Didawed, Musul, el-Matba'atü'l-Şarkiyye.

Laoust, Henri 1952. *Les gouverneurs de Damas sous les Mamlouks et les premiers ottomans 658-1156 A.H./1260-1744*, Şam, Institut Français de Damas.

Latron, André 1936. *La vie rurale en Syrie et au Liban*, Beyrut, Imprimerie Catholique.

Le Roy Ladurie, Emmanuel ve Joseph Goy 1982. *Agricultural Fluctuations*, Cambridge, Cambridge University Press.

Le Roy Ladurie, Emmanuel 1977. *The Peasants of Languedoc*, Urbana, University of Illinois Press.

Levi, Giovanni 1985. *Das immaterielle Erbe. Eine bäuerliche Welt an der Schwelle zur Moderne*, çeviren Karl Flauber ve Ulrich Haussmann, Berlin, Klaus Wagenbach Verlag.

Lewis, Bernard 1968. *The Emergence of Modern Turkey*, 2.bas., New York, Oxford University Press.

——— 1962. "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, I, 1, Mart, 71-87.

Lewis, Norman N. 1987. *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980*, Londra, Cambridge University Press.

——— 1966. "The Frontier Settlement in Syria", Charles Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago, University of Chicago Press, 259-68.

Makovsky, R. 1984. "Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem", *Archivum Ottomanicum*, IX, 91-127.

Mardin, Şerif 1962. *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, Princeton University Press.

Masson, Paul 1911. *Histoire du commerce français dans le Levant*, Paris, Librairie Hachette.

Masters, Bruce 1988. *Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo 1600-1750*, New York, New York University Press.

McDowall, David 1972. "The Druze Revolt, 1925-27, and its Background in the Late Ottoman Period", yayımlanmamış tez, St Antony's College.

McGowan, Bruce 1981. *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge, Cambridge University Press.

McGowan, Bruce 1981. "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, II, 1, Bahar-Yaz sayısı, 57-63.

Mehmed Refik ve Mehmed Behçet 1916/1335. *Beyrut Vilayeti*, İstanbul, Vilayet Matbaası.

Mehmed Tahir, 1911-12/1330. *Siyasete müteallik asar-ı islamiyye*, İstanbul.

——— 1907-08/1325. *Ahlak Kitablarımız*, İstanbul.

Melce'ü't-Tabbahin. 1884/1260. İstanbul.

Meriwether, Margaret 1981. "The Notable Families of Aleppo, 1770-1830, Networks and Social Structure", yayımlanmamış doktora tezi, University of Pennsylvania.

Meşrebzade Mehmed Arif 1837/1252. *Camiü'l-icareteyn*, İstanbul.

Mironov, Boris 1986. "Le mouvement des prix des céréales en Russie du XVIIIe siécle au début du XXe siécle", *Annales E.S.C.*, XLI, 1, 217-51.

Morana, Antonio Maria 1799. *Relazione del Commerzio d'Aleppo*, Venedik, Francesco Andreola.

Mouffe, Chantal 1979. "Hegemony and Ideology in Gramsci", Chantal Mouffe (ed.), *Gramsci and Marxist Theory*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 168-209.

Moutafchieva, Vera P. 1962. *Agrarian Relations in the Ottoman Empire, XV-XVI. Centuries* (Bulgarca), Sofya, İngilizce çev. 1982, Boulder, East European Monographs.

Murphey, Rhoades 1988. "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern East", *Food and Foodways*, II, 1, 217-63.

——— 1979. "The Veliyuddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations Between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice to Kings", *Belleten*, XLIII, Temmuz, 547-72.

Naff, Alixa 1972. "A Social History of Zahle, the Principal Market Town in 19th Century Lebanon", yayımlanmamış doktora tezi, University of California, Los Angeles.

Nagata, Yuzo 1987. "Notes on the Managerial System of a Big Farm (Çiftlik) in the mid-18th Century Turkey", *Annals of the Japan Association for Middle East Studies*, 2, 319-41.

——— 1979. *Materials on Bosnian Notables*, Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa.

——— 1976a. *Muhsinzade Mehmed Paşa ve Ayanlık Müessesesi*, Tokyo, Monografi serisi, no. 6.

——— 1976b. *Some Documents on the Big Farms (Çiftliks) of the Notables in Western Anatolia*, Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Studia Culturae Islamicae, no.4.

Nanninga, J.G. (ed.) 1966. *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Vierde deel: 1765-1826*, The Hague, M.Nijhoff.

Niewenhuis, Tom 1982. *Politics and Society in Early Modern Iraq: Mamluk Pashas, Tribal Shaykhs and Local Rule Between 1802-1831*, The Hague, M.Nijhoff.

Ochsenwald, William L. 1980. *The Hijaz Railroad*, Charlottesville, University Press of Virginia.

Olivier, G.A. 1801. *Voyage dans l'Empire ottoman, l'Egypte et le Perse*, II, Paris.

Olson, Robert 1976. *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations*, Bloomington, Indiana University Press.

Orhonlu, Cengiz 1988. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İskan*, 2.bas., Ankara, Eren Yayınları.

Owen, Roger 1981. *The Middle East and the World Economy, 1800-1914*, Londra, Methuen.

el-Ömeri, Muhammed Emin 1967. *Menhalü'l-Evliyya ve Meşrebü'l-Asfiya min Sedatü'l-Musulü'l-Hadba*, Said Diwache (ed.), Musul.

el-Ömeri, Yasin bin Hayrullah 1955. *Munyatü'l-Udeba fi Ta'riki'l-Musulü'l-Hadba*, Said Diwache (ed.), Musul.

——— tarihsiz. *Zübdetü'l-Asarü'l-Celiya fi'l-Havadisü'l-Ardiyya, İmad Abdü's Selam Ra'uf*, Necef, Matba'atü'l-Adab.

Özkaya, Yücel 1977. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

Pamuk, Şevket 1987a. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, Cambridge, Cambridge University Press. [*Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Ankara, 1984, Yurt Yayınları].

——— 1987b. "Commodity Production for Export and Changing Relations of Production in Ottoman Agriculture in the 19th Century", Huri İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 178-202.

——— 1984. "The Ottoman Empire in the Great Depression of 1873-1896", *Journal of Economic History*, XLIV, 1, Mart, 107-18.

Panzac, Daniel 1985a. "Les échanges maritimes dans l'Empire ottoman au XVIIIe siécle", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 39, 177-88.

——— 1985b. *La Peste dans l'Empire Ottoman, 1700-1850*, Louvain, Peeters. [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba, 1700-1850*, İstanbul, 1997, Tarih Vakfi Yurt Yayınları.]

——— 1973. "La Peste à Smyrna au XVIIIe siécle", *Annales E.S.C.*, XXVIII, 4, Temmuz-Ağustos, 1071-91.

Paris, Robert 1957. *Histoire du commerce de Marseille*, V, *1660-1789*, Paris, Librairie Plon.

Parmentier, P. 1919. *L'Agriculture en Syrie et en Palestine*, Marsilya, Chambre de Commerce de Marseille.

Pascual, Jean-Paul 1984. "The Janissaries and the Damascus Countryside at the Beginning of the Seventeenth Century According to the Archives of the City's Military Tribunal", Tarif Khalidi (ed.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Beyrut, American University of Beirut, 357-70.

——— 1983. *Damas à la fin du XVIe siècle après trois actes de waqf ottoman*, Şam, Institut français de Damas.

——— 1979. "Environnement et alimentation dans le Hawran au XIXe siècle", *Proceedings of the Second International Conference on the History of Bilad al-Sham*, Şam.

Paxton, J.D. 1839. *Letters on Egypt and Palestine*, Lexington, A.T.Skillman.

Pellet, P.L. ve J.Jamalaian 1969. "Observations on the Protein-Calorie Value of Middle Eastern Foods and Diets", Thomas Stickley ve diğ. (ed.), *Man, Food and Agriculture in the Middle East*, Beyrut, American University of Beirut Press, 621-48.

Peri, Oded 1983. "The Waqf as an Instrument to Increase and Consolidate Political Power", *Asian and African Studies*, XVII, 1-3, Kasım, 47-62.

de Planhol, Xavier 1958. *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens, nomadisme et vie paysanne*, Paris, Adrien Maisonneuve.

Polk, William 1963. *The Opening of South Lebanon, 1788-1840*, Cambridge, Harvard University Press.

Portes, Alejandro ve Robert L.Bach 1985. *Latin Journey*, Berkeley, University of California Press.

Post, George E. 1880. *Flora of Syria, Palestine and Sinai*, I, Beyrut, American University of Beirut.

Posthumus, N.W. 1946. *Inquiry into the History of Prices in Holland*, Leiden.

Quataert, Donald 1987. "A Provisional Report Concerning the Impact of European Capital on Ottoman Port Workers, 1889-1909", Huri İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 300-08.

——— 1973. "Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908", yayımlanmamış doktora tezi, University of California, Los Angeles.

Rabbath, Antoine 1905. *Documents inédits pour servir à l'histoire du christianisme en Orient*, I, Paris, A.Picard et fils.

Rafeq, Abdul Karim. "Gesellschaft, Wirtschaft und politische Macht in Syrien, 1918-1925", Linda S.Schilcher ve Claus Scharf (ed.), *Der Nahe Osten in der Zwischenkriegszeit*, Wiesbaden, Institut für Europäische Geschichte Mainz/Steiner Verlag.

——— 1984. "Land Tenure Problems and their Social Impact in Syria around the Middle of the Nineteenth Century", Tarif Khalidi (ed.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Beyrut, American University of Beirut Press, 371-396.

——— 1981. "Economic Relations between Damascus and the Dependent Countryside, 1743-71", Abraham Udovitch (ed.), *The Islamic Middle East, 700-1900*, Princeton, N.J., The Darwin Press, 653-85.

——— 1966. *The Province of Damascus, 1723-1783*, Beyrut, Khayats.

Ra'uf, imad Abdü's-Selam 1982. "Suveri mine'l-alakatü'z-Ziraiyye fi Ibanü'l-Karni's-samin aşer: Dirase fi Vesaiki Tarihiyyeti'l-Cedide", *el-Mevrid*, XI, 29-38.

——— 1976. *el-Musul fi'l-Ahdü'l-Osmani: Fetretü'l-Hükmü'l-Mahalli*, Necef.

Rich, Claudius James 1836. *Narrative of a Residence in Koordistan*, Londra, James Duncan, Peternoster and Row.

Richards, Alan 1979. "The Political Economy of *Gutswirtschaft*: A Comparative Analysis of East Elbian Germany, Egypt and Chile", *Comparative Studies in Society and History*, XXI, 4, 483-518.

——— 1977. "Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882", *Review*, I, 2, Güz sayısı, 3-49.
Rizqallah, Kamel ve Fawzeya Rizqallah 1978. *La préparation du pain dans un village du delta égyptien*, Paris, FAO.
Romano, Ruggerio 1956. *Commerce et prix du blé à Marseille au XVIIIe siècle*, Paris, Armand Colin.
Röhrborn, Karl 1978. "Konfiskation und Intermediäre Gewalten im Osmanischen Reich", *Der Islam*, LV, 2, 345-51.
——— 1973. *Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin, Walter de Gruyer.
Ruppin, A. 1918. *Syria. An Economic Survey*, New York.
——— 1917. *Syrien als Wirtschaftsgebeit*, Berlin, B.Harz.
Russell, Alexander 1794. *A Natural History of Aleppo*, Londra, G.G. and Robinson.
Sadat, Deena 1972. "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century", *Journal of Modern History*, XLIV, 3, Eylül, 346-63.
——— 1969. "Urban Notables in the Ottoman Empire: The Ayan", yayımlanmamış doktora tezi, Rutgers University.
Sakaoğlu, Necdet 1984. *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Ankara, Yurt Yayınları.
Saleh, Zaki 1966. *Britain and Mesopotamia: 1600-1914*, Bağdat, Ma'arif Press.
Schilcher, Linda Schatkowski 1985. "The Famine in Syria of 1915-1918", D.Hopwood, M.Maoz ve J.Spagnola (ed.), *Festschrift in Honor of Albert Hourani*, Londra.
——— 1985. *Families in Politics. Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgart, Steiner Verlag, Berliner Islamstudien no.2.
——— 1975. "Ein Modelfall indirekter wirtschaftlicher Durchingung: Das Beispiel Syrien", *Geschichte und Geselschaft*, I, 4, 483-505.
Schölch, Alexander 1986. *Palästina um Umbruch 1856-1882, Untersuchungen zur wirtschaftlichen und sozio-politischen Entwicklung*, Stuttgart, Steiner Verlag, Berliner Islamstudien no.4.
——— 1981. "Zum Problem eines aussereuropäischen Feudalismus: Bauern und Händler im Libanon und in Palästina osmanischer Zeit", *Peripherie. Zeitschrift für Politik und Ökonomie in der Dritten Welt*, V, 6, 107-121.
Scott, James 1977. "Hegemony and the Peasantry", *Politics and Society*, VII, 3, 267-96.
Seddon, David 1986. "A New Paradigm for the Analysis of Agrarian Relations in the Middle East", *Current Sociology*, XXXIV, 2, Yaz sayısı, 151-72.
Sefercioğlu, Nejat 1985. *XVIII. Yüzyıla Ait Yazma Bir Yemek Risalesi*, Ankara, Feryal Basımevi.

Shanin, Theodore (ed.) 1971. *Peasants and Peasant Societies*, Middlesex, Penguin Books.

Skinner, W.G. 1985. "The Structure of Chinese History", *Journal of Asian Studies*, XLIV, 2, 271-92.

Slim, Souad Abou el-Rousse 1987. *Le métayage et l'impot au Mont-Liban (XVI-I^r et XVIIIe siécles)*, Beyrut, Dar el-Machreq Sarl.

Sluglett, Peter ve Marion Farouk-Sluglett 1984. "The Application of the 1858 Land Code in Greater Syria: Some Preliminary Observations", Tarif Khalidi (ed.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Beyrut, American University of Beirut Press, 409-421.

Soysal, Mustafa 1976. *Die Siedlungs und Landschaftsenwicklung der Çukurova*, Erlangen, Vorstad der Fränkischen Geographischen Gesellschaft.

Stahl, Henri 1980. *Traditional Romanian Village Communities*, Cambridge, Cambridge University Press.

Steppat, Fritz 1979. "Die Entwicklungskraft der ländlischen Gesellschaft. Ein Versuch vergleichender Geschichtsbetrachtung", Ulrich Haarman ve Peter Bachmann (ed.), *Die Islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit*, Wiesbaden, Steiner Verlag, 642-56.

Stoianovich, Traian 1979. "Balkan Peasants and Landlords and the Ottoman State: Familial Economy, Market Economy and Modernization", N.Todorov (ed.), *La révolution industrielle dans le sud-est européen. XIXe siècle*, Sofya, Institut d'Etudes Balkaniques-Musée national polytechnique, 164-204.

——— 1966. "Le ma ïs dans les Balkans", *Annales E.S.C.*, XXI, 5, 1026-40.

——— 1960. "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, XX, 2, Haziran, 234-313.

——— 1953. "Land Tenure and Related Scores of the Balkan Economy, 1600-1800", *Journal of Economic History*, XIII, Güz sayısı, 398-411.

Sugar, Peter 1978. "Major Changes in the Life of the Slav Peasantry under Ottoman Rule", *International Journal of Middle East Studies*, IX, 2, 297-305.

Sunar, İlkay 1980. "Economie et politique dans l'Empire ottoman", *Annales E.S.C.*, XXXV, 3/4, 551-79.

Südenhorst, Julius Zweidinek von 1873. *Syrien und seine Bedeutung für den Welthandel*, Viyana, A.Hölder.

Svoronos, Nicolas 1956. *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France.

Syrett, David 1985. *Neutral Rights and the War in the Narrow Seas, 1778-1782*, Fort Leavenworth, Kansas, Combat Studies Institute, US Army Command and the General Staff College.

Taeschner, Franz, "Çorum" maddesi, *EI²*, Leiden, E.J.Brill.
Tezel, Y.Sezai 1982. *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara, Yurt Yayınları.
Thieck, Jean-Pierre 1985. "Décentralisation ottomane et affirmation urbaine à Alep à la fin du XVIIIe siècle", *Mouvements communautaires et espaces urbains au Machreq*, Beyrut, CERMOC, 117-68.
Thompson, E.P. 1971. "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Past and Present*, 50, 76-136.
Tresse, R. 1937. "Usages saisonniers et dictons sur le temps dans la région de Damas", *Revue des études islamiques*, X, 1, 1-40.
Turkowski, Lucien 1969. "Peasant Agriculture in the Judean Hills", *Palestine Exploration Fund Quarterly*, Ocak-Haziran ve Temmuz-Aralık, 21-33, 101-12.
Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, 1977. II, Ankara, Vakıflar İdaresi.
Uluçay, Çağatay 1955. *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, Berksoy Basımevi.
——— 1946. *Manisa Ünlüleri*, Manisa.
——— 1944. "Karaosmanoğullarına Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, II, 193-207, 300-308, 434-440; III, 13, 117-26.
Uluçay, Çağatay ve Gökçen, İbrahim 1939. *Manisa Tarihi*, İstanbul, Resimli Ay Matbaası.
Valensi, Lucette 1985. *Tunisian Peasants in the 18th and 19th Centuries*, Cambridge, Cambridge University Press.
Van Bath, Slicher 1963. *The Agrarian History of Europe, A.D. 500-1850*, Londra, Edward Arnold.
Vatter, Sherry 1979. "Sales Documents in Shari'a Court Records of the 19th Century", *Proceedings of the Second International Conference on the History of Bilad al-Sham*, Şam, 101-22.
Veinstein, Gilles 1987a. "Une communaut' ottomane: les Juifs d'Avlonya (Valona) dans la deuxième moitié du XVIe siècle", Gaetano Cozzi (ed.), *Gli ebrei e Venezia. Secoli XIV-XVIII*, Milano, Comunità, 781-828.
——— 1987b. "Le patrimoine foncier de Panaybte Bénakis, *kocabaşı* de Kalamata", *Journal of Turkish Studies* (*Raiyyet Rüsumu. Essays Presented to Halil İnalcık*), II, 211-33.
——— 1986. "Un achat français de blé dans l'Empire ottoman au milieu de XVIe siècle", Hamit Batu ve Jean-Louis Bacqué-Grammont (ed.), *L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France*, İstanbul/Paris, Isis, 15-36.
——— 1984. "Les "çiftlik" de colonisation dans les steppes du nord de la mer

Noire au XVIe siècle", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (Ömer Lütfü Barkan'a Armağan)*, XLI, 1-4, 177-210.

——— 1981. "Trésor public et fortunes privées dans l'Empire ottoman (milieu XVIe-début XIXe siècle)", *L'argent et la circulation des capitaux dans les pays méditerranéens (XVIe-XXe siècles)*, Cahiers de la Méditerranée, Nice, 121-134.

——— 1979. "Review of Nagata's "Some Documents on the Big Farms", *Turcica*, XI, 296-97.

——— 1976. "Ayan de la region d'Izmir et commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)", *Etudes balkaniques*, XII, 3, 71-83; ayr. *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* içinde, 1975, 20, 131-47.

Veinstein, Gilles ve Yolande Triantafyllidou-Baladi' 1980. "Les inventaires après décès ottomans de Crète", Ad van der Woude ve Anton Schuurman (ed.), *Probate Inventories. A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*. A.A.G. Bijdragen, no: 23, Wageningen, Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool, 191-204.

Venzke, Margaret 1981. "The Sixteenth-Century Ottoman *Sanjak* of Aleppo: A Study of Provincial Taxation", yayımlanmamış doktora tezi, Columbia University.

Vergopoulos, Kostas 1978. *Le capitalisme difforme*, Paris, Maspero.

Volney, C.F. 1825. *Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785*, 2 c., Paris, Parmentier.

Wallerstein, Immanuel 1989. *The Modern World-System*, III: *The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s*, New York, Academic Press.

——— 1980. "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", Halil İnalcık ve Osman Okyar (ed.), *Social and Economic History of Turkey, 1071-1920*, Ankara, Meteksan, 117-22.

——— 1974. *The Modern World-System*, I: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, Academic Press.

Warriner, Doreen 1948. *Land and Poverty in the Middle East*, Londra, Royal Institute of International Affairs.

Weber, Max 1906. "Capitalism and Rural Society in Germany", H.Gerth ve C.W.Mills (ed.), 1958, *From Max Weber*, New York, Oxford University Press.

Wehr, Hans 1966. *Dictionary of Modern Written Arabic*, Ithaca, Spoken Language Service.

Wetzstein, J.G. 1857. "Der Markt in Damascus", *Zeitschrift der Deutchen morgen ländischer Gesellschaft*, XI, 475-525.

Williams, Blow J. 1972. *British Commercial Policy and Trade Expansion, 1750-1850*, Oxford.

Wirth, Eugen 1971. *Syrien, eine geographische Landeskunde*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

——— 1963. "Die Rolle tscherkessischer "Wehrbauern" bei der Wiederbesiedlung von Steppen und Odland im Osmanischen Reich", *Bustan*, IV, 16-19.

Wittman, William 1971. *Travels in Turkey, Asia Minor, Syria and Across the Desert into Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801*, New York, Arno Press.

Wolf, Eric 1982. *Europe and the People Without History*, Berkeley, University of California Press.

——— 1966. *Peasants*, New Jersey, Prentice Hall.

Wright, W.L. 1935. *Ottoman Statecraft. The Book of Counsel for Vezirs and Governers (Nasa'ih ül-vüzera ve'l-ümera) of Sarı Mehmed Pasha, the Defterdar*, Princeton, Princeton University Press.

Yannoulopoulos, Yannis 1981. "Greek Society on the Eve of Independence", R.Clogg (ed.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Londra, Macmillan, 18-39.

Yediyıldız, Bahaeddin 1975. *Institution du vaqf au* XVIIIe *siècle en Turquie: étude socio-historique*, Paris.

DİZİN

Abdal Musa tekkesi 55
Abdülkadir el-Cezayiri 192, 194
Adana 102
Adriyatik 52
Afrika 132
agio 114
ağnam 67
Akdağ 37
Akdeniz 151, 191, 209
Akhisar 101, 102
Akka 153, 183, 191
Akkerman 39
Ak Şemseddin 20
Âli 37
Ali Paşa (Tepedelenli) 98
Almanya 7, 36, 104-106, 200
Amasya 98
Amediye 169
Amerika 3, 8, 103, 153, 193, 207
Amerikan Bağımsızlık Savaşı 116
Amerikan İç Savaşı 164
Amsterdam 105, 119
angarya 1, 6, 30, 31, 73, 78
Ankara 41, 101, 113
Araboğlu 33, 107
Araboğulları 107
arazi vergisi 188
Arazi Kanunnamesi (1858) 12, 49, 60, 94, 137, 163, 195
Arnavutluk 25, 40, 52
arpalık 18, 22, 23, 46
Asad, Talal 175
Asya 3
Asya tipi üretim tarzı 23
Avlonya 42
Avrupa 2, 11, 22-24, 29, 32, 33, 36, 51, 57, 79, 80, 82, 104-106, 111, 114, 118, 119, 131-135, 137-139, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 165, 168, 186, 190, 191, 193, 195, 196, 200, 204, 207
Avustralya 207
Avusturya 32, 103
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 46
Avusturya savaşları 44
âyân 3, 5, 10, 11, 13, 14, 21, 22, 24-26, 33, 34, 43, 48, 54, 55, 59, 70, 82-84, 98-100, 107, 109-111, 120, 122-126, 128-130, 136, 144, 161, 162
Aydın 12, 16, 86, 91, 101, 102, 108, 121, 122
Aymard, Maurice 53
Ayn-ı Ali 37
ayni kira 28, 51
ayni vergi 66, 72, 78, 97, 197
Ayvalık 84
Azm ailesi 158, 162, 191-193, 205

Bâbıâli 163
Bağdat 168, 169, 173, 178, 181
bağımsız, serbest köylüler 1, 2, 5, 7,

10, 57-59, 63, 64, 67, 70, 79, 141, 144, 170, 171, 211
Bakır 101
Balkanlar 8, 9, 17, 25, 36, 51, 124, 129, 140, 145, 153
Baltalimanı Ticaret Antlaşması 119
Balzac, Honoré de 82
banker, bankerlik 117, 126, 204
Barkan, Ömer L. 41
Basra 168
başmaklık 46
Batı Anadolu 25, 26, 28, 34, 50, 52, 84, 103, 107, 110, 118, 119, 122-130, 143, 152, 162
Batı Avrupa 4, 5, 9, 36, 111
Bayındır 101
Beaujour, Félix 50
Bedeviler 145, 149, 150, 152, 156, 158, 211
Behzani köyü 173, 177, 179
Bekaa 152
Benakis, Panayot 42
Bereketli Hilal 13, 144, 149, 153, 157, 158, 162
Bergama 101, 102
Bertile köyü 167, 180-182
Beşike köyü 173, 182, 183
beylerbeyi 108
Beyrut 154, 195
Biladü'ş-Şam 154
Birinci Dünya Savaşı 186, 197
Bizans 17
Bobek, Hans 200
Bohemya 36
Bosna 25, 51, 52
Bowring, John 169, 170
Braudel, Fernand 36, 52, 53
Bulgar köylü isyanı 28
Bulgaristan 25, 28, 52, 60, 63
Burhaniye 87
burjuvazi 6
Bursa 101, 114, 127
Busch-Zantner, Richard 24, 36
büyük kaçgun 44
Büyük Menderes 101, 122

caba 69, 71
Cabbarzade 100
Carcassone 112
Cebel-i Lübnan 154, 158, 160-164
Cebel Maklub 183
Celali isyanları 21, 44, 53, 79
Celililer 163-173, 180, 183, 184
Celilizade Ahmed Paşa 174
Celilizade Fettah Paşa 182, 184
Celilizade Hüseyin Paşa 167, 182, 183
Celilizade Mehmed Paşa 182
Celilizade Numan Paşa 173
Celilizade Osman Paşa 183
Celilizade Süleyman Paşa 183
Cezar, Yavuz 49, 98-100
Cezayir 192, 194
Cezzar Ahmed Paşa 162, 191
Chayanov, A.V. 64
cizye 180, 183
el-Cubur aşireti 184
Cvetkova, Bistra 37, 45
Cvijic, J. 24

Çaltı köyü 20
Çerkezler 194
çevrelleşme 6, 146; süreci 62, 63, 130; teorisi 23, 36, 63, 164
çift-hane sistemi 15-19, 22-24, 31, 39, 40, 45, 47, 48, 51, 53
çiftlik 1-3, 7-10, 12-14, 16, 21, 22-32, 33, 35-42, 44-50, 52-56, 57,

63, 70, 71, 96, 97, 124, 128, 140-145, 152, 153, 162, 170, 171, 191, 194, 201, 202, 206, 208, 210, 211
çiftlik-köyler 24, 25
çitleme 8, 12, 124
Çukurova 14, 137

Davud Paşa (Bağdatlı) 169
d'Issay 105
deflasyon 146, 147
Defterdarlık 19, 20, 21
Denizli 101
deveto 45
devlet mülkiyeti 60, 68, 139
Dicle 181
divani gelir 67
Diyarbakır 168, 169, 179, 182, 183
Dniester vadisi 39
Doğu Akdeniz 9, 24, 101, 103, 104, 111, 112, 115, 116, 118, 126, 129, 143, 145-147, 150, 153, 154, 156, 160
Doğu Anadolu 69, 110, 124, 129, 137
Doğu Avrupa 4-8, 12, 13, 23, 171, 172
Doğu Hindistan Kumpanyası 173
Doğu Karadeniz 124
Doğu Roma 11
Drama 126
dünya ekonomisi 23, 36, 62, 101, 118, 129, 130, 140, 145-147, 156, 157, 158, 162, 164, 206
dünya kapitalist sistemi 2
dünya pazarı 13, 60, 62, 165, 196, 208, 211, 212
dünya-sistemleri tezi 6
Dürziler 193
Düyun-ı Umumiye 136

Edrcmit 42, 83, 84, 86-89, 91-96
Eflak-Boğdan 52
Ege 13, 52
Ege adaları 105, 108, 117, 124
Elbe 4, 7, 69
Elmalı 55
emek-yoğun teknikler 69, 71
Enderun 61
enflasyon 43, 108, 109, 114, 146, 147, 149, 168
Epir 25, 52
Erzurum 16

feodalizm, feodal ilişkiler 2, 4, 7, 11, 12, 30-33, 35, 39, 137, 166, 190, 204; ayrıca bkz. toprak mülkiyeti
Feridun Ahmed Bey 20, 38
Filistin 152, 158, 162, 165, 190, 191, 195, 203
Fransa 7, 9, 11, 101, 103, 104, 112, 115-118
Fransız Devrimi 104, 105, 115, 116, 118, 191

Gandev, Christo 26, 32, 36, 39, 45, 50
geçimlik ekonomi 60, 62, 72, 201; tarım 138, 203
geçinebilme hakkı 60, 63
Gediz 101, 122
girişimci, müteşebbis 19, 22, 167, 175, 203-205, 207-211
Girit 41, 84
gospodarlık 30, 31
göçebeler 39, 65, 121, 125, 127, 128, 136, 140, 194, 195, 198, 199
göçerler 77, 137, 149, 170, 184, 199
Gökalp, Altan 91, 93

Göknil, Nedim 83, 84
Gönen 83
Göynük kasabası 20
Grundherrschaft 4, 51, 143, 145, 156, 157
el-Gute vahası 172
Güney Anadolu 25, 52, 129
Güney Avrupa 49
Güneydoğu Avrupa 52
Güre köyü 88, 89
Gutsherrschaft 4, 51, 143
Güzelhisar 102

Hacı Ahmed (Balyalı) 91
Hacı Hüseyin 126
Hacı Mehmed Ağa (Teke müteselli-mi) 25-27, 50
Halep 151, 154, 157-159, 161, 168, 169
hali çiftlik 21
Hama 151, 158, 192
hanut 201, 202
has 39, 45-47, 53, 167, 168
hassa çiftliği 41
Havran 83, 151, 202, 206-208
Havran-ı Kebir 89
Havza 51, 55, 98-100
Hayfa 153, 195, 208
Hicaz 169
Hille 178
Hindistan 147
hizmet-i mübaşiriye 87
Hollanda 104, 105, 117-119
Humus 158

Irak 12, 165
ıslah 18, 19, 22, 25, 32, 38, 40, 63, 74, 94, 178

İbrahim Paşa 154
İç Anadolu 8, 28, 57, 665
icar 28
icare-i muaccele 29
ikinci serflik 6, 36, 37, 52
İkinci Dünya Savaşı 94
ikta 17
iktacılar 190
ilmiye 19, 61
iltizam 10, 13, 22, 47, 48, 54, 76, 79, 85, 86, 132, 166, 168, 170, 176, 207
İngiltere 103, 105, 106, 116, 118, 119, 133, 134, 169
İran 71, 1123, 147, 169, 200
İrlanda 154
iskân 7, 65, 136, 137, 140
İslam 11, 15, 38, 61, 66, 191
İsmaililer 194
İspanya 116
İstanbul 48, 73, 82, 84, 86, 87, 89, 91, 92, 94, 95, 97, 101, 113, 114, 124, 125, 153, 159, 168
İsveç 117
İsviçre 104-106
İtalya 3, 82, 83, 104, 105
İvrindi 86, 87
izba 3, 159
İzmir 3, 26, 51, 53, 55, 84, 86, 101-120, 122, 127
junker 3

kaçak köylüler 19, 43
kadı 16, 21, 41, 42, 58, 59, 66, 67, 87,
kadı sicilleri 32, 36, 49, 55
Kafirni 77
Kafkasya 124
kaidler 82

Kalamata 42
kalyoncu bedeliyesi 87
kapitalist dünya sistemi 145
kapitalizm, kapitalist ilişkiler 2, 5, 11, 12, 23, 32, 35, 45, 51, 99, 133, 135, 184, 194, 200, 210
kapitülasyonlar 29
kapusuz levend 44
Kara Kuş köyü 181, 182
Kara Mustafa ailesi 173
Kara Osman Ağa 123
Karadeniz 38, 39, 52, 162
Karahisar-ı Demirli 72, 77
Karamlis köyü 181
Karaosmanoğlu 50, 102, 108-110
Karaosmanoğlu (Karaosmanzade) ailesi 13, 28, 33, 54, 86, 100, 102, 107, 110, 122, 123, 126
Karaosmanoğlu Hacı Mehmed 123
Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa 33, 48, 54, 55, 108
Karaosmanoğlu Hacı Ömer 122, 123
Karaosmanzade el-Hac Hüseyin Ağa 25-27, 33, 50, 51, 54, 55, 86, 126
Karaosmanzade Yetim Ahmed Ağa 54
Karasi sancağı 87
Kasaba 101, 108
Kasım el-Ömeri 173
el-Kasımî 202, 203, 205
Kayseri 41
Kazdağlı çiftliği 96
Kefe 39
Kemer (Burhaniye) 95, 96
Kemer-i Edremit (Burhaniye) 83, 84, 88
kethüda 23, 30
Kevser ırmağı 173
Kınık 102
Kırım 73, 124, 140
Kırım savaşı 147, 164, 193
Kırkağaç 101, 102
Kiroski, P. 49
Kisravan 163
Kitab-ı Müstetab 37, 43
knezler 31
Koçi Bey 37, 46
kolonileşme 24
kolonileştirme 7, 39, 128
Kondratieff çevrimleri 146
Korfu 116
Koron 42
Kosova 25, 52
köle, köle emeği 8, 20, 21, 31, 33, 39, 44, 51, 139, 141, 211
Köprü 51
Kör İsmailoğlu Hüseyin 51, 55, 99, 100
Kudüs 126
Kunt, Metin 46
kuru tarım 190-193, 196, 199, 201, 203, 205, 206, 208-211
Kuzey Anadolu 72
küçük köylü mülkiyeti 107, 109, 111, 137, 138, 142
küçük köylülük 2, 3, 13, 135, 144, 164
küçük mülkiyet 5
küçük toprak sahipleri 4
Küçük Menderes 101
Kürtler 125
Kütahya 86, 87, 89

Languedoc 111, 116
latifundia 3
Latin Amerika 3, 137
Lazlar 125

Lazoğlu Anton 87, 88, 89, 93
Londra 117
lord 4, 6, 7, 11, 12
Lübnan 190
Lyon 117

Maarratü'n-Numan 158
Mahmud II 99, 126
Makedonya 25, 49, 52, 143
malikâne 2, 6, 7, 22, 23, 33, 47, 48, 65, 67, 68, 145, 158, 166-168, 172, 177, 191, 201
malikâne-divani sistemi 65, 67
Malta 116, 117
Malthus 64, 68, 69, 70
Manastır 50
Manisa 48, 54, 86, 101, 102
manoryalizm 190
Marksist teori 35, 37
Marsilya 84, 101, 102, 104, 106, 117
Mavrokordato 105
McGowan, Bruce 40, 42, 49, 50, 51, 52, 82, 167
Mehmed Ağa (Yeğen) 29
Mehmed Paşa (Sarı) 37
Mehmed Paşa (Sokollu) 20, 38
Mehmed Paşa (Tekelioğlu) 55
Mehmed Ali Ağa 91
Mehmed Ali Paşa 191, 192
Mekke 83
memleket mesarifi 87
Memlûkler 190, 191
Meriç vadisi 25, 52
Merki köyü 182, 183
meşeddi maska 202, 203
Metohija 25
mevat arazi 7, 8, 18-21, 23, 24, 32, 38, 39, 40, 45, 47, 63, 74
mevsimlik işçi 32, 110, 141, 184, 203
Meydani hizbi 205
mezra 21, 69, 70, 74, 171, 172, 174, 191, 201, 202, 210
Mısır 3, 9, 25, 52, 61, 101, 111, 117, 127, 136, 146, 148, 150, 153, 164, 187, 190-192, 207
Midilli 89
Mihaliç (Karacabey) 83, 87, 90, 95
miri arazi, topraklar 2, 7, 10, 16-25, 29-33, 37, 38, 41, 47, 67, 92, 138, 139, 159, 167, 179, 195, 198, 201, 208
Molova 89
monarşi 6, 7
Mora 16, 42, 105, 108, 124
muaccele 28, 29, 31
muhacir, göçmen 7, 69, 71, 108, 110, 121-125, 128-130, 140, 160, 194
muhassıl 54, 86, 122, 126, 202, 203
mukataa 21, 22, 24, 25, 29-34, 47, 48, 54, 202
mukataa-iltizam sistemi 33, 34
mukataa-malikâne sistemi 21
murabi 203, 204
Murad III 16
musha 157
Musul 13, 16, 166-175, 177, 178, 180-184
muşa 129, 203
muzarî ("çiftçi") 203
mülk, mülk arazi 18, 20
mülk tahsisi 18
mülk tarla 41
mültezim 10, 13, 14, 22, 23, 30, 33, 34, 47, 48, 54, 55, 59, 76, 108, 111, 132, 164, 176, 202, 203, 207

Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa 42, 83, 84, 86, 87, 90, 99, 100
müsadere 1, 5, 11-13, 55, 66, 84, 85, 93, 96, 100, 123, 195
müstecir (kiracı) 203
mütesellim 25-27, 50, 54, 87, 88, 122, 126

Nadir Şah 167, 181, 183
Nagata, Yuzo 28, 33, 49, 50, 54
nakdi kira 6, 28, 51
nakdi vergi 72, 76, 77
Napoléon savaşları 52, 95, 104, 116-119, 126, 146, 191
Nebi Ciryis Camii 180
Nebi Şit Camii 174
Nerdivanlu köyü 20
nüzul 71

Orta Anadolu 65, 68-70, 72, 73, 76, 78, 79, 83, 162
Orta Avrupa 29, 32, 36, 39, 52, 200
Ortadoğu 3, 15, 43, 133, 134, 147, 200
Ortadoğu imparatorluk geleneği 17
ortakçı, ortakçılık 8, 16, 18-20, 24, 28, 32, 39, 51, 71, 73, 78, 96, 108, 125, 126, 141, 176, 177, 179, 185, 189, 203, 211
Osmanlı-İran savaşları 168
Osmanlı-Rus savaşları 44, 123
Osmanlı-Safevi savaşları 113
Osmanlıcı teori 37

Ödemiş 101
Ömeri ailesi 168 173
örf, örfi hukuk 12, 15, 32, 60, 61, 94
öşür 45, 54, 67, 71, 72, 75, 76, 150, 151, 177, 188, 198
özel mülkiyet 11, 12, 16, 21, 33, 38, 45, 60, 61, 133, 135, 137, 139, 140, 141, 142, 167, 171, 177
Özkaya, Yücel 37

Papazlı köyü (Altınoluk) 88
paternalist ideoloji 60, 62-64
paternalist model 61
Pax Britannica 163
Pers İmparatorluğu 17
Petrocochino 105
Peyssonnel, Charles de 33, 50, 55
de Planhol, Xavier 84
plantasyon 3, 8, 9, 50, 51, 143, 157, 209-211
plantasyon benzeri çiftlikler 18, 21-25, 27, 32, 48, 210
Polog 49
Polonya 36
pronoia 17
Prusya 3
putting-out sistemi 200, 201, 203, 204, 209, 211

Rafeq, Abdul Karim 201, 202
Ragusa (Dubrovnik) 53
Ralli 105
reaya 10, 12, 13, 16, 18-22, 26-29, 31, 36-38, 40-42, 43-46, 48, 49, 51, 53, 54, 59, 78, 81, 82, 141, 166
rentenkapitalismus 200
resm-i çift 67
resm-i çiftlik 39
Rich, Claudius James 173
Rodocanachi 105
Roma 11, 91
Roma Hukuku 11
Rumeli 32, 33, 79, 123, 136

Rusya 103
Rüstem Paşa (Sadrazam) 53

Sadat 36
Said Paşa 178
Sakarya nehri 20
Sakız 106, 113
Sanayi Devrimi 163
sarıca 44
Saruhan 25, 50, 122
Sayda 154, 158
sekban 44
Selanik 53, 101, 103, 105, 114
Selaniki 37
Selim III 87
Serez 25, 33, 50
serf 4, 5, 6, 10, 11, 16, 32, 57
serfleşme 4, 70
serfleştirme 2, 6, 9, 13, 36, 73, 166
serflik 36, 37, 52, 139
sermaye 19, 26, 105, 111, 114, 125, 128, 171, 172, 199, 201, 207
sermaye birikimi 6, 15, 78, 99, 118
seyfiye 19, 21, 42
Seyyid Mustafa 55
sınırname 19, 38
Sırbistan 52
Sırp isyanı 45
Sidon 150
Sincar 183
sipahi 15-17, 21, 40-44, 46, 78, 79, 108, 123, 124, 160, 174, 202
Sirem 16
St. Chinian 112
St. Clermont 112
Stoianovich, Traian 24, 36, 42, 45, 50, 52, 53
Subatça 102
sulamalı tarım 24, 190
Suriye 12, 13, 25, 52, 101, 102, 145, 146, 148-150, 153, 154, 157-160, 162, 186-194, 196-198, 200, 201, 204-212
Süleymaniye 169

Şam 82, 158, 161, 162, 172, 188, 192-195, 197, 202, 204, 205, 207, 208
Şayhan 183, 184
şeddad 202-206, 209, 212
Şehrizur 169
şenlendirme 7, 18, 25, 38
şeriat 12, 15, 18, 20, 59, 61, 85
Şihab emirliği 162

tağşiş 108, 110, 114, 148
tahrir defterleri 17, 19, 29, 66, 70, 72-74
Tahvara köyü 174
Tanzimat 30, 31, 100, 193, 205
tapu 12, 29-31, 60, 94, 137, 204
Tarcala köyü 172
tarım işçileri 189
Tay aşireti 184
tefeci, tefecilik 13, 21, 33, 54, 110, 204, 207
Teke 25, 50
Tel Keyfköyü 180
Tel Üsküf köyü 179, 180
temlikname 19, 38
tereke defterleri 25, 28, 41, 55, 84-86, 88, 89, 91, 92, 94-97, 99, 100, 176, 177
Teselya 25, 52
tımar, tımar sistemi 16-21, 35, 37, 38, 40-49, 53, 58, 59, 65-68, 70, 71, 74-76, 78, 79, 87, 88, 108, 157, 159, 160, 173, 202

Tire 27, 101
Tokat 70, 77
toprak/emek oranı 57, 58, 69, 129, 139
toprak mülkiyeti (büyük) 33, 133-135, 137, 138, 140; (feodal) 46
toprak sahipleri (büyük) 2, 4, 5, 8, 9, 11, 12, 21, 22, 33, 36, 107, 108, 111, 189; (feodal) 107
topraksız köylü 10, 32, 44, 69, 71, 123
Trablusşam 150, 153
Trakya 25, 52
Trieste 105
Tuna 25, 26, 29, 36, 52
Tunus 82, 84
Turgutlu 54
Tuzla 88

el-Ukaydat aşireti 184
ulema 12, 21, 39, 61, 62, 64-68, 75, 76, 78, 79, 190, 191, 193, 205

Übeyd Ağa ailesi 172
ücret-i arazi 30
ücretli işçi, işgücü 8, 27, 28, 32, 44, 57, 109-111, 121, 124, 125, 127, 128, 140, 155, 156, 158, 179, 187
ümera 65, 66

vakıf 18, 21, 55, 59, 61, 63, 65, 66, 83, 145, 157, 159, 160, 181, 191, 195, 201, 203, 209
Valizade Süleyman Ağa 90
Venedik 53, 117
vergi/kira 168; yöntemi 5, 171, 175, 177
verlagssystem 200, 201
Vezirköprü 55, 98-100
Vidin 26, 28-30, 32, 36, 39
Viyana kuşatması 123
Vlasto 105
voyvoda 23, 27, 54, 83, 86-88, 90, 95

Wallerstein, Immanuel 36
Weber, Max 5
Wirth, Eugen 200
Wolf, Eric 99

Yazıcı Bali 89
Yenice köyü 20, 38
yeniçeriler 64, 99, 160
Yezidi aşiretleri 183
Yıldız 77
Yunan Bağımsızlık Savaşı 84, 146

Zahir el-Ömer 162
zaim 108
zaviye 65
zeamet 45

Osmanlı ekonomisinin kendine özgü niteliğini anlamak, Osmanlı mirasını anlamanın önkoşuludur. Osmanlı tarihinin küçük köylü işletmelerinden küresel üretim ve ticaret ağlarına doğru evrilişi ve miri toprakların özel mülkiyete dönüşüp dönüşmediği günümüzün en çok tartışılan konularından biridir ve odağında Osmanlı'ya özgü "çiftlik" vardır. Halil İnalcık, Gilles Veinstein, Suraiya Faroqhi, Huri İslamoğlu, Elena Frangakis-Syrett, Tosun Arıcanlı, Reşat Kasaba, Dina Rızk Khoury ve Linda Schilcher'ın araştırmaları Osmanlı tarımındaki dönüşüm üzerinde duruyor.

Ortaya çıkan
mültezim, tü
toprağı ailece
üreticiler üzerinde çeşitli derecelerde, ama dolaylı bir denetim kurabilmelerine izin vermişti. Yine de, sahip oldukları toprakları genişletmeleri, köylülüğü serfleştirmeleri ve büyük tarımsal işletmeler kurmaları hiçbir zaman mümkün olmadı.

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI